

ՆԻԿՈԼԱՅ ԴՈՎՐԱՍՆԵԽՍՏԱՆ

ԱՐՄԵՆՈՒԹԻՒՆ ԽԱՆԱՋՎԱԾ ԺԵՂԱ- ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է

Ես սկսեցի զբաղվել
ցեղասպանությամբ,
որովհետև դա
պատահել էր հայերի հետ:
Ես սկսեցի ավելի ու ավելի հնձ նույնացնել
գոհերի տառապանքների հետ:

Ուժայել ԵԵՄՆԻ
„Ամերիկա՝ Բարե Առջևակ. 7999

Ինչպես հայերի ցեղասպանությունը մինչ այդ
և կամրջացիների ցեղասպանությունը, որը հետևեց դրան,
և ինչպես նման հայածանքները շատ այլ
ժողովուրդների նկատմամբ, Դուքքուստի դասերը,
երբեք չպետք է մոռագվեն:

Ռոմալդ Ռեքամը
ԱՄՆ նախագահ. ապրիլ 22, 1981

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

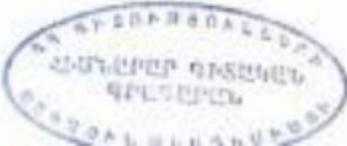
NIKOLAY HOVHANNISYAN

Առաջնաշարք

ARMENOCIDE – RECOGNIZED GENOCIDE

YEREVAN • 2010

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

НИКОЛАЙ ОГАНЕСЯН

**АРМЕНОЦИД –
ПРИЗНАННЫЙ
ГЕНОЦИД**

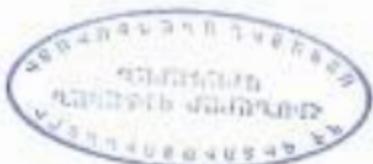

ЕРЕВАН • 2010

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅԱԴ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԱՎԱՐԱՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԱՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ

ՆԻԿՈԼԱՅ ՅՈՎՐՅԱՆԻՍԻՍՅԱՆ

ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԸ
ՃԱՆԱԿՎԱԾ
ՑԵՂԱՊՊԱՌՈՒԹՅՈՒՆ Է

ԵՐԵՎԱՆ • 2010

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՆԵՐԱԳԻ ԽՈՒԹԵՐՅԱՆ ԽԱՍՏԻՄՈՒԵԼԻ
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՔՏԴ 941(479.25)

ԳԱՄ 63.3(27)

Դ 854

Խմբագիր՝ պրոֆ. Ավետիս Փափազյան (ԱԲԴ)

Դ 854 Հովհաննեսիան, Նիկոլայ
ԱՐՄԵՆՈՒԹԻՒՆ ԾԱՆՍՉԱՆԱՇ ՑԵՂԱՄՊԱՎՈՒԹՅՈՒՆ Է:/— Եր.:
«Բանգալ»—97», 2010.— 264 էջ:

Սույն աշխատանքը մօց փորձ է արվես հայ ցննիքողին ամփոփ կերպով Շեղկաբացելու Ծամանած կայսրությունում Խականացված Դայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցից համառոտ պատճեռությունը, որը հայունի է որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն:

Անցնայարձ է կատարվում նաև ցեղասպանության հրահրման և կամինան առջևում ըրքուր կողմից ներզավաման հարցին: Մօծ տեղ է հասկացվում Ռախայի Լումիքի կողմոց գվանցությունը նարի հայունաբերման և «ցեղասպանություն» հասկացության սահմանման մօց հայթական նախանյութի, հայկական նախարարմատների բացահայտման հարցերին:

Արմենոցից դիմությունը է ցեղասպանագիտության նախօսակարգային համակարգում և ցւասարանիում միջազգային համբուլքան կողմից հայոց ցեղասպանության նախաձան պայմանագրաց:

Հեղինակն այս տեսակետում է արտահայտում, որ պատը է վերանայել Արմենոցից նախաձան հարցում սիալ և յիշմանվորչած զամազան տնօսությունը, որոնք իրենց արտացընում են գույն նաև հայ իրականության մօց մասնակին է ընդունելու, որ հակառակ Շոկրդիայի ԺԱՄՈՒԴԱՅԱՆ դիրքորոշման, Դայոց ցեղասպանությունն արդեն նախաշված և անբեկանելի պահմական հրովարություն է:

ՔՏԴ 941(479.25)

ԳԱՄ 63.3(27)

ISBN 978-99941-1-768-0

© Հայիս 2010 թվական, 2010 թ.

© «Բանգալ»-97», 2010 թ.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
«ԳԵՆՈՒԹԻՒՆ» ԵՎՐԻ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒՄԸ
ԵՎ ՃԵՂԱՊԱԽՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ

1. ՄՈՒՏՏՔ

Հայոց ցեղասպանության ուսումնահիրուրյան բնագավառում Հայաստանում և Սփյուռքում, ինչպես նաև աշխարհի տարրեր երկրներում ուսումնահիրուրյան կողմից կառարվել է վիրխարի աշխատանք: Հրատարակվել են արժեքավոր արխիվային և պաշտոնական փառաթաքրեր, մենագրական ուսումնահիրուրյուններ, հուշագրություններ, վերապատճենիք վեպարյուններ, հոդվածների ժողովածնենք և այլ գրականություն հայերն, ռուսերն, անգլիերն, գերմաներն, ֆրանսիերն, իսլամներն, ասուրերն, թուրքերն, պարսկերն, հունգարերն, ճապոններն և այլ լեզուներով: Կազմակերպվել և շարունակվում են կազմակերպվել միջազգային գիտաժողովներ՝ նվիրված հարց ցեղասպանության տարածությ հարցերի բնարկեմանը Հայաստանում, ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Շվեյցարիայում, Եգիպտոսում, Լիբանանում և այլ երկրներում:

Ադրբեյջանի դեմք շատ անհիբեներ կան, չբացահայտված և չուսումնահիրված են մեռմ շատ եղութեր, բազմաթիվ հարցեր դեռևս լուսաբանության կարող են, որուեր ապաստու են իրենց անացած հետազոտողներ, և որուար չնեց կառականում, կարող են նոր լուս սփոռն ՀՀ դարի առաջին ուժագործություններից մեջի Հայոց ցեղասպանության առանձին հարցերի վրա:

Մյուս կողմից համաշխարհային պատմազիտական բնախույզ միունք 1915 թ. Մեծ եղենին հաջորդած տասնեւելիներում համար է մեծ նվազումների տարրեր ժողովարդների շարդերի և կուտրածների, ցեղասպանության օրինաշափությունների ուսումնահիրուրյան բնագավառում, կուտակիւ վիրխարի վորձ նրանց դասակարգման և տիսպարանու-

բան որոշիչների ոլորտում, որոնց կիրառելի նև նաև Արմենացիոն՝ հայասպանության ռատումնախրության մեջ: Անդամնելութուրյուն է զգացվում շատ խնդիրներ նորովի լուսարաններու՝ օգտվելով պատմագիտական մոտքի նորագույն նվաճումներից:

Մենք առաջին հերթին նկատի ունենք վերջին տասնամյակներում ձևավորված ցեղասպանացիտուրյունը՝ որպես գիտական նոր ուղղություն: և երա ընձևուած տեսական-հայցակարգային հիմնադրույթների ու մերժողոգիական հետարակորությունները: Այդ նոր իրողություններին համապատասխան ցեղասպանացիտական հետազոտական կենտրոններ առաջնական և գիտական դպրոցներ կազմակերպեցին աշխարհի տարօքի երկրներում, առաջին հերթին այն երկրներում, որոնց ժողովրդները XX դարում ներարկվել են ցեղասպանության, ինչպիսի Խորացեցը, Հայաստանը, Կամբոջակ, Բուրմաներին, Ռուսաստան, Դարֆուրը, արացական Պաղեստինը և այլք: Նման կենտրոններ և դպրոցներ հայտնվեցին նաև ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Լուսիանիայում, Ծիբերյայում, Ծվեյցարիայում, Եվրոպական, աֆրիկան և բարինասամերիկան մի շաբաթ այլ երկրներում: Դրանք կարևոր դերակատարում ունեն ցեղասպանության դեպքերի բացահայտման, ցեղասպանությունները կանխելու, նրանց մեղադրությին պատճենու գործում: Եվ այսօք՝ մեր օրերում, գոյուրյուն ունի ցեղասպանացիտական մի տուժար, ես կասեի հզոր խոմք, որը կազմված է տարրեր ուսաների, լեզվախմբերի և կրոնների պատկանող բարձրակարգ մասնագիտներից ու փորձագիտներից, և որի նշանաւությունը միջազգային մասշտաբներով գնային մեծաւում է ցեղասպանության առնչությունը հարցերում: Հենց նրանց շահերերով 1994 թ. հիմնվեց Յեղասպանագիտների միջազգային ասոցիացիան (International Association of Genocide Scholars), ցեղասպանացիտության ասպարեզու միջազգային ամենահետխականը կազմակերպությունը, որի առաջին պրեզիդենտը եղավ ցեղասպանացիության թեազալառու մի այնպիսի անսարքելի հեղինակություն, որպիսին ամերիկան պրոֆեսոր Էլեն Ֆային է¹: Ասոցիացիան, որի շաբթերում համախորհրդի են ժամանակակից բոլոր ականավոր մասնակետ-ցեղասպանացիությունը, սովորաբար երկու տարին մեջ

1 Էլեն Ֆայը (Ellen Fahey) Յեղասպանագիտների միջազգային ասոցիացիայի հիմնադիր և առաջին պրեզիդենտ, պրոֆեսոր, Նյու Յորքի Նյումանական գրքահանությունից, որին նա նշանակված է մեկ տասնյակից ավելի մենագրական ուսումնասիրությունների, որին նա նշանակված է անդամականություն և հայոց ցեղասպանության որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն հիմնախմբերից:

գումարում է իր համաժողովները, որոնք ի մի բնրելով ցեղասպանագիտության թևագալիքում կատարված աշխատանքների արդյունքները, կանոնագործության և Ասոցիացիայի հետազոտ անհերթները և նրա առջև կանոնած գլխավոր ինսիդենտը: Այդ խառնության ասոցիացիայի գումարած կոնքրետներում բացառիկ տեղ է զբաղում 2005 թ. հունիսին Ֆրանքֆուրտում (ԱՄՆ) գումարիչած կոնքրետները, որն ըստ Էւրիշի նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության 90-րդ տարեդարձին: Նա իր կազմով շատ ներկայացրցական էր, որի աշխատանքներին մասնակցում էին միջազգային ճանաչում ունեցող աշխարհի բոլոր ականավոր մասնագիտները Եվրոպայից, Ամերիկայից, Ասիայից, Աֆրիկայից և Աստրուլայիայից: Նրա օրակարգի հիմնական հարցն էր՝ «90 տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո և 60 տարի Հոլոքոստից հետո»²:

Ցեղասպանագնուների միջազգային ասոցիացիան դեռևս 1997 թ. միաձայն ընդունել էր բանաձև և ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:³ Նրա ընդունած բանաձևում նշվում էր, որ «Հայոց ցեղասպանությունից և Հոլոքոստից հետո հավատում էինք, որ այլև բոյլ չի տրվի, որ ցեղասպանություն պատահի: Այտուամենայնիվ, իրադարձությունները եւամբուջայում, նախևիել Հարավսլավիայում, Շոտլանդյան և աշխարհի այլ մասերի տեղաբնիկների հետ ցուց տվեցին ցեղասպանության շարութակվող սպառնալիքները»⁴:

XX դարի պատմության մեջ մտել է որպես ցեղասպանությունների պատմական դրաւաշքած: Մարդկության պատմության մեջ դեռևս չեղ եղել այնպես, որ մեկ հայոցումային քննացքում այդքան ժողովուրդներ մեր մոլորակի տարրեր մայրածարքներում ներարկվեին ֆիզիկական բնացնչներ կամ կանոնակիր դրա վտանգի առջև: Ամերիկան ցեղասպանացես և բախումնարան Բարբարա Հարֆը, որը հասուն ուսումնասիրության առարկա է դարձրել մեր մոլորակի տարրեր երկրներում իրագործված ցեղասպանությունները և զանգվածային կոտորածները ու կազմել դրանց ցանկը, հաստատում է, որ միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո տեղի են ունեցել 48 ցեղասպանություններ և արյունավի ցարդեր, որոնց իրականացվել են Կամբոջայում, Սոմ-

2 Տուների հեղինակ կութերանուում պաշտմանին ներկայացնում էր Քայասանը և հանդես ենաց «Օսմանյան կայսրությունը ցեղասպանության օրուառ զեկուցուուց»:

3 http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=International_Association_of_Genocide_Scholars

4 International Association of Genocide Scholars (IAGS). Ninety Years after the Armenian Genocide and Sixty Years after the Holocaust. 6th Biennial Conference, June 4–7, 2005. Boca Raton Florida, USA.

դաւում (Դարֆուր), Արևելյան Թիմորում, Ռուսանդայում Բուրունդիում, Ռուգանդայում, Հասարակածային Դժինսայրում, Բաղկաններում և այլրուի⁵: Նոյն տեսակներին են նուև Թիեզ Գարց⁶, Ելեն Ֆայնը⁷ և այլ ցեղասպանագետներ: Եվ եթե ասվածին ավելացնենք հայրի, հրիաների, զլոցների և մի շաբաթ այլ մողովորդների ցեղասպանությունը, որն իրացործվել է մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը կամ դրա ընթացքում, ապա պատկերն ավելի սահմուկեցուցիչ է դառնում:

Ծննդապանազգիության միջազգային ասոցիացիան մոտավոր հաշվարկներ է կատարել, թե աշխարհում ինչքան մարդ է ցեղասպանության և արյունայի օանօվաճային կոտորածների զոհ զնացել, և համեմետ ամսավոր եղրակացության: Ըստ այդ տվյալների՝ «XX դարում ցեղասպանությունները և այլ օանօվաճային կոտորածները սպանել են ավելի շատ մարդ, քան բոլոր պատերազմները»⁸: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում հարգարժան ընթերցողին հիշեցնել, որ XX դարում տև- դի են ունեցել Ասուջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմները, մեկ համաշխարհային սարց պատերազմ (1946–1991 թթ.), կորեական պատերազմը, լիբանանական երկարատև պատերազմը, որը ցնցեց ՄՄՀ–ը, արարա–խորականական հիեզ պատերազմ, բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր պատերազմներ Աֆրիկայում, Ասիայում և Լատինական Ամերիկայում, ազգային–ազգատագրական պատերազմները, որուց հոգևոր հարգածների տակ բաղարական առարկեացից ի վերջո անհետացած բրիտանական, Ֆրանսիական, խոպանական, պրոտուգալական, թիվի- ական, հոլանդական զարդության կայսրությունները, ազգային խնդրություններ սկզբունքի հիման և հերոսական, տառեալյակենք տևած արյու- նայի պայքարի արդյունքում իրենց բաղարական անկախությունը եւխա- նցին ավելի քան 120 պետությունն, որի արդյունքում այսօր ՄԱԿ–ի ան- դամ ստվերին պատությունների թիվն արդեն հասնում է մոտ 200-ի, փրկության կողին են հայտնվել վրացական և աղբբեշանական մի- նի–կայսրությունները և այլն, և այլն:

5 Barbara Harff, Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities. Social Research. An International Quarterly of the Social Sciences, N. Y., Spring, 1995, p. 24, 28.

6 Gurr Ted Robert, Peoples Against States: Ethnopolitical Conflicts and the Changing World System, International Studies Quarterly, 1994, No 38.

7 International Association of Genocide Scholars, <http://www.genocidescholars.org/contactus.html>

8 Raphael Lemkin, https://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin

Առհերի մի մասն արդարացված է եղել, բանի որ դա կապված էր ազգային անկախության և վավանական և ազգային ինքը ուրբագիրան պահպանական վեհականության գաղափարների հետ, որի դասական օրինակն է դարարացյան ազատամարտը՝ ընդդեմ աղբըշտանական գաղրոցային տիրապետության։ Սակայն գոհերի աղյուծի բաժինն ընկերու է աշխարհի վերաբաժանման, այլ ժողովրդների բնական հարստություններին տիրապետությունը աշխարհի մեջ և հզոր պետությունների քաղաքական տիրապետությունը փոքր ազգերի վրա հաստատեցր համար մըլքած քաղաքիական պատերազմներին։ Եվ ցեղասպանություններն ու արյունապի կոտորածները կազմել են նաև պատերազմների բարկացուցիչ մասը։

Ան դա է, որ չի կարող տապեսապ չառացանել, որի մասին և ահազանգություն են աշխարհի բոլոր ցեղասպանագետները, այդ թվում և հայ ցեղասպանագետները։

2. ՈԱՅՍՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԸ ԵՎ «ԳԵՆՈՑԻԴ» ԵԶՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

XX դարում իրագործված առաջին ցեղասպանությունը՝ գլուցիդը, եղավ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում։

«Գլուցիդ» եղար գիտական գրականության մեջ և քաղաքագիտական լերսիկունում առաջին անգամ հայտնվեց 1944 թ., որի հետինակային իրավունքը պատկանում է լին իրավաբան, ծագումով իրեն Ռաֆայիլ Լեմկինին (1900-1959 թթ.): (Raphael Lemkin)

Ռաֆայիլ Լեմկինը ծնվել է 1900 թ. Խունիսի 24-ին հեթական ընտանիքում՝ ցարական Ռուսաստանի մեջ մանող լիենական Բելգիոյին գյուղում, որտեղ այժմ Բելգուսի մասն է կազմում։ Նրա հայրը՝ Հովհաննես, ֆերմեր էր, իսկ մայրը՝ Թերեն, արցիկական ազգանունը՝ Պոմերանց, իր ժամանակի համար գարզացած, ինստիտիգենտ կիև էր, որը գրադիվում էր նկարչությամբ և լեզվարանությամբ, ուսումնասիրում էր փիլիսոփայություն, սիրում էր պատմությունը և տանը ստեղծել էր բավականին հարուստ գրադարան։ Սա այն մըլուղություն էր, որի փոքր հասակից շրջապատում էր Ռաֆայիլին կամ Ռաֆայիլն, ինչպես փոքր ժամանակ կոչում էին նրան, որը Լեմկինների երեք զավակներից մեկն էր։ Մայրը շատ մեծ ազդեցություն է ունեցել Ռաֆայիլի վրա և մեծապես նպաստել նրա կրթության և դաստիճարակության վրա, մասնական օւսուր լեզուների տիրապետելու հարցում։ Բայց կան է նշել, որ նա 14 տարեկան հասակում արդեն ազալորեն տիրապետում էր տասն

օտար լիզուների՝ ֆրանսերենի, խապաներենի, ռուսերենի, լիեերենի, երյաներենի և այլն⁹:

Ավարտելով Բելյուսովի առևտրական դպրոցը՝ Ռաֆայել Լեմիխն իր ուսումը շարունակում է Լվովի Յան Կազիմիրի համալսարանում, որտեղ նա հմտանում է լեզվաբանության մեջ։ Միաժամանակ նա այսուհետ առաջին անգամ ծանոթանում է ռեքառոքության վերաբերյալ տեսությանց և մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերում գոյություն ունեցող գրականության նկատմամբ, որը հետագայում շատ օգտակար է լինում նրա համար, հատկապես «զենոնից» համացուրքան սահմանական հարցում։ Ակտունեան նա իր ուսումնառությունը շարունակում է Գերմանիայի Հայոցից համալսարանում, որտեղ ուսումնասիրում է փիլիսոփայություն, իսկ 1926 թ. վերադառնում է Լվով և հիմնովին ուսումնասիրում իրավաբանությանց վերաբերյալ առարկաները։ Լվովի համալսարանն ավարտելուց հետո նա, որպես դաստիարակ, աշխատանքի է անցնում Վարչականում։ Միաժամանակ նա իրավաբանության վերաբերյալ դասախուսություններ է կարդում Վարչակայի բոլեժներից մեկում, Վարչակայի ազգայի համարականում, աշխատություններ տպագրում իրավունքի և ուժապահությունների մասին և այլն։

1939 թ., երբ սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, Ռաֆայել Լեմիխն մտնում է լինական բանակ և պաշտպանում Վարչակայի, իր այն ցրապատում են գերմանական գործերը։ Նա միրավորվում է, որից հետո նրան հացողվում է 1940 թ. անցենել Լիտվա, իսկ ապա Ծվերիա և մի շաբթ դաստիարակություններ կարդում Ստոկհոլմի համալսարանում։ Վերջապես 1941 թ. ամերիկան իրավաբան Մաքրում ՄակԴենուի օգնությամբ ևս ԱՄՆ մտնելու իրավունք է ստանում, որտեղ և հաստատվում է ընթմիչու։

Նրա ընտանիքն անհանձ շմաց հոլոքոստից՝ Ռաֆայել Լեմիխն կորցնում է իր 49 հարազաւուներին, սակայն հոլոքոստից փրկվում են նրա նեցայքը՝ Եվրասիա, կինը և երես որդիները, որոնք արտորվում են խորհրդային հարկադիր աշխատանքին ճամփարենք։ Հայուազյուն Լեմիխնին հաջողվում է փրկել նրանց, որոնք 1948 թ. հաստատվում են Կանադայում։

ԱՄՆ-ում գույնելու ընթացքում նա կատարում է տարրեր ընտրյի աշխատանքները։ Նա անմիջապես աշխատանքի է անցնում Հյուսիսային Կարոլինայի Իոնիկի համալսարանի իրավաբանության ֆակուլտետում,

⁹ Lemkin, Raphael, Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress, Washington, 1944, 712 p.

1942 թ. ամռանը դասախոսություններ կարդում Վիլցհենիսի համարաբառում, 1943 թ. Աշանակվում է խորհրդական ԱՄՆ-ի Տնտեսական վարչությունում, ապա՝ Արտասահմանելու տնտեսական վարչությունում, հետագայում Թիւլիրական դիպարտամենտում և այլն: Նա չի դադարեցնում իր գիտահետազոտական աշխատառանձները, հասրեագիտ ոճագործարքան և նրա դրսության ուսումնասիրության ընօպավառներուն:

1944 թ. Կարևեզիի հիմնադրամը (ԱՄՆ) Վաշինգտոնում հրատարակում է Ռաֆայել Լեմկինի ամենազիմանվոր աշխատանքը՝ «Առանցքը (արիերը՝ առանցքի երկրները՝ Գերմանիան և նրա դաշնակիցները — և. և.) կառավարում է օկոպացված Եվրոպան. Օկոպացիայի օրենքները. Կառավարման վերլուծությունը. Առաջարկություններ հասուցման վերաբերյալ»¹⁰:

Այս հարցի բավագրոյն գիտակիցներից մեկը՝ Միշիգանի համազարամի պատության դպրուող Ջեյմս Զ. Սարտինը, որը բազմակրողմանի որին ուսումնասիրի է Ռաֆայել Լեմկինի կենսագրությունը, նրան նվիրված իր աշխատություններից մեկում տարով Լեմկինի կատարած աշխատանքի ընդհանուր գիտառականեր՝ ընդգծում է. «Ռաֆայել Լեմկինը մենակ ինքը, որը համարյա ամբողջովին անհայտ էր ԱՄՆ-ում, դարձավ XX դարի բարձրական մորի պատության առնեածակառագրական գորի հետինեալը»¹¹:

Դա առաջին աշխատությունն էր, որտեղ գրավոր ձևով պատցին անգամ Լեմկինն օգտագործում է «գենոցիո» եզրը:

Որտեղից է զայխ այդ եզրը, և նিজ բառերի համակցություն է դա և նույն է նշանակում: Այդ հարցերի պատահանջ կօգիքի նաև ձիչու որոշեց Ռաֆայել Լեմկինի դերը և նշանակությունը համաշխարհային պատմության մեջ՝ ի մասնավորին ցեղասպանությունը մարդկության դեմ հանցանք ճանաչելու հարցում և ցեղասպանագիտության ձևավորման գործում:

«Գենոցիո» եզրն առաջացել է երկրու բառերի միացությունից և ստացվել է մի նոր բառ՝ իր նոր իմաստավորումով: Նրա առաջին մասը՝ «Genos», հունական ծագում ունի և նշանակում է ընտանիքը, ցեղը, տոհն և ոստա: Երկրորդ մասը սերում է յատինական «cide» բառից և նշանակում է սպանել, ոչչացնել: Այդ երկուսի միացությունից հունակատինական լեզվամտածողության ֆակտուրայի հիման վրա ստեղծվել է «geno-

10 Джеффри Мартин, Рафаэль Лемкин и изобретение "Геноцида".
http://www.ihr.org/jhr/v2p-19_Martin.html

11 Lemkin, Raphael, Axis Rule in Occupied Europe, p. 79–85.

icide" «գենոցիդ», եզրը, որի հայկական համարժեքը «Ցեղասպանություն» է: Այդ եզրի հայերեն բարգմանությունը թի լեզվական, և թի խմանտային առումով, մեր կարծիքով, անօգնական է և խմանտային ճշգրտության տեսակետից իր հայկաարը չտնի, զերազանցում է հայունի բոլոր տեսակի բարգմանությունները: Նշված եզրը Լեմկինն արդեն հայտնագործել էր 1943 թ., սակայն գրավոր առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրեց 1944 թ. լույս տեսած նրա «Ալանցքը կառավարում է օկուպացված Եվրոպան» աշխատության մեջ, որի մասին նշվեց վերևում: Այդ դարակազմիկ աշխատության IX գլուխ հիեց այդպիս է վերևագրված է՝ "Genocide a new term and a new conception for destruction of nations" — «Գենոցիդ» նոր եզր և ազգների ոչնչացման նոր հիմնադրույթ»¹²:

Թեյմ Մարտինը գտնում է, որ Ռաֆայել Լեմկինը «գենոցիդ» եզրը ստեղծել է ալայոդիայի հիման վրա՝ Խախատիպ ուսենալով "homocide" և "fratricide" — համապատասխանաբար «մարդասպանություն» և «եղբայրապանություն» եզրերը¹³: Դրանում որևէ արտասոց բան չկա և Լեմկինը ոչ մի համացար չի գործեց: Անպոզիան որպես մեթոդ լայնորեն օգտագործելու է գիտության բոլոր ձյուղերում՝ թի ընական և թի հասարակական գիտությունների ողբերաբերում, և հիանայի արդյունքներ է տախի: Ռաֆայել Լեմկինը լիրկ իրավունք ուներ օգտվելու գիտական այդ մեթոդից, որի արդյունքում առենդվեց «գենոցիդ» եզրը, իսկ հետագայում ձևավորվեց գիտական մի նոր ուղղություն, որն օրինաչափորեն կոչվեց ցեղասպանագիտություն:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՆՅՈՒԹԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՄԿԻՆԻ «ԳԵՆՈՑԻԴ» ԵԶՐԻ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵԿ ՁԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Այժմ կանգ առենքը այն հարցի լուսաբանության վրա, թի ինչ երևույթ կամ երևույթներ են հիմք հանդիսացել Լեմկինի հայտնագործության համար, որը ամերիկյան պատմաբան Թեյմ Մարտինը համարեց «ճակատագրական»:

Լեմկինի այդ դարակազմիկ հայտնագործության համար հիմք են հանդիսացել XX դարի առաջին երկու մեծագոյն ողբերգությունները՝

12. See "The Journal of Historical Review", Spring, Washington, 1981, vol. 2, No 1, p. 19-34.

13. Fein Helen, Problems of Genocide, Canada, 1997, p. 181.

Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում Առաջին համաշխարհային պատերազմի և իրեաների ողջամփերում հայիստուական Գերմանիայում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Լևմիկինը նրբորնեն նկատել էր, որ դրանց ստվրական ջարդեր կամ կոտրածներ չեն, այլ որակապես ինչ—որ մի նոր երևոյք, որը պահանջում էր ակզրության նոր մոռեցում և գիտական նոր անվանում ու ասհեմանում:

Առաջնորդվելով այդ գաղափարով և հանգամաներն ուսումնասիրեցվ օսմանյան և գերմանահայիստուական պարագլուխների քարագական, ազգային և ուսապահան մարդասոյաց ծրագրերը, դրանց իշխործման մերուները և մեխանիզմները՝ Լևմիկինը նկազ այն եղբակացության, որ այն, ինչ արեցին սովորական դաշիճմերը և նրանց զերմանահայիստուական աշակերտները հանուպատասխանարար հայերի և հրեաների նկատմամբ, ոչ այլ ինչ է, քան ազգերի թափանցման քաղաքականություն, որի գիտական համարժեք գենոցիոն է:

Սակայն Ռաֆայել Լևմիկին բողած գիտական ժառանգությունը, նրա հրատարակած աշխատուրյունները՝ մենագրական ուսումնասիրությունները և գրքույկները, կարդացած դասախությունները, այդ բայում՝ միջազգային գիտական ամբիոններից, ինչպես նաև կիսաազգական տվյալները, որոնցում առկա են նրա բողած գրատումները, նրա կիսաազգիների և նրա գիտական ժառանգությունն ուսումնասիրուների արտահայտուած կարծիքները աներկրապորեն վկայում են այն մասին, որ Ռաֆայել Լևմիկին մոտ որպես նախադրյաց, առաջնայինն իր դրաբակազմիկ հայտնագործության համար եղել են Հայոց ցեղասպանության ընձեռած նյութը և հարցելը: Հենց Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունից է Ռաֆայել Լևմիկին մոտ հղացնլ այն գաղափարը, որ Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. իրազրությած հայերի գանգվաճային կոտորածները և թանահանումը ստվրական նրբությունը չեն, առօրյա ջարդեր կամ կոտորածներ չեն, այլ մի նոր հիեցավոր ուժագործություն, որն աղոյն չէր տեսնակրովու ինը, մինչ այդ տիրապետող պատկերացումների շրջանակներում, այլ որակապես մի նոր երևոյք, որը պահանջում էր նոր, սկզբունքային մոտենքում և գնահատականներ:

Այս հարցում պարզություն մացնելու տեսանկյունից պահանջային նշանակություն ուներ ԱՄՆ-ի ցեղասպանության ինստիտուտի գործադիր տեսօրեն, ցեղասպանագիտուրյան թմբագալառում համաշխարհային հայակ վայելող էլեն Ֆայանի հիմնավոր տեսակետուն առ այն, որ թեև Լևմիկինը «գենոցիոն» հասկացությունը մոցրել էր 1944 թվականին, սակայն

նա դեռևս «1933 թ. առաջարկել էր (Ազգերի լիգային — Ն. Հ.) աղջկել նման գործողությունները, ներառյալ այն, ինչ հայտնի է որպես «Հայկական կոտորածեր», որպես բարբարոսական ոճավորություն»¹⁴:

Ուշագրավ է մի կարևոր հանգամանք ևս: Լևմիխն առաջարկել է «արգելել նման գործողությունները» դեռևս 1933 թ., եթե դեռ չեղ իրացրելել իրաների ցեղասպանությունը՝ Հոլոքոստը, ուստի և արդ ժամանակ միակ և առաջին բարբարոսական գործողությունը կամ ժամանակակից տերմինսարանությամբ ասած՝ ցեղասպանությունը, հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունն էր: Ուստի միազգած չենք լինի, եթե ասենք, որ լինացի իրեն իրավաբանի համար «գենոցիդ» հասկացության և եզրի ծագման համար նախանդութ և խրան է ծառայել Ալաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի նկատմամբ երիտրուլրերի կիրառած ոճավորությունը¹⁵:

Հետագայում այդ հարցի վերաբերյալ հայտնվեցին նոր նյութեր, նոր իրառակալություններ, այդ բայում նաև հաւացանցային (հետեւնետային) կայր-Եցերում, որոնք ոչ միայն հաստատեցին Էլեն Ֆայնի տեսակետը, այլև նկան ցոյց տալու, որ Շաֆայի Լևմիխը լուղորեն հետաքրքրվել է հայոց Մեծ Եղեռնի պատմությամբ և նրա հարցերով ոչ ոչ 1933 թ., այլ ստիլի վաղ՝ դեռևս 1920-ական թվականներին: Այդ կապակցությամբ «Էլենիկիպետիա» հայրագիտարանում կարդում ենք, որ «Նախրան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Լևմիխը խորությամբ ուսումնասիրել է Հայոց ցեղասպանությունը և արշալ ծավալել Ազգերի լիգայում՝ արգելելով այն, ինչ նա անվանում էր «բարբարություն» և «վանդակիզմ»¹⁶: Վերևում մենք նշեցինք, որ Լևմիխը 1926 թ. բողոքում է Գերմանիան՝ Հեյդելբերգի համալսարանը, և կրկին վերադրում Լիոն, որտեղ Յան Կազիմիրի համալսարանում «լուղորեն հետաքրքրվում է հանցագործության տեսադրությունը, ինչը հնտապայում երան հանցեցրեց գենոցիդի գաղափարին, որը հիմնված էր օսմանյան բորբերի ձեռքբարձր իրավործական հայերի տանջանքների վրա»¹⁷: Այդ նույն տեսակետը, համարյա նույնությամբ հաստատում են այլ աղյուր-

14 Ա. Էլիթանիսիան, «Կայոց ցեղասպանությունը Ցեղասպանացնության հայցակարգային համարազում», Երևան, 2002, էջ 11–12:

15 Raphael Lemkin, Wikipedia, the free encyclopedia,
https://en.wikipedia.org/w/index/Raphael_Lemkin

16 Առվել տեղեք:

17 «Europa World», 22.06.2001; William Korey, "Raphael Lemkin: 'The Unofficial Man'", Midstream, June–July, 1959, p. 45–48.

Ներ: 1933 թ. Լեմկինը Սադերի լիգայի իրավական հարցերի խորհրդի կազմակերպած «Միջազգային իրավունքը ու ուժագործությունը» կոնֆերանսին է ներկայացնում իր «Բարբարոսության ուժագործությունը որպես ուժական ուժագործություն ընդուն մարդկության» գելուցում՝ առաջարկելով արգելել բարբարոսությունը և վանշալիզմը: Այդ կապակցությամբ «Եվրոպա ուղրողը» և Ռուսիան Քորեյը, անօրադառնուպն Լեմկինի գելուցմանց, այն տեսակերպն են ընդգծում, որ ուժագործության տևադրությունը, ինչը հետագայում էվոլյուցիայի ենթարկելից գելուցիոնի գաղափարի, հիմնված էր Հայոց ցեղասպանության վրա և խրանից տարրիների գանգվածային ջարողությունը Իրաքում 1933 թ.¹⁸: Լեմկինի առաջարկը Սադերի լիգան մերժում է:

Հետագայում ի հայր են զայխ և երկու վերին աստիճանի արժեքավոր փաստաբերներ «Լեմկին-Հայոց ցեղասպանություն» լուրդության առնչությամբ: Առաջին փաստաբուությունը կրում է «Ամրոցավես ոչ պաշտոնական, Ռախայի Լեմկինի ինքնակենսագրությունից» խորագիրը՝ գետեղված համացանցում¹⁹: Այդ փաստաբուությունը, բացի այլ հանգամանքներից, ուշագրավ է նաև նրանով, որ, ինչպես նշում են Լեմկինի կենսագիրները, շատ քիչ բան է հայտնի երա վաղ շրջանի և երիտասարդական տարիների մասին: Նրա ծնողները, ինչպես նաև անձակը ինքը՝ Ռախայիը, հիշատակության արժանի շատ քիչ բան են թողել և ընդհանրապես խուսափել են այդ մասին խոսելուց, առավել ևս՝ ծավալվելուց: Ուստի վերունշյալ փաստաբուությունը, որը բեն ծավալով փոքր է, բացառյուն է կազմում և իր պարունակած ինֆորմացիայով շատ արժեքավոր է: Հաջի առնելով դրա կարևորությունը՝ անհրաժեշտ ենք համարում այն բարգմանաբար ներկարացնել համարյա ամբողջությամբ. «1915 թ. գերմանացիները գրավեցին և քաղաքը և ամրությ տարածքը: Ես օգտագործեցի այդ ժամանակ ևս այդ ժամանակ ընդունենք 15 տարեկան եր — Ն. Հ.) ավելի շատ կարդայ պատմության մասին, ուստինասիրել և դիտել, թե արդյոք ազգային, կրոնական կամ ուսացական խմբերը (groups) ունեցացվում են: Ճշմարտությունն ի հայու երավ միայն պատրազմից հետո: Թուրքիայում ավելի ցաւ 1200000 հայեր սպանվեցին միայն այն պատճառով, որ երանք քրիստոնեաներ են... Պատերազմի

18 From "Totally Unofficial, The Autobiography of Raphael Lemkin", http://www.globalatmosphericheritage.org/~adic/tu/lem/7genocide1915/e_lemkin.htm

19 Եսմ տեղում: Տեսար վերում արված է մ ամերացիություն առ այն, որ «Լեմկինի բի բրերը գտնվում են Սրբ Յոհան Խանուային գրադարանի նագվազուս գրաքեր և ծեսագրերի բաժնում, Աստոր, Լենցու և Թիլցեն Քմբնադրամում»:

ավարտից հետո մոտ 150 պատերազմի բույրը ուժագործներ ձերք-կալիքցին և բիբուանական կառավարության կողմից տեղափոխվեցին Մալթա կղզին: Հայերը պատվիրակություն ուղարկեցին Վեհապետության կողմիքանություն: Երանք պահանջում էին արդարություն: Այսուհետև, մի օր պատվիրակությունը կարող լրագրերում, որ պատերազմի բոյոր բոյրը ուժագործները ազատ են արձակվել: Ես ցեցկան եմ: Սպասելի եմ մի ազգ և մնացածը անձերն ազատ են արձակվել: Խեցն մի մարդ պատվիրում է. նոր նու սպասեռն է մեկ այլ մարդու: Խեցն մեկ միշտնի սպասերբությունն ավելի պակաս ուժագործություն է, քան թե մեկ անհատի սպասերբությունը:

Ես ամեն ու ամենի եմ ինձ նույնացնում տառապայլ գոհերի հետ, որոնց թիվն ամեն էք. Եօր ես շարունակում եմ ուսումնասիրել պատմությունը: Ես համեստացա, որ հիշողության գործառույթը միայն անցյալի ժամանելիք արձանագրությունը չէ, այլ մարդկային խիդեն արքանացնելը: Հույսով ժամանակակից ցեղասպանության օրինակները հետևեցին. Խեցնես հայերի սպասող 1915 թ.: Ինձ պարզ դարձավ, որ ազգերի կրոնական խմբերի ու ուստաների քաղմազանությունը խալքն է քաղաքակցիության համար, բայի որ այդ խմբերից յուրաքանչյուրի առաքելությունն ունի կատարելու և ներդրում մշակութիւն ընտանիքություն... Ես որոշեցի դրանու իրավացան և աշխատել ցեղասպանությունը օրենքից դրսութեանը և կամիսելու համար ազգերի հետ համագործակցելու ուժով:

Դև ուշեղում մի համարձակ ծրագիր ձևավորվեց: «Դա կայսերով էր կրածութ, որ համեմ (Յեղասպանության վերաբեյաց ՄԱԿ-ի բանաձևի) վամբարացմանը Թուրքիայի կողմից հիմնադրել անշամների առաջին բան պիտույքուների շարքում: Դա կինը հասուցում հայերի ցեղասպանությունը դիմաց: Բայց ինչպնդ համեմ դրան»²⁰.

Մյուս վաստարացը, որը նոյնական բացադիր կարևորություն է ներկայացնել, կրում է «Լեհացիներ թնաքելում և Հայոց ցեղասպանությունը նորություն գտնած 1949 թ. CBS-ին տրված ինտերվյուում», խորագիր, որ երաժշտական է Հարությ Սասունյանը «Կալիֆոռնիա Կորիեր» 2005 թ. դեկտեմբերի 8-ին:

Հ. Սասունյանը նշում է, որ «Արցելը հաջուաբերված կեսամանացց CBS ծրագիրը, որն առաջին անգամ հեռարձակվել է 1949 թ., պարունակում է հազվագյուտ հեռուառանախային ինտերվյու Լենկինի հետ ՄԱԿ-ի Կոլենենցիայի և Հայոց ցեղասպանության մասին»²¹:

20. "California Courier", Los Angeles, December 8, 2005.

21. Raphael Lemkin Discusses the Armenian Genocide in a Newly-Uncovered 1949 CBS Interview, "The California Courier", Los Angeles, December 8, 2005.

Այդ կես ժամ տևողությանք ինսուլվյուն Լենինը տվել է առերինցըն հայրունի CBS հեռուստատեսության ծրագրով, որը ինչպես հիմունքակիցի է 1949 թ.: Սակայն հեռուստայում անհանձնանայի պատճառ-ներով մոռացության կամ անուշարժության է մասնակի և միայն 1949 թ. հիմունք 56 տարի անց՝ առաջին անգամ 2005 թ. Խոյեմբերին մի փոքրիկ հատված հեռարձակել է կինոռեժիսոր Եվլոյ Գողրեզը: Այժմ այդ ինտերվյու ամբողջական պատճենը, ինչպես նշում է հայ լրագրողը, նա կարողացել է ձեռք բերել:

1949 թ. Լենինից հնատերվոյ վերօնուղ կամ, ինչպես ընդունված է ԱՄՆ-ում ասել, մոխրամորց ներկ է Քոյնսի Հաուն (Quincy Howe): Նա ինսուլվյուի սկզբում ցացացրում է առանձին ցնցող տեսարաններ հայոց ցնցասպանությունից և նշում: «Խամսնականից մարդը, մարդը վիրացին 100 տարիների ընթացքում, եռյան մեղադրությունը չ մարդկային այս խմբից սպանության ուժագործության հետմար... Դուք նույնական երանց համարում եք որպես ցնցասպանության հրամարենից Նրանք հայեր են, և կայոց Փոքր Ասիան է: Բայց դա ենկան չէ: Դրանք կարող են մնալ առնեն որ և ամեն տես: Ինչպես է, դա պատահեց է նրանց հետ: Մոտ 2 միլիոն մարդ նրանցից դուրս են համայնք իրենց տեսերից և ըստի անապահության կործանելիք կամ օսհանեալը՝ նախարած պատշեղ համանելլը: Ինչո՞ւ²²:

Պատասխանենու մոդեռանորի հարցին՝ Ռաֆայել Լենինը, օգտագործ առիթից, պարզաբանում է, թե ինքը ինչպես է պես հեռարքաբեր-վել զննոցին հարցելով: «Ես սկսեցի հեռարքաբերվել զննոցինով, — նշում է ես, — բայի որ դա պատահեց խմբի հետ, ինչ ինու հայերի հետ շատ կոպիտ վարչոցին Վերսայի կոնֆերանսում, բայի որ նրանց ուժագործությունը մեղադրություն է ին զննոցին համար, սակայն չպատճենվեցին: Դուք զիտեք, որ նաև ուսմանցի բուրցերը՝ կազմակերպված էին տեսորդիստական կազմակերպության մեջ, որն արդարադատությունն իր սեփական ձևոր վերցրեց: Թայնաք փաշայի դատավարությունը 1921 թ. Շնովինում շատ ուստացածու է: Մի մարդ Մոդեռն թնդելիքանչը, որի մաքր սպասելի էր զննոցին համանակ, սպասենց Թայնաք փաշային:

Եվ նա պատմում զատարանին, որ նա դա արն է, որովհետո իր մայրը շատ անզանեց է նրան հարտնելի քայլ ժամանակ: Այսուել ահա դու մոր սպասելությունն է, դու պիտի է ինչ-որ բան կատարն դրա հետ կապված: Այսպիսով նա ուժագործությունն կատարեց: Այդպիս նև դու դա

22 Առաջ տեղամաս նկատություն, որ նայ պիտի առ Մոդեռն թնդելիքանչ իր հեռուստայի արարք կատարեց 1921 թ. մայիսի 15-ից Շեքսին և գերմանական դատարանը նոր անդարձ նախաց (ն. 1.)

տեսնում որպես իրավաբան: Ես մտածեցի, որ ոճագործությունը չկատար է պատմիլի զնների կողմից, այլ պնաք է պատմիլի դատարանի կողմից, ազգային օրենքով»²³:

Հետարքրական է, որ CBS այդ ծրագրին ներկա է նոյն ամերիկյան կոնգրեսումն էմանուել Սևլինց, որն իր կողմից ավելացրել է. «Պրեզիդենտ Վիլյամ Համիլերատական ման շիռերը, փոքրեց փրկել հայ ժողովրդին ցեղասպանությունից Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և դրանից որոշ ժամանակ հետո»²⁴:

Այսպիսով՝ թերված կյուրիք համոզիչ կերպով վկայում են այն մասին, որ Ռաֆայել Լեմկինը գիտեականին վայել ցցուրյամբ, խորոշամբ և անաշառությամբ է մոտեցել Հայկական ցեղասպանության հարցի տառմեսասիրությանը, արժնորել դրա կարևորությունը ցեղասպանությունն ընթիւնաբազու մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն դիտելու հայեցակարգի ճշմարտացիության տեսակետից: Հայոց ցեղասպանության մաս նա փնտել և գտել է իրեն հետաքրքրող այն բոլոր բաղադրատարրները, որոնց հետագայում նա ներառել է ցեղասպանության վերաբերյալ իր տեսության մեջ:

Մինչ կարծում ենք, որ սխալված չեն շնչի, եթե ասենք, որ մինչև 1939 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, ցիւնըով XX դարի առաջին ցեղասպանությունը, եղել է Ռաֆայել Լեմկինի գենոցիոյի հայեցակարգային հիմնադրութեարի գլխավոր մաստակացարը: 1939 թ. սկսվում է հրեաների գենոցիոյ նացիստական «Ներմանիան», որն ավելի շատ հայունի է «Հոլոքոստ» հերցորդումով: Լեմկինի պահպանիած բոլերում շատ հատուկ նև սահմանած հոլոքոստի ժամանակաշրջական շրջանակները՝ 1939–1945 թվականներ:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ 1939 թ. ավարտվում է գենոցիոյ նորի ձևավորման և ցեղասպանության տեսադրույթի բաղադրատարրների բրոբելացման առաջին՝ հայկական փուլը: Այդ փուլի առանձնահատկությունը կայանում է երանում, որ մոտ 20 տարի Հայոց ցեղասպանությունն էր գենոցիոյ և ցեղասպանության տեսության միակ հիմնացարը, նրա տրամադրության վաստական նյութի վրա էր բարձրանում Լեմկինի ցեղասպանության հայեցակարգային համակարգը: Հետագայում, եթե ական Հոլոքոստի և այլ ցեղասպանությունների հրապարակ իշխելով, ոչ միայն շնունդացվեց Հայոց ցեղասպանության կարևորությունը և շար-

23 Լուսն տեղում:

24. The Holocaust.— Wikipedia, the Free Encyclopedia,
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Holocaust

ժեզրկեց նրա նշանակությունը, այլև, ընդհակառակը, ավելի ամբողջվեցին Շախարի Լևմինի Հայոց մեծ եղբոնի նյութի հիման վրա կատարած դարակազմիկ նօրահանգումները:

«Հոլոքոստ» եզրի եթևողոցին լեզվաբանական իմաստով նոցեպես կապված է հումարենի հետ: Նա սերում է հունական «հոլոքոստոն» բարդ բառից, որի առաջին մասը՝ «հոլոս», նշանակում է ամրող (whole), իսկ երկրորդ մասը՝ «կատաստոս», նշանակում է այրված (burnt): Դրա բաժիններան գործածն է հոլոքոստ: Իսկ երրաքերեն օգոգործվում Շոահ (Shoah) ձևը: Լայն առողջությունով դրա ավանդարար նշանակել է «Անտոնև առաջարկվող գոհարերություն»²⁵: Հայերեւում տարածված ձևը «Ռոշակիզում» է, որը, մեր կարծիքով, շատ հաջող բարգմանուրբուն է և ընդունելում է լեզվահմաստային բոլոր նրբերանեցները:

Հետաքրքրիր է Ակատի, որ Հոլոքոստը պատմական կտրվածքով միշտ չէ, որ նշանակել է հրեաների ողջակիզում կամ ցեղասպանություն: Անգլերենում հարյուրամյակներ շարունակ Հոլոքոստն օգտագործվել է որպես զանգվածային սպանությունների, կոտորածների և ջարդերի հոմանիշ: Երկրորդ համաշխարհային սպաներազմի ժամանակ նա օգտագործվել է Նշերու նացիստների իրականացրած զանգվածային ջարդերը՝ անկախ այն բանից՝ ոյսանց գոհերը եղի նև հրեաներ, թե ոչ հրեաներ: Միայն 1960-ականներից սկսած գիտականները, մասնագետները և զրոյնները այդ եզրը սկսեցին օգտագործել բացառապես որպես «հրեաների ցեղասպանություն» իմաստով²⁶:

Չարունակելով ցեղասպանության հարցի փուլային բննարկումը՝ հարկ է նշել, որ 1939 թվականից փաստորեն սկսվում է «զեւոցիդ» եղի և ցեղասպանության տեխնոլոգիա մշակման երկրորդ փուլը, որը մենք կանխատենիր «Հայ-հրեական հիմնավորման և ամրողացման փուլ»: Այս փուլի առանձնահատուկությունը նրանում է, որ Շախարի Լևմինն արդեն կարող էր հետևի համար Հոլոքոստի տրամադրած կյուրի վրա և, դրա հետ կապված, ավելի հիմնավոր դարձնել իր նօրակացությունները: Բայց դա չի նշանակում, թե Հայոց ցեղասպանությունը դուրս մղվեց տիսարարության և ուսումնամիրության ոլորտից, ընդհակառակը, ես լիիրավորեն ներգարվելոց «ցեղասպանություն» հասկացության մեջ՝

25 Խում տեղում:

26 Յոհի Սարին, Խորաթի պիրուղությունը Դայոց ցեղասպանության առնվությամբ, Ծայրագոյն հանցանք, Ծայրագոյն ճարտարակություն: Մարդու իրավունքները և Ցեղասպանությունը, 1915-2005, Եր., 2005, էջ 25:

դառնալով, ինչպես այդեն եղել ենք, ցեղասպանագիտության երկու կարևոր հիմնապունքնից մեկը:

Հայոց ցեղասպանությունը և հրեական Հոլոքոստը ոչ թե մրցակիցներ են, այլ թեական դրաշնակիցներ: Անհերթերություն է վիճակ, թե ում ցեղասպանությունն է ամփոփ «այլը», կատարյալը և դատականը: Չնուանանք, որ երկուսն են պիտականութիւնն կազմակերպված հանցագործության արդյունքներ: Առաջինը՝ հետամնաց, իր դարս ապրած օտանանական ռազմագիտության կայսրության, իսկ երկրորդը՝ հիտլերյան-նացիստական, «բաղադրակիրք» Գերմանիայի ոժքագործ հանցագործության:

Այս տեսակինուից հայերի համար անհականացի է պաշտոնական Խորայիշի դիվանագարության գրաված միատողական դիրքորոշումը հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Հրամարիթորի 1915 թ. Օսմանյան կարությունում իրագործված Հայոց մեծ եղեննը ճանաչել որպես ցեղասպանություն, Խորայիշի կառավարությունը միաժամանակ հանդիսաւ է զայթ Օսմանյան կայսրության ժառանգորդ արդի թուրքիային ամեն տեսակ օժանդակություն ցուց տալու՝ արգելակելու միջազգային մասշտաբով Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը: Տասներկ տարիներ նման ցանցականությունն է վարում ԱՄՆ-ում հրեական ցորին: Սակայն մենք չպետք է պատճենանք, որ կան ենան շատ ազնիվ հրեաներ՝ բաղադրական գործիչներ²⁷, պիտուականներ, լրագրողներ, արտիստներ և այլն, որոնց համարձակությունն հանդիսաւ են զայթի իրենց կառավարության բաղադրականության դիմ և պահանջում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Այդպիսի է վարդում Խորայիշի կառավարության կորուրյան նախկին նախարար, կենսեառող անդամ Յուսի Սարիից, որը հայերի կուտրաներին Օսմանյան կապրությունում որպես որպես ցեղասպանությունը: Խորայիշի Բայց համապարհանք պրոֆեսոր Յահիր Ալիրունը քննադատում է Խորայիշին, «որտև Հոլոքոստն ուսուցանվում է, ասկան կրթական համակարգը և համապարհանելորդը, որպես կամոն, խոսափում են այլ ցեղասպանությունների հետ զործ ունենալուց»²⁸: Դրանց բիում է ենա Հայոց ցեղասպանությունը²⁹:

27 Առյ. տեղում, լո 11:

28 Առյ. տեղում:

29 Տե՛ս Վեճույթ Երականության Հայոց ազգի պատճենությունը: Խորայիշի Բայց համապարհանքի պրոֆեսոր Յահիր Ալիրունը քննադատում է Խորայիշին, «որտև Հոլոքոստն ուսուցանվում է, ասկան կրթական համակարգը և համապարհանելորդը, որպես կամոն, խոսափում են այլ ցեղասպանությունների հետ զործ ունենալուց»: Դրանց բիում է ենա Հայոց ցեղասպանությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ցեղասպանության գործընթացը թևակորհնեց իր զարգացման երրորդ՝ ավարտական փուլը, որի եզրափակիչ դոդանցը համեմատացավ՝ Գենցիդի՝ Ցեղասպանության հանցանքը կամսնելու և պատմելու մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիան:

ՄԱԿ-ի այդ Կոնվենցիան ցեղասպանության՝ Արմենցիդի և Հոյորժատի ենթարկված երկու հնագոյն ժողովրդների՝ հայերի և եբրայերի համաշխարհային պատմական հայցանակն էր ռամազան և զերմանաւելան բարրացուական ուժագրության նկատմամբ:

4. ՄԻԱՎՈՐԿԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱՇՄԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ 1948 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 9-Ի «ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԽԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՏՃԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ» ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Շաֆայել Լեմկինը ոչ միայն չվերադարձավ իր հայրենին երկրորդ Լեհաստան, այլև եվրոպա: Նա որոշեց մեա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում հասկանացով, որ միջազգային ցաղաքականության կնևորուց Եվրոպայից տեղափոխվում է ԱՄՆ, և մարդկության սպառա ճակատագրի վերաբերյալ բախտորոշ որոշումները հետախույս ընդունվելու նև հյուսիսամերիկան այդ երկրում: Նա դիսլու շատ կարևոր անելիքներ ուներ պատշին հերթին կապված գիտություն միջազգային դաստապարտեցու և նրա պատասխանատությունն պատմեցու հետ: Եթե Լեմկինը շնունդը դրան, ապա դա կնշանակեր, որ նա ճախորովի է, XX դարի 20-ական թվականներից սկսած՝ երա գործադրած շանքերին ապարդյուն են անցի: Դարտության միուրեն անգամ երան համաշխարհականությունից հանում էր: Հեռանալ ԱՄՆ-ից կնշանակեր հեռանալ այն կինուրուելոց, որը մարդկության ճակատագրի համար կարևոր որոշումներ ընդունող միակ երկիրն էր դարձել:

Լեմկինին իր բարեկամների օգնությամբ ընդհանուր առևտուր հաջողվում է լուծել ԱՄՆ-ում իր կեցորդյան և աշխառամերի հարցերը: 1948 թ. սկզբներից և բրեական օրենքի մասին դասախոսությունները և կարուու ԱՄՆ-ի ամենահեղինակավոր համայնարակականներից մեկում Ելի համապարաւում, իսկ 1955 թ. դատում է իրավունքի պրոֆեսուր Նորաքուս:

Զուգահեռաբար Լեմկինը չի դադարեցուու իր շանքերը, որպազի հայոց ցեղասպանության հետ կապված ընդունվել միջազգային օրենք

ցեղասպանություն արգելվելու և նրա մեղավորներին պատճերու վերաբերյալ: Նա այդ ուղղությամբ աշխատանքները սկսել էր դեռևս 1933 թ. Ազգերի լիգայի Մադրիդի կոնֆերանսում, նրան մնած հորս էր ներշնչել նաև այն պարագան, որ 1945-1946 թթ. զերահանական Խաղաղության լիդերների Նյուրնբերգի դատավարության ժամանակ նրան ներգրավվել էր նրա աշխատանքներով՝ որպես ԱՄՆ-ի մեղադրողի իրավաբան խորհրդատու: Նա 1945 թ. Փարիզի կոնֆերանսում կրկնեց ցեղասպանությունն օբյեկտից դուրս հայտարարելու Մադրիդյան կոնֆերանսում 1933 թ. արած իր առաջարկությունները: Սակայն դրանք Փարիզում ներկայական մերժմեցին: Լեմկինը ցի հուսահառվում և նոր հուսադրու ձևուամուս է լինում ամեն հիմնավոր՝ մշակված և կատարյա կոնվենցիա և ախտաբարաստեղու գործին, նպատակ ունենալով այն ներկայացնելու ձախողված և վարեկարեկված Ազգերի լիգայի փոխարեն երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային ասպարեզում հայտնված Միավորված ազգերի կազմակերպությամբ: Նա մի անգամ ևս համոզվեց, որ ուս անեքան է հեշտ գործ չէ, և իր մշակած կոնվենցիայի նախագիծը երկրայացնելու է մի շաբթ երկրների կառավարություններին՝ հուսադրու նախօրոր շահել երանց համակրանքը և աջակցությունը: Դրա վրա նա կորցւում է մոտ երկու տարի և վերջապես հաջորդության դուրը բացվում են նրա առջն, երր ԱՄՆ-ի օգենությամբ Կոնվենցիան մտցվում է ԱՄՆ-ի Գիշավոր սասմբիշայի օրակարգում՝ ըննարկման համար:

ԱՄԿ-ի Գլխավոր սասմբիշան 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունեց նախայի Լեմկինի պատորատուած «Ցեղասպանության հանցագործությունն կանխելու և պատճենը մասին»³⁰ Կոնվենցիան: Սակայն նա անհապին ուժի մեջ մնառայ, որպիսին ԱՄԿ-ի Կանոնադրության համաձայն՝ դրա համաց անհրաժեշտ էր, որ նրա անդամներից առնվազն քառա պետությունն այն վավերացներ: Դա տեղի ունեցավ 1951 թ. հունվարի 12-ին, երբ ԱՄԿ-ի անդամ 20-րդ սիստերյունն այն վավերացնեց:

Կոնվենցիան պատմական եղանակորոյն ունեցող միջազգային փաստարույթ է: Նրանում գիւղուիդ սահմանվեց որպես մի բաղարականություն, որի նպատակն է թակության առանձին խմբերի ոչնչացումն ըստ ուսապահական, ազգային և կրոնական մուսիվների ինչպես

30 See, Definition of Genocide Convention. Articles I-IX of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Approved by the United Nations General Assembly Resolution 260A (III) of 9 December 1948; entry into force 12 January 1951 in accordance with article XII, http://www.instituteforthe studyofgenocide.org/oldsite/definitions/def_convention.html.

ուղղակի սպանության միջոցով, այնպիս է ադրբիահ խմբերի անդամներին մարտնչական լորջ վեօսավածքներ հասցնելու և մռավոր խանգարություներ պատճառելու ձանապարհով:

Այդ փաստարդի ողեաշարը կազմում էն երա I-IX հոդվածները, որոնք շատ հաճախ առանձնացվում են Կոնվենցիայի ընդհանուր տերություն, նոյնինչ հրապարակվում և ուսումնասիրվում տառանձին: Երանու առվուն է, որ «Կողմնօրք, հաշվի առելով Միավորված ազգերի Գլխավոր Ասամբլեայի 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի ընդունված դեկլարացիայի 96-րդ բանաձևն առ այն, որ ցեղասպանությունը միջազգային օրենքով հանգարվում է հանցագործություն, հակառակ է Միավորված ազգերի ոգուն և նպատակներին, դատապարտվում է բարյարակիցր աշխարհի կողմից» գտնելով, որ պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում ցեղասպանությանը մարդկությանը մեծ կրուստներ է պատճենել, համոզված լինելով, որ մարդկությանը նևան ատելի պատճից ազատից համար պահանջվում է միջազգային համագործակցություն, համաձայնում են հետևյալ մասին», և այլունենու առանձին-առանձին շարադրվում են այդ ինց հոդվածները³⁵: Սահ դրանք.

Առաջին հոդված: Կոնվենցիան ստորագրող կողմերը հաստատում են, որ ցեղասպանությունը, անկախ այն բանից, թե նա խարդախմանակ է իրագործվել, թե պատերազմի ժամանակ, միևնույնի է, հաշցագործության է միջազգային օրենքով, որն ընդունվել է այն կանոններու և պատճենու համար:

Երեսորդ հոդված: Կոնվենցիայում գենոցիդ նշանակում է հետևյալ գործողություններից յուրաքանչյուր, որը կատարվել է արքությանին կամ մասնակիորեն որևէ ազգային, երանիկական, ուսապական կամ կրթական խորմ որպես այդպիսի ոչեշացնելու մտադրությամբ.

ա) խմբի անդամների սպանությունը,

բ) խմբի անդամներին լորջ մարմնական կամ մռավոր վեօսավածք հասցնելը,

գ) դիսուավորյաց կերպով խմբի անդամների համար պահպիսի կենսապայմանների առեղծումը, որը հաշվարկված է երանց լիակատար կամ մասնակի ֆիզիկական ոչեշացման համար,

դ) այնպիսի միջոցառումների պարտադրումը, որոնց նպատակն է կանխել ծննդաբերությունը խմբի ներսում,

ե) խմբի երեխաներին քոնի կերպով այլ խմբերին հանձնելը:

Երրորդ հոդված: Հետևյալ գործողությունները համարվում են պատճենի.

ա) ցեղասպանություն,

բ) դավադրություն՝ ցեղասպանություն կատարելու համար,

գ) ռազմակի և հրահրելով մասնակցություն ցեղասպանության կատարմամբ,

դ) ցեղասպանություն կատարելու փորձ,

ե) համամասնակցություն ցեղասպանությամբ:

Չորրորդ հոդված: Բոլոր նրանք, ովքեր մասնակցել են երրորդ հոդվածում բնարկված գործողություններին, պատժի կնևքարելվեն, անկախ այն բանից, թե արդյոք նրանք սահմանադրությամբ պատասխանատու դիեկավարներ, հասարակական գործիչներ կամ մասնավոր անձին են:

Հինգերորդ հոդված: Կողմերը պետք է ձեռնարկեն գործողորչան մեջ դնելու իրենց սահմանադրություններին համապատասխան այնպիսի օրենսդրություն, որը կապահովի ներկա Կոնվենցիայի պայմանների գործադրությունը և մասնակորավաճակ արդյունավետ պատճամվածողների կիրառումն այն անձանց նկատմամբ, ովքեր մեղադրություններում ցեղասպանության և երրորդ հոդվածում բնարկված այլ գործողությունների համար:

Վեցերորդ հոդված: Ցեղասպանության և երրորդ հոդվածում բնարկված այլ գործողությունների համար մեղադրությունների կատարման այլ պատճենի այն պատուքքան իրավաբանական արդյունավետ պատճամվածողների կիրառում կատարվել է ոժիքը, կամ այնպիսի միջազգային պատճենի արդյունավետ պատճենի այնպիսի անձանց մասնակությամբ և նրա իրավասությունն ընդունում են կողմերը:

Շորերորդ հոդված: Ցեղասպանությունը և այն բոլոր գործողությունները, որոնք նշված են երրորդ հոդվածում, չգենոք է համարվեն բարձրական համազգործություն՝ էքստրադիցիայի նախառական:

Ութերորդ հոդված: Կոնվենցիայի յուրաքանչյուր կողմ կարող է դիմում ՄԱԿ-ի իրավաբան մարմիններին նախաձեռնելու, ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համաձայն, այնպիսի գործողություններ, որը նրանք կիամարին համարմեր կանխելու և մեջնորդ ցեղասպան գործողությունները կամ այլ գործողությունները, որոնք նշված են երրորդ հոդվածում:

Իններերրորդ հոդված: Վեճեց կողմերի միջև տպեն Կոնվենցիայի մեջեւաբանության, կիրառման և կենսագործման վերաբերյալ, ներառյալ ցեղասպանության համար պիտուրյան պատճամանառմության և երրորդ հոդվածում նշված այլ գործողությունների վերաբերյալ, պետք է

հանձնվեն Արդարադատության միջազգային դատարանին՝ վիճաբանության յուրաքանչյուր կողմի պահանջող»³²:

ՄԱԿ-ի այս փաստաբրում, պատմության մեջ առաջին անգամ միջազգային ամրագրված գնուցիչը որպես համայն մարդկության դեմ ուղղված ուժագրություն, որը հերակա է պատմի ինչպես միջազգային, այնպես էլ ազգային օրենքներով:

ՄԱԿ-ի կոնվենցիան հիմնովին մշակված, հայեցակարգային առողմայ ցեղասպանության բոլոր առանցքային սկզբունքներն ընդուրկող, ցեղասպանության կանխարգվելման և նրա մեջավորների պատմնիության բոլոր տարրերակները խնամքով հաշվառած միջազգային փաստաբույժ է: Դա Ռաֆայել Լեմկինի բազում տարիների մորի արդասիրն է, աննկուն կամքի դրսությամբ, դժվարությունների առջև շրնկրկելու և համառության փայլուն հարցածակը, որի համար եղա անոնք մշտապես կիրայի խորին երախուագիտությամբ: Դա դպրակազմիկ և պատմական անսաց նշանակություն ունեցող փաստաբույժ է, որով Ռաֆայել Լեմկինն իրեն անմահացրեց:

Ռաֆայել Լեմկինը մահացավ 1959 թ. սրտի հարվածից Նյու Յորք բաղարում՝ 59 տարեկան հասակում: Վիճակագրության սիրահարները նշուն են, որ ցեղասպանության ընդհանուր առմանը այդ ժամանակ զոհ էր գնացել մոտ 17 մէն մարդ: Ռաֆայել Լեմկինի քաղմանը ներկա էր ցեղամանը 7 մարդ:

Բաց դա արդյն «Գնուցիչ» նորը հարտնազործողի և դրանով իսկ համայն մարդկությանն անգենահատելի ծառայություն մատուցած Ռաֆայել Հովհաննի Լեմկինի խոյինը չէր:

Նրա մահից հետո «Գնուցիչ» նորի և «ցեղասպանություն» հասկացության վերաբերյալ տարրեր կարծիքներ են արտահայտուիլ, այդ թվում և ցեղաշատական: Պրոֆեսոր Եհուդա Բառեկը՝ Խարաչելից, աշուն է, որ «1948 թ. կոնվենցիայում «Ցեղասպանության» ձևակերպություն խնդրահարուց է, և անհրաժեշտ է ձևակերպման շորոջ իներիքների առումով ուսումնաբուրյուն մշակել»: Նա իր տեսակետուր հիմնավորում է նրանով, որ «Բարդարական աշխարհից երկար ժամանակ խռափում էր անդրադառնազ ՀՀ դարի ցեղասպանությունների արառնապիրներին»: Հերերոյի ցեղասպանությունից մինչև Հայոց ցեղասպանություն՝³³ եվ որպես ապացուց իր տեսակետի՝ հրեա պրոֆեսորն ընդգծում է, որ նախկինում

32 Yehuda Bauer, Can Genocide Be Avoided? Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide, 1915–2005, էջ 13:

33 Առյն տեղում, էջ 13–14:

հնարավոր չեր խռովակ տեղեկություններ ունենալ սպառնալիքների վերաբերյալ, իսկ «Հիմա մենք միջոցներ ունենք զանգվածային դաժանությունները կանչագուշակելու և նման սպառնալիքների վիրաբերյալ տեղեկություն ունենալու համար»³⁴: Այսու կարևոր նկատությունը, որ նա անուն է, վերաբերում է մեծ տեղությունների դիրքորոշմանը և այդ արիվ գրու է: «Լուրջ խոչընդուներ, ինչպիսին, կան՝ մեծ տեղությունների հետարրարություններ, մերժում, որը մասնավորապես ճշգող է հայերի դեպքում և անպատճենություն»³⁵: Այդ համբամանեցները Երևան Բարեի կարծիքով անհրաժեշտ են դարձում համապատասխան ռազմավարության մշտելում:

Ըստ Էրեբյան նոյն տեսակետին է Բրիտանական Կողումքիայի (Կանորա) համաշարադանի պրոֆեսոր Ջոն Թորփին, որևէ այն կարծիքին է, որ «Թնարկելան առարկա են յուրաքանչյուր դեպքի հանցանքների լուրահանդությունները, ինչպիս նաև «ցեղասպանություն» և «հողորոշում» տերմինների հետքահարույց կիրառումը»³⁶:

Ամերիկան իրավաբան Ալֆրեդ դե Շայասը, իրավագիտության և պատմաբան Ալֆրեդ դե Շայասը, իրավագիտության և պատմաբան, որ «1948 թ. Ֆլորաստանության մասին Կոնվենցիոն է ամենի ընդունություն հայերի պահանջները», ավելացնում է, որ, սակայն, «Այն իրավունքները չի առաջնային նրանց համար, քանի որ կրնվեցիան ունի դեկարտատիպ ընույթ: Հանձնային Կոնվենցիայի՝ Հասկայի Արդարադատության միջազգային դատարանը պետք է խորհրդառավական կարծիք տա Հայոց ցեղասպանության օրինական հետևանքների վերաբերյալ»³⁷:

Կարելոր հարցերից մեկը տարբերարյուն դնելով է ցեղասպանության և երևիկական զուտմանից միջև, ինչու, Ի՞նչու Ի՞նքնանդիայի ազգային համապատասխան պրոֆեսոր Ռիշարդ Շարասի կարծիքով, քացակայում է 1948 թ. Կոնվենցիայում, որը «ռուսնամյակներ շաբունակ մնացել է անփոփոխ»³⁸:

34 Լուրջ տեղում, էջ 14:

35 John Torrey, Dynamics of Denial: Coming to Terms with the Past in Turkey and Japan, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide, 1915–2005, Yerevan, 2005, p. 28.

36 Ալֆրեդ դե Շայաս, Մայոր իրավունքներ, միջազգային իրավունք և Հայոց ցեղասպանություն. Օսմանադան հանցանը, ծայրագույն մարտահրավիր. Սարդար Խանովնեցնը և ցեղասպանություն, էջ 15:

37 Ռիշարդ Շարաս, Ամերիկա խառնամ. Ցեղասպանության հանցանի մեկնությունները. Ցեղասպանության հանցանի մեկնությունները. Ցեղասպանության հանցան..., էջ 23:

38 Alfred de Zayas, Human Rights, International Law and the Armenian Genocide, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20–21, 1915–2005, Yerevan, 2005, p. 17.

Բայականին հաճախ է արծարծվում 1948 թ. Կոնվենցիալի դրույթների վաղեմություն ունենալու կամ չունենալու հարցը: Այս ուժնը, որոնք հաստատուն կերպով կանգնած են ցեղասպանությունները միտեղությունը առանց տառամբնյութ պարունակության վաղեմություն չունենալու վերաբերյալ: Եվ դեկամարդկան այդ տրամարմությամբ բուրքական պատական պաշտոնական գործիչները և հերիտաժների մեջ մասը գտնում են, որ ցեղասպանությունը դառապարտելու և նրա մեղավորներին պատմելու մասին ՄՄՀ-ի 1948 թ. Կոնվենցիալի դրույթները չեն կարող տարածել Հայոց ցեղասպանության վրա, քանի որ այն ընդունվել է 1915 թ. դեկտեմբերի 33 տարի անց:

Մեր կարծիքով՝ փաստաբոլիքը և նրանց դրույթները միշտ մեջմարմանը համար անհրաժեշտ են որոշակի գիտելիքներ, ընթերցելու կոլուտուրա և, ամենակարևորը, հասկանալու և ըմբռնելու կամք ու պատրաստականություն: Եթե այս շահուախչներով ենք մտտնենում խնդրին, կամ այս տեսանկյունից ենք կարդում Կոնվենցիան, ապա ակնհայտ է դասեղում հետևյալ իրողությունը: Կոնվենցիան չի պարունակում հասող հորդված առ այն, որ նա ճամաչում կամ չի ճամաչում ցեղասպանության համար պատճի դեպքում իրավաբանական վաղեմություն: Համեմարտ այդ հարցի բարձրացումը և թեևարկումն ինքնին ոչ մի հիմնավորում չունի և արբարացված չէ: Սակայն երա նրկու հիմքերորդ և վեցերորդ հորդվածները հստակորեն տահաճում են, թե այդ դեպքում ինչպես պետք է վարչին: Ազրկենթելու համար, մենք հարգարժան ընթերցողին հորդորում ենք անդրադառնար այդ երկու հորդվածներին, որոնք մենք ամրողացրեամբ մեջքերի ենք սույն աշխատությանում, որոնցում շատ պարզ և հասկանալիորեն գրված է, որ նևան դասցելու Կոնվենցիան սահորացրած Կողմը, նկատու իր ասհամետությունից, կարող է գործողության մեջ դնել համապատասխան և անհրաժեշտ օրենսդրություն սույն Կոնվենցիայի պայմանները կիրառելու և ցեղասպանության կատարած հանցագործ անձանց պատճենու համար (հոդված հինգերորդ): Սուացարելուն է նաև մեկ այլ տարրերակ՝ ցեղասպանության հանցագործներին պատճենու հարցը կարող է թնդարկվել Արդարադատության միջազգային առյանի (արիքունայի) կողմից, որն իրավառու է նևան հանցագործություններ թեառկիցն համար (հոդված վեցերորդ): Այդ հանձամանըք նկատու է ամերիկան իրավաբան Աֆրիկ դև Շայասը, որը նշում է, որ Հայազայի միջազգային դատարանը կարող է խորհր-

դատվական կարծիք տալ Հայոց ցեղասպանության «օրինական հատեանըների համար»³⁹.

Կոնվենցիայի վերաբերյալ եղել են նաև այլ դիտողություններ՝ և առաջարկություններ՝ ընդուազ մինչև «Խննցիկ» նորից հրաժարվելու և այն եղանակով փոխարինելու վերաբերյալ։ Նման մի առաջարկությունն արվեց Հայաստանում 1990-ականների երկրորդ կեսին, երբ առաջարկվեց «գենոցիկ» փոխարենս օգտագործելու «Խննցիկ» նորը, որը համաւորյան և պաշտպանության շարժանացավ։ Նմանաթնույթը առաջարկություններ եղել էին նաև նախնկինում։

Անենայն հավասարականությամբ նման առաջարկությունները պատճեն հանդիսացան, որ ՄԱԿ-ը հաստակություն մտցելի այդ հարցում։ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1968 թ. ընդունեց «Ինպական համագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված ուժագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետը չկիրառելու կոնվենցիան», որը տարածվում է նաև ցեղասպանության վաղեմությունը չհանաշելու վրա։

Զանկանում ներ ուղարկություն հրամիրել այն հանգամանքի վրա, որ դա ոչ բն ուղղում էր 1948 թ. Կոնվենցիայի մեջ, այլ նոր վաստաբույր։ Ինչ վերաբերում է 1948 թ. Կոնվենցիային, ապա նա արդեն 62 տարի գործում է անփոփոխ և օգտագործվում այն տեսքում, ինչպես ըստ դունկելի է 1948 թ. դիլտնմքների 9-ին։

Այսպիսով՝ ցեղասպանության հետինակներին, կազմակերպիչներին և իրագործողներին պատճենու հարցը դարձավ միջազգային իրավունքի ստարկեա, միջազգային արդի քաղաքականության մտահոգություններից մեկը և լուրջ նախազգուշացնում բոլոր նրանց, ովքեր տառապում են մոլոզարտությամբ։ Այդ հարցում Կոնվենցիան որևէ գիշում, առավել նա արտունուրյուն չի ճանաչում և մերժում է ընդհանրապես նման մոտեցումը։

39 Որոշ հետազոտողներ այս ցաղացակերությունը կոչում են արարա-ինքամական բազմաբարեւթյուն, որը վիճելի է։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՐԱԲ ՖԵԴԱՍՊԱՆԱԳԵՏ ՍՈՒՀԱՄ ՊՐԵՆՍ
ԵՎ ԱԲՐՄԵՆՈՅԻԴ ԵԶՐԸ

**1. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ ԱՐԱԲՆԵՐԻ
ՀԵՏԱԲՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԱՌՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ**

Տասնյակ տարիներ ուսումնասիրելով՝ Հայոց ցեղասպանության հետ առնչվող, տարրեր լնգուներով հրատարակված բազմապիսի առյուղներ, մնացրական ուսումնասիրություններ, գիտական հոդվածներ և այլ ընույթի մասնագիտական գրականություն՝ մնաց բացահայտեցինք, որ Կարսից մեջ իրենց բուվանութակությամբ, ընսարկվող հիմնախնդիրների շայի շրջանավճերով և խորությամբ առանձնահատուկ տեղ է գրավում արար հետինակների ուսումնասիրությունները։ Ոչ բոլոր ազգերն են, որ կարող են հակարտանալ Հայոց ցեղասպանության ընազավառություն իրենց կատարած ծանրակշիռ ներդրումով։ Արաբներն ինքվով Լիրանաւում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Իրաքում և արաբական այլ երկրներում հրատարակված հայուրավոր աշխատությունները մեզ իրավունք են տալիս ասեմ, որ XX դարում ձևափորվել է արաբական հայագիտություն, որի առանցքային որորտներից, եթե ոչ ամենաառանցքայինը, Հայոց ցեղասպանության հարցերի հետազոտական ընույթ կրող ուսումնասիրություններն են։ Մնալ մտադիր չենք որևէ ստվեր գցել այլ լնգուներով հրատարակված առյուղների և մասնագիտական գրականության վրա։ Մնաց բարձր ներ գլանասուս նրանց ներդրումը Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության ընազավառություն և մնացույն հարգանքով վերաբերվում երանց կատարած աշխատանքներին։ Բայց որ արաբական գրականությունների մեջ է ընկնառ իր առատությամբ և բազմազանությամբ, շատ անզամ հանդիրների նորույն լուսարանությամբ, դա վիճակ է և այդ պատճառով հայ ժողովության պատմության և Հայոց ցեղասպանության ամբողջական ուսումնասիրություններին այլև անհնար է առանց արաբական պատմագի-

տական գրականության ներզբավիման, ինչև անվիճելի իրողություն է և դրան պետք է վերաբերվել հանգիստ, ինչպես վայել է գիտությանը գրաղվող մասնագետներ:

Ինչով պետք է բացատրել արար մոռակորականության, որուց առաջին շարքերուն գտնվում նև պատմաբանները, նևան մոտեցումը: Դա, անզուշ, ունի իր բացատրությունը:

Մարդկությունը պետք է անցներ երկար ուժի, որպեսզի նև բազմականասին հասուեանար այս սատիճանի, որպեսզի ընկալեր առանձին մողովորդների կոմ ընթակուրյան առանձին խմբերի ոչնչացումը որպես մարտահրավիր համայն մարդկությանը, որպես ուրագործություն ընդունեա երա և, դրանից հետեւով, աներ գյորալ կըրակացություն՝ ցեղասպանությունն անպայման պետք է կանխիչ և պատմվի:

Բացի այս ընդհանուր սահմանումից, որը կիրառելի է նևա արարենի դիպուտ, արարենի ունենի նևա այլ շարժառիթներ:

Մենք հետինակների այս խումբն առանձնացնում ենք՝ նկատի ունենալով հինգ հանգամանց, ինչը, մեր կարծիքով, կարևոր է թնարկվող հարցի տեսանկյունից:

Առաջին՝ արարենը և հայերը հարյուրամյակներ շարունակ հարեանենք են եղել և բազմարիվ անզամներ նրանց Ճակատագրենը խաչաձևին են: Նրանք իրենց բազմադարյան պատմության ընթացքուն առնվազն երեք անգամ հարտնվել են միևնույն պետության կազմակերպության մեջ: Առաջին անգամ մ.թ.ա. I դարի 60-80-ական թվականներին, երբ Սիրիան, Միջագետը, Լիբանանը, Պաղեստինը, արարական տարածքները մինչև Եգիպտոսի սահմանները մտնեն Ֆիգրան Մ'ծի հայկական կայսրության մեջ: Երկրորդ անգամ VII-X դարերում, երբ Հայուստան Արարական խալիֆայության մասն էր կազմուել: Իսկ երրորդ անգամ, երբ Օսմանյան կայսրությունը 1516 թվականից նվաճեց արարական նորմենքը, իսկ 1639 թվականին՝ Արևմտյան Հայաստանը: Այդ սրբից արարենը և հայերը հայտնվեցին օսմանյան թուրքերի տիրապետության ներքո: Բայց եթե սատացին երկու դիպուտում արարենը և հայերը հայկական կամ է արարական, եթե կարսիչ է ասել, ազգային պետության կազմայությունների մեջ էին մտնել, առաք երրորդ դիպուտ երանց որպես նվաճված մողովորդներ բռնակցնել էին օսմարերեցուն՝ օսմանյան պետությանը, որը ստույլի էր թե արարեններին և թե հայերին:

Համբաւայտ է, որ արարենը պատկանում են այն մողովորդների շարքին, որուն ժամանակին գտնվել են զարգացման բարձր մակարդակի վրա և ստուժել են իրենց սեփական բաղարակությունը, որը կոչ-

վում է արարական քաղաքակրթություն⁴⁰: Հպատիկ է նաև, որ հետազարմ, միջին դարերում երանք կրոցընջին իրենց դիրքերը և հայտնվեցին հետամեսաց երկրների շարրում: Արաքենքը ցալով էն արձանագրում այդ իրողությունը և նրանց շառ է հետաքրքրում զարգացման առումով հելլուցական երկրներից իրենց հետ մենքու պատճառները: Այդ երևոյթի պատճառներից բացահայտուած երանց ի վերց հանգեցրեց այն ծզրակացորդյան, որ դրա զվարակոր պատճառը օտաևական-քորքական հետախմական տիրապետությունն էր: Արաք մի շաբ պատճառներ, ինչպես եզրակացացի Ֆուադ Հայաս Հանդիքը, սիրիացի Մարգար Մուդարը, լիբանանցի Սաքի Զահիր ալ-Դինը և որիշներ գտնում են, որ բորբոքի իրենց զարգացման մակարդակով և մտավոր կարողություններով գտնվում էին զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա, քան երանց կողմից եվլաճիած հովանքը, հայերը, արաբները և այդ ժողովորդներ: Իրենց մտասանցող հարցերի պատճառամբ գտնեցու համար արաբները չեն սահմանափակվում որևէ արարական շրջանակներով կամ արաբական երութերի օգտագործումով: Համեմովիչ պատճառամբ գտնեցու համար երանք ուսումնասիրում են նաև օսմանյան լիդ տակ հայտնված հայերի, հովանքի, ինչպես նաև ասորիների, բարեկայան ժողովորդների պատճուրությունը: Սապես ահեա երանք հանգեցին հայ ժողովորդի պատճուրյան և այդ պատճուրյան բաղկացուցիչ մասը կազմող Հայոց ցնդապատճերյան ուսումնասիրության զարդարանին, որը նրանց, կարենի է ասեա, վայրուն կերպով իրագործեցին: Հայկական իրողությունների վերլուծությունը և հայկական երություն եկան համոզելու արաբներին իրենց կոստումների ճշմարտացիության մեջ, քանի որ օսմանյան բնապատությունը, հետամեսաց, միջնադարյան սոցիալ-տեսչական հարաբերությունները, ջարդերի, հազարամերների և հետապնդությունների քաղաքականությունը, որը օսմանյան քարացած հայկարամության կայսրությունում բարձրացվել էր պետական քաղաքականության մակարդակի, արգելակելի էին նաև հայերի, հովանքի և պատճառական ժողովորդների զարգացումը՝ պատճառ դատեալով նաև երանց առաջնորդացի արգելակեմանը: Սաքի Զահիր ալ-Դին նշում է, որ օսմանյան տիրապետության տակ գտնվում էին զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա, քան բորբոքը: «Արաբներն ավելի քաղաքակիրք էին, քան բորբոքը: Վիճակը

40 Անգեն համեց ալ-Շին. Դահը և արաբները բուշամիզմի և միոմիզմի միջև, Թիվուր, 1994, էջ 4

նույն էր նաև հայերի պարագայում»⁴¹, ամփոփում է իր մտքերը իրանացի պատմաբանը: Իսկ արարական ազատազրական շարժման հայտնի գաղափարախախոս, «Արարական Հայրենիքի Լիգայի» հիմնադիր, բազմաթիվ հետաքրքիր ուսումնասիրությունների հեղինակ Նաջիր ալ-Ազրարին, առարկելով արարեներից, հայերից և հոյներից «բուրցերի բարձր աօգա» լինելու երիտրությունից ուստայական տեսությանը, «Արարական ազգի զարթունը» աշխատության մեջ այն միտքն է ընդգծում, որ ժամանակին մեծ քաղաքակրթություն ստեղծած արարեների սոցի-ալ-տնտեսական և մտավոր հետաքացության պատճառը օսմանյան տիրապետությունն էր, բորբական խավարամությունը և գուրումի ուժից: «Թուրքերը...— նշում է նա, — կործանեցին արարեներին: Առանց երանց արարեները կարող էին լինել աշխարհի անհետաղաղաքակիրք ազգերի մեջ»⁴²: Այս տեսակի հետեւը տիրապետող են նաև Ֆուսդ Հասան Հանիդի, Նախիմ ալ-Շաֆիի, Մարգար ալ-Մուրավարի և այլ արար հեղինակների աշխատություններում:

Երկրորդ՝ արարեները մոտ չըս հայրոր տարի՝ 1516–1918 թթ., եղել են օսմանյան լիի տակ և շատ այլ գիտեն, թե ինչ է նշանակում առլեռնական ուժիմիք, որը նրանք կոչեն են «զրպում», այսինքն՝ բռնակարգություն, բռնապետություն, ասաւածի: Արարեների կողմից սովորական ուժիմին տրիստ այդ զետահատուականը՝ «զրպում» տնրմինը, այսօր ընդունված է զիտական աշխարհի կողմից որսես մի ամրող պատմական դարաշրջանի և օսմանյան վարչակարգի առավել դիմուկ և լիալատար բնուրագություն: «Ըստևարար, արար հետազոտողների կողմից Օսմանյան կազմությանց, երան ներքին, այդ բնույթ և ոչ բուրց ազգարնակցության՝ հայերի, հոյների, ասորիների և այլնի հանդեպ քաղաքականությանը տրիստ զետահատուականները ոչ թե տեսական մուսահանգրամների արգասիք են, այլ հիմնական են նրանց պատմական խորց ճանաչողության վրա և ամենի բան հիմնավորված են և հաստատվում են նաև հարկական և կայսրության մուս ոչ բռնը ժողովրդների տվյալներով ու պատմությամբ:

Երրորդ՝ XVII դարից, երդ հայության արևմտյան հայտվածը նոյնական ընկառ օսմանյան տիրապետության ներքո, արարեները և հայերը դարձան բախտականից ժողովրդներ: Դրա շնորհիկ արարեները բազմանուց են հայության հնդիրներին և երանց նկատմամբ օսմանյան տու-

41 Տե՛ս Ա. Պոլիաննիքան, Արարական երկնիրքի պատմության, 3. Ա. Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516–1918, էջ 440:

42 Hafiz Fuad Hassan, History of the Armenian People from the Beginning Up Today, 1986 (in Arabic).

բանների և Երիտրոպրեկի բաղաբականությանց: Արարեց աշխարհի թիվն միակ ժողովուրդն էն, որ ոչ թե յակ էն, այլ ազգովին ականատես եղել 1915 թ. հայության ցեղասպանությանը և թույ տեղահանությանը, եղր հայ գաղքականների բարականներն անցնում էին կրաց տարածքներով, անապատներով և գյուղերի միջուկ: Հայոց գողզորայի ուղենիշները հակեիսացան Դեյր ալ-Ռար, Շաս ուլ-Ակը, Մասրենեն, Հակբը, Մուսուլլ, Բարբորան, Բարդաղը, Նահր ալ-Ռիմարը և Շատու ալ-Արարի տարածքներոց: Դա խոր հետք է բողոք արարների պատմական հիշողության մեջ, որն այսօր իր արտացոլումն է գտնում հայոց ցեղասպանության եվրոպական արար հետազոտությունների մեջ:

Չորրորդ արարական պատմազիտական գրականության մեջ (Ամին Սահր, Հաֆիզ Ֆուադ Հասան, Արվան Մուլավար և այլն) տիրապեսող է այն տեսակիություն, որ Երիտրոպրեկան դեկախառությունը ձրագրել էր Առաջին համաշխարհային պատմազմի ժամանակ հայերի հետ միասին ոչնչացնել նույն արարներին: Հայոց ցեղասպանության ուսումնամիջությանը, արար պատմարակաները և բաղաբակները ձգուում են նույն սփյուռք իրենց պատմության այդ մասը Եօրի վրա, ավելի խորը և համակրողականիորեն հասկանալ Երիտրուրեբի ցեղասպանության բաղաբականությունը և երար իրաւութեան միխանիզմները, որը ցատ կրաց կարծիքի: Վարդում էր որպես պետական բաղաբականություն:

Այս բոլորից հետո ընալ է զարմանայի չե, որ արար պատմարակաները՝ Ֆուադ Հասան Հաֆիզը⁴³, Արվան ալ-Մուլավարը⁴⁴, Սամիր Արաշը⁴⁵, Սակեն Ջահր ալ-Դինը⁴⁶, Նահմ ալ-Յաֆիին⁴⁷, Զիհադ Սալեհը⁴⁸, Օսման ալ-Թուրքը⁴⁹ և շատ ուրիշներ, գտնում են, որ այս, ինչ պատմա-

43 Marvan al-Muddawar, *The Armenians Throughout History*, Beirut, 1982 (in Arabic).

44 Samir Arbab, *Armenia. Earth and People*, Beirut, 1991 (in Arabic).

45 Saleh Zahr ad-Din, *The Armenians. People and Problems*, Lebanon, 1988 (in Arabic); also, *Policy of the Ottoman Government in Western Armenia and the Position of the Great Powers Towards It*, Beirut, 1992 (in Arabic).

46 Naim al-Yaffi, *Genocide of the Armenians and the Position of the Arabic Public Opinion*, Al-Lataqya, 1992 (in Arabic).

47 Jihad Saleh, *The Turkish Turanism Between Fundamentalism and Fascism*, Beirut, 1987 (in Arabic).

48 Osman al-Turk, *Pages from the History of the Armenian Nation*, Haleib, 1960 (in Arabic).

49 Moussa Prince avec la collaboration de Marie-Ange M. Prince. Un génocide impuni. L'Arménocide. Introduction. Édition Spéciale Numérotée (1-3000) à l'occasion du IIème Congrès International de Prophylaxie Criminelle, Paris, (10-14 Juillet) 1967, Heidelberg Press-Lebanon. Moussa Prince, Un génocide impuni: L'Arménocide, 1975.

հեց հայերի հետ 1915 թ., ցեղասպանություն էր, և դա առաջին ցեղասպանությունն էր XX դարում, որ թեև ամենաբարարաբու կնքպավլ իրագործվեց հայերի նեղանմամբ, սակայն դա, ինչպես ընդգծում են երանք, հանցագործություն էր համայն մարդկության դեմ:

Հիեզիրորդ՝ արարեներց, ինչպես հայտնի է, մուսուլմաններ են, նրանք համաշխարհային այդ կրոններից մենք իմաստիքն են: Արարեներներ մուսուլմանների տարր գրի՞ ալ-Կորանի լիզուն է: Ռւատի, նոր նրանց դաստապարարություն են օգնանյան մուսուլման կառավարություններին, նրանց դաման ցաղարականությունը կարսության բոլոր ոչ բռնը ժողովորդենի, այդ բնույթ և հայերի նեղանմամբ, ընդգծում, որ այս, ինչ նրանց արեցին հայերի հետ Ասացին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, դա ցեղասպանություն է, ասկա այս դեպքում վերանում է կրոնական գործունի հանգանանքը:

Նման մեղադրանքները միջազգային ճախացում ունեցող գիտեականների հասցեին, անշուշտ, անհիմն են: Սակայն արար-մուսուլման մասնագետներից պարագայում այդ «մեղադրանքը» չի գործում և չի էլ կարող գործել:

Ըստ Եռյան, հայոց ցեղասպանության ճախացման հարցում մասնագետների կարծիքը, անկախ երանց կրոնական պատկանելությունից, անկախ այն քանից, թե նրանք քրիստոնյան են, հույայական, թե մուսուլման, տակառ բացառությամբ, համբեկնում են: Մենք, հարկադ, ի նկատի յոնքները բռնը հեղինակեներին, որոնց ձևող մեծամասնությունը ժմասում է հայերի ցեղասպանության փասուն խոկ, թեև, համառ արդարության, պեսոց է նշել, որ արդեն հայութեան են մի շաբթ բռնը հեղինակներ Շահիդ Զարարարության, Թանհիր Արշամի, Մորատ Քերենի, Օրեան Փամբը և այլ մասնդրականներ, որոնց կարծիքը չի համբեկնում քուրքական պաշտոնական կարծիքի հետ: Նրանք ճախացում են Հայոց ցեղասպանությունը և պահանջում թուրքիայի կառավարությունից նոյն անել և նմարություն հնարին հայերից:

2. ՄՈՒՍԱ ՊՐԵՆՍԻ ԿՈՂՄԻՑ «ԱՐՄԵՆՈՑԻԴ» ԵԶՐԸ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՆՍԻՇ ՃՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ԴՆԵԼԸ

1960-ական թվականներից պատմագիտական գրականության մեջ «Հայոց ցեղասպանություն» լեֆինիցիային գուգակն սկսվեց կիրառվել նույն «Արմենոցիդ» եզրը, որի համար մենք պարտական ներ լիբա-

նանցի արար պատմաբան Մուսա Պրենսին: «Նմանը չէ կռահեց, որ այս ստործվել է Լևմիխնի հեղինակած «զենոցիդ» տերմինի անալոգիայով, իսկ վերջին իր հերքին, ինչպես արդին եղիլ է, «զենոցիդ» եղոր ստործվելու հենցի էր իրենից առաջ կիրառման մեջ գտնվող «Հոմիցիդ», «Ֆրամորիցիդ» և համանման այլ եզրերի նախափորձի վրա: Այդ և նման սկզբունքներով նոր բարձրագույն բարձրագույն ստործումը և օգտագործումը այս կամ այս դեպքը բնորպացրելու համար զիտուրյան մեջ մոդալիկ էր դժուռ XIX դարի վերջին տասնամյակներից: Սակայն դրանք այս ժամանակ ավելի շուր որևէ անձնավորված դեպքի կամ իրադարձություն բնորպացրելու նպատակով էին օգտագործվում, քայլ ոչ նրբք խայ համարակական, առաջիկ և համազգային հեջնորդություն ունեցող և արտակարգ կամ արտասուց երևույթ համարվող պատմական իրադարձության համար: Լևմիխն առաջին էր, որ դա օգտագործեց այս կամ այն էրենուց, կրոնական կամ ռատայական խոմքը մի ամրուց ժողովուրդ ոչչացնելու իմաստով: Ընթանալով Լևմիխնի կանխագծիմած ուղիղ՝ Մուսա Պրենսը առաջին էր, որ «Արմենոցիդ» եղոր օգտագործեց ոչ թէ հայերի «շարդյան» կոտորածներ, հայածներներ՝ իմաստով, այս «Հայապանություն» իմաստով: Դրանք իսկ այդ եղոր դադարում էր առանձին հայերի ոչչացման կամ սպանության դեպքի կամ դեպքերի իմաստ արտահայտելոց, և ձեռք բերում անրուշ ժողովրդի՝ տվյալ դեսպում հայ ժողովունի Դիմիկական լիկիդության իմաստ: Այդ պատճառով էլ ավելի քան վաստակ ենք, որ «Արմենոցիդը» պետք է բարգևանել և օգտագործել «Հայասպանություն» իմաստով՝ որպես ցեղասպանության համարժեք տարրերակ: «Արմենոցիդի» օգտագործումը «Հայասպանություն» իմաստով գիտականորին անխոցիք է:

Մուսա Պրենսը երկար տարիներ մեծ նվիրումով և հետևողականությունը ուսումնասիրի է հայ ժողովրդի պատմության այդ ամենամեծայի էջնոր: Նա այդ խնդրին անդրադարձել է իր մի քանի աշխատություններում, այդ թվում ֆրանսիերն Իրանահայկած իր եղիշե⁵⁰ և արարերն լիզվով հրապարակած մեկ մեծագույքյան⁵¹ մեջ: 1967 թ. հունիսի 10–14-ը Փարիզում կայացած «Ոճագործության կանխաման երկրորդ միջազգային կոնֆերնս» կազմակցությամբ, նա ֆրանսիերն լիզվով, իր կետը հետ համագործակցությամբ, հրապարակեց իր արժեքավոր աշխատություն:

50 Մուսա Պրենս, Մաքսար աշ-Արման. Զարդի ոյի աշ-Խնամիյա-Դաշիր ցեղասպանություն: Կանցագործություն Շնորհեծ մարդկության, Դաշիր, 1966, արարերն:

51 Հուադ Դասաւ Դաֆիդ, Դայ Տարլիլի պատմությունը սկզբից մեջից մեր օրերը, Կահիր, 1966, էջ 237, արարերն:

Նը՝ «Մի անպատճի գելոցիդ. Արմենոցիդ» խորագրի ներքո, որը ներկայացվեց այդ կոնգրեսին:

Արմենոցիդը, անշուշտ, լրիվ տեղապահվում է գելոցիդ հասկացության շրջանակներում: Արմենոցիդը ոչ միայն լիզվարանական, այլև բադարական նօր է, որն ունի շատ կրնկրեատ էթնոքաղաքական բովանդակություն: Դրա տակ հասկացվում է արմենների՝ հայերի՝ որպես ցեղատեսակի՝ կրնուի ամրողջական ոչխացում: Դա անքառակ հասուակ է ու կրնկրեատ, որ այլընտրանքային մնակեառանության տեսիք չի տայիս: Դրանում է Մուսա Պրենսի հայերի համար դարակազմիկ նշանակություն ունեցող այդ հայտնագործության բավականին հնչությամբ բադարացիական իրավունք նվաճելու և զիտական շրջաններում մեծ տարածում տառապու գաղտնիքներից մեկը: Եթե Մուսա Պրենսը ոչինչ արած չիներ, ապա միայն այդ եղին առնդումը և շրջանառության մեջ դնելը բավարար էր, որ նրա անոնց մուսի հայ ժողովորդի ամենաորենքրական շրջաններից մեկի՝ 1915 թ. Մեծ նշելունի, ցեղասպանագիտության պատմության մեջ:

Արմենոցիդը չափ նախապատրաստված և պիտականորեն ծրագրավորված հանցագործություն էր: Ծրագրավորված լինելը Արմենոցիդի հիմնախնդրի անկյունաբարերից մեջն է: Հայերի տոռուայ ոչխացման, այսինքն՝ Արմենոցիդ ցեղասպանության ծրագրի գոյության հանգամակը իր աշխատություններուն նշում է ոչ միայն Մուսա Պրենսը, այլև բոլոր նրանք, ովքեր զբաղելի են այդ հարցի ուսումնասիրությամբ, ինչպես Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Մարլան Մուրավարը, Իլյաս Շահամիրին, Սամիր Արքաջը, Մուհամադ Շիֆար ալ-Դամար, Նահմ ալ-Յաֆին, Սալիհ Շահը ալ-Դինը, Սալիհ Զիհադը, Էմիր Թուման, Ամին Սահիդ և այլարական շատ ու շատ այլ հետինակներ: Նրանք իրենց ուսումնասիրություններուն թերում են կրտսակարող երիտրոբրական «Ի՞րքիհատ վե թերակկի» կուսակցության որոշումները հայերին ոչխացնելու վերաբերյալ, թագեարի և կուսակցության մուս դեկավարների հրահանգները և հետագերը վիլայենների վայիններին այդ որոշումները տեղերում խատորնեն կատարելու մասին և այլն Ֆուադ Հասան Հաֆիզը իր աշխատության մեջ թերել է նրիտրուքսերի դեկավարների 1915 թ. ինսուրվարի սկզբներին գումարված գաղտնի որոշումները: Նրան մասնակցել են Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար, ապա վարչապետ թագավորը, ռազմական նախարար Եվլիքը, «Հաւոռկ կազմակերպության» դեկավար Շաքիր Քնիանեղիներ և նրիտրուքսական այլ դեկավար-

ներ: Նրանում միամայն ընդունվել է որոշում «մշևացել հայերին օսմանյան պատության մեջ»⁵². Այդ որոշման մասին, Շամիան ալ-Թուրքի վկայությամբ, Նիստին մասնակցած և որշմանց կողմ թվերակած Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Ենվերը տեսյակ է պահում Մստամբրուրուս Գնրմանիայի դեսպան Վանգենիերին: Իսկ վերջին Բեռլին 1915 թ. մայիսի 31-ին իր կառավարության ուժարկված հնուագրում հայութում է: «Ենվերը պահանջում է մեզանից արգելք շիամուհաման այդ միջոցառումներին (այսինքն՝ հայերի ոչնչացմանը — Ն. Հ.)»⁵³: Հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ ծրագրի գոյուրյան մասին է շեշտում Հայոց ցեղասպանության բավարպով գիտակներից մեկը՝ Նախ ալ-Յաթին: Անա թե ինչ է գրու նա: «Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց մտածված կերպով և հրահանգներով՝ համաձայն ընդունված ծրագրի»⁵⁴: Նման ծրագրի իրագործման մասին է գրու նաև պահեստինցի արար հետինակ Դյուա Շահանիբրին»⁵⁵: «Ենր սկսեց պատերազմը. — նշում է նա, — թուրքական կառավարությունը հրամարվեց հայերի վիճակը բարեկալելու ծրագրից և գորավ, որ պատերազմը հարմար առիր է ընծառում իրագործելու հայ ժողովորդի ոչնչացման ծրագիրը»⁵⁶: Հաշվի առնենու այս հարցի, այսինքն՝ Արմենոցինի ծրագրավորված լինելու կարևորությունը՝ հարկ ննը համարում վկայակութել նաև մի այլսկիսի հետինակի կարծիքը, ինչպիսին սիրիացի Մարգան Մուշավարն է, որի «Հայերը պատության ընթացքում» աշխատության կարևոր արժանիցներից մեկն այն է, որ նա հազեցված է հավաստի փաստերով, որուցից հիմասալիորնն և օրյեկտիվորնն է օգտվում հետինակը: Տարբ օսմանյան ղեկավարության քաղաքականության ընդհանուր պատկերը պատերազմը սկսվելու պահին՝ Մարգան Մուշավարն այսուհետև գրու է, որ օսմանյան երիտրության ղեկավարությունը «սկսեց հայ ժողովորդի ոչնչացման և տեղահանման ծրագրի գործադրությունը»⁵⁷:

52 Ուսման ալ-Թուրք, Եցեք հայ ազգի պատությունից, Դայեր, 1960, էջ 244, արաբ. թես:

53 Նախ ալ-Յաթի. Հայերի ցեղասպանությունը և նրա Զամանմանը արաքական համարկական կամքիրի ղեցըորդունց, Ալ-Լարայիա, 1992, էջ 12, արաբերեն

54 Իրայս Զամանմանը, մոդուլոյի ուրբագրությունը, 1985, էջ 60:

55 Սայյին անձունու:

56 Մարգան ալ-Մուշավար, Դայերը պատության ընթացքում, Շիյրուք, 1982, էջ 406:

57 Սայյին Զահիր ալ-Ղին, Հայ ժողովուրդ և հիմնախնդիր, Բայրութ, 1968, էջ 98:

Ամենինը կարելի է ասել, որ Արմենոցինի՝ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արարական պատմագրության մեջ աերածանելիորեն գնրիշտում է այն տեսակինոց, որ դա նրանքուրենի կորմից խեամբով ծրագրված պետական քաղաքականություն էր:

«ցանկանայինը այս առնչությամբ հարցի մեկ այլ կողմին ևս աւորադանաւ: Արար հնդկանակենքը Արմենոցինի հիմնահարցերը ընտարկելիս չեն տահաճառափակվում միայն բռն Հայոց ցեղասպանության հիմնահանդիրներով, այլև նրանք դրան անշրադառնում են, որը ընտարկում են արաքների ՀՀ դարի հիմնահանդիրները: Արարական պատմագիտության մեջ անառակելիյ է համարվում այն տեսակետը, որ երիտրուրենի ղեկավարությունն Արացին համաշխարհային պատերազմի ժամանելով ունեցել է նաև արաքների Ֆիզիկական ոչխացման ծրագիր: «Արաքները և հայեցը, — գրում է Սարեն Զահր ապ-Դինը, — այն երկու ժողովուրդներն են, որոնք ամենից շատ էն ներակա ոչխացման տասարկան քաղաքականությանը»⁵⁸. Քանի դեռ գրուրդուն ունենաւ հայեցը և արաքները, խոս չել կարող լինել մի կողմից երևկապն մաքր թուրքական պետություն ատենածու, ինչ մյուս կողմից թրախոս բրդր ժողովուրդներին միավորելու և «Մեծ Թուրքան» պետություն հիմնելու երիտրուրեական ցնորամիտ երազականների իրականացման մասին: Այդ հարցին անդրադարձել է միջազգային մեծ ճանաչում ունեցող մի այլպիսի հեղինակ, ինչպես Ամին Սահդըն իր «Արաքների ապառամբությունները ՀՀ դարում» արժեքավոր աշխատության մեջ: Նա այն միտքն է արտահաջուկ, որ Արացին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ տարած առաջին հաղթանակները «Արակրոնի կառավարության ղեկավարների մոտ զիսապուրդ առաջացրին, որոնք պատրութիվիմ մեծ շատուազրություն են: Նրանք որոշեցին, որ ենք է հարմար պահ վերջ տալու երկու ոտեղ ազգային շարժումների՝ արար ազգայնականների շարժմանը Սիրիայում, Իրաքում ու Հիջազում և հայկական շարժմանը Արևելյան Անառողջայում»⁵⁹:

Արմենոցին արարական պատմագիտության մեջ գնահատվում է որպես երիտրուրբական կառավարության ծրագրված գործունեության արդյունք և պետական քաղաքականության կիրառության: Այդ ժամը հաստատելու են զայտն նաև արաքներին և աստրիներին ոչխացնելու օւմանյան իշխանությունների մտադրությունները և փորձերը:

58. Альян Сайд, Восточная арабия в ХХ в. Перевод с арабского, Москва, 1964, с. 79.

59. Լույս տեղային:

1915 թ. հայոց Մած նդեռնի ծրագրված լինեցը արմենոցին սկզբու-
րային ընույթի առանձնահատկություններից մեկն է:

3. «ԱՐՄԵՆՈՑԻ ԱՄԵՆԱԳԵՆՈՑԻ ԴԵՆՈՑԻ»

Մուսա Պրենսը, որ չափ էր ուսումնասիրներ ցնդիանքապիս ցնդաս-
պանության հարցը, ճանող էր այլ ժողովուրդների և էրիմական խարե-
րի նկատմամբ կիրառված ցեղասպանություններին կամ դրանց փորձե-
րին, օգտագործելով համեմատական մերոդը, հանգուէ չ այն նորակա-
ցորյան, որ հայերի նկատմամբ օւմանցիների կիրառած ուժագործու-
թյունը կարելի է և պետք է կոչի «Արմենոցին»՝ «Հայասպանություն»:
Նա առաջինն էր, որ «Արմենոցինը» դուրս բերեց սովորական «Զարդի-
րի» հասկացության սահմաններից և օգտագործեց միայն ու միայն «ցն-
դասպանություն» իմաստով, որը նրա մոտ արժեքային առումով համա-
սպառագոր էր իրեական «Հողորոտին» և «Արմենոցինին» ու
«Հողորոտին» հաջորդած մյուս բոլոր ցեղասպանություններին: «Արմե-
նոցին» ու «Հողորոտ» միաժամանակ տարրերվում են մասցած բոլոր
ցնդասպանություններից նրանով, որ իրենց ծավալներով, կիրառված
մերոդներով ու ներառակներով, հետապնդած նպատակներով նրանց
կարելի է համարել դասական ցեղասպանություններ:

Մուսա Պրենսի միտու կարևոր ծառապությունը նրանում է, որ նրան է
պատկանում «Արմենոցին» ամենազինոցինային գենցիին և սահման-
ման հեղինակագին իրավունքը⁶⁰: Մենք ցեղասպանագիտության ուսում-
նասիրությունների թեազալառում շնոր հանդիսակի մեկ այլ նման դի-
պուկ, տարրողունակ, բռվանդակացին տիսաննյունից հստակ, ուժագոր-
ծության դամանության, գործադրած մերոդների և միխանիզմների կի-
րարման առումով նման ճշգրիտ դիմինցիայի: Դա կարելի է համարել
դասական:

Արմենոցին եզրը հետաքրություն է տվիլ Մուսա Պրենսին, եռու-
նիսկ պարտադրել է նրան բացահայտել այդ հասկացության էրծիկա-
կան, սոցիալական, բարյարական և բարոյական բռվանդակությունը,
որը նրան հանգեցրել է մի այնպիսի զորուած նօրակացության, ավելի
ճիշճ՝ զորուած ընույթի սահմանամաս, ինչպես «Արմենոցինը» ամենազինո-
ցիային գննոցին է սահմանուց: Իսկ այդ սահմանումն իր հերթին
իրավունք է վերապահել Մուսա Պրենսին Ասմիլինի «ցնեցին» եզրի

60 Moussa Prince, Un génocide impuni, L'Armenocorde, Heidelberg Press-Libanon, 1957, p. 26-27.

կողքին շրջանառության մեջ դնել մի այնպիսի եզր, ինչպես «Արմենոցի-ը»։ որը թեալ շիակասելով գևուցիղին։ շնորհում է Հայոց ցեղասպանության բորբաժանությունները, որուց գծերը և տարրերակիչ նրան-գավորումները։

Մուսա Պրեսնը գտնում է, որ ցեղասպանությունը սովորաբար ունենամ է բաղարական, էթնիկական, պատմական, ռասայական, աշխարհագրական և տեսլեսական պատճառներով⁶¹։ Դա, անշուշու, այդպես է։ Սակայն նա առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրությունը դարձրեց հոգեցանական և պարողոգիական գործոնների վրա, որոնք, ըստ նրա, առկա են ինչպես հայ-բռնիքական, այնպես էլ զերմանա-հրեական հարաբերություններում, ու ունեցած իրենց բացասական, կարելի է ասել, ճակատագրական դերակատարությունը Հայոց ցեղասպանության և հրեական Հողորոտափ գործում⁶²։ Այն սադիզմը, որ դրսնորդություն էր այդ երկու ուժագործությունների՝ Արմենոցին և Հողորոտափի հրականացման ընթացքում՝ համապատասխանաբար բորբերի և զերմանացիների կողմէց։ Մուսա Պրեսնը բացատրում է նաև պարողոգիական գործոնով, բորբերի մոտ ընդունվել հայերի, իսկ զերմանացիների մոտ ընդունվել հրեաների ձևավորված հոգեքանությամբ, որովհետև այլ կերպ անհնար է համականալ, ընթանել և ընկածել այդ երկու ուժագործությունների ներքին խրա-սիկ մոտիվացիան։ Դա առողջ մարդու, առողջ էրևոսի վարրագիծ չէ, դա կոչ մեղադարձության տառապու համարականության հիվանդագին, արյունածարավորյան հազեցման հիվանդագին պահանջ է։

Մուսա Պրեսնը և մյուս պարական հեղինակներն իրենց աշխատություններում հանգամանորեն, ամենայն մասրաւասնությամբ տալիս են հայերի ցեղասպանության տարսափելով պատճերը, ինչը դահճաշին տառնասրությամբ և դամանությամբ իրականացվել է հայկական բոլոր վիճակներում։ Օտևանան կայսրության տարբեր ցքաններուն, բա-դարձներում և զյուղերում ընակլող հայերի նկատմամբ։ Այն անսանի շա-րագործությունները, որ բռնըական դահիները կիրառել են անպաշտ-պան հայերի՝ կանաց, ծերունիների, երեխաների, անզան նորածիննե-րի ներառմամբ, իրոք վկայում են բռնըերի խարարված հոգեքանության և պարողոգիական հակումների մասին։

Ցնդապահապելությունը զգայի տեղ է հատկացնում տիխարանու-թյան հարցերին՝ ենթալով այն ճիշտ դրույթից, որ չնայած ընդհանուր

61 Առաջ տեղում, էջ 18-19։

62 Առաջ տեղում, էջ 22։

գծերին, յուրաքանչյուր ցեղասպանություն ունի իր տարրերակիշ պատկերը, գծերը և յուրահատկությունները: Եվ դա միանգումայն բռնկան է, բռնի որ ցեղասպանություններն իրագործվում են պատմական տարրեր մասնաւուակաշրջաններում, տարրեր ցայտարական, էթնիկական և մշակութային միջավարերում, տարրեր վարչակարգերի և տիրապետող գաղափարախոսաբարյան պայմաններում, մերողներով և այլն: Դա իր անհոգապիշին կնիքն է դեռև ցեղասպանությունների տեսակի, կուտարման և ընույթի վրա:

Ժամանակակից ցեղասպանությունները խարսխվում են առաջին հերթին Արմենոցիդի և Հոգրուստի պատմական ժործի և օրինաչափությունների վրա, որոնք իրենց կատարման ծավալներով և մեխանիզմներով, բաղարական և էթնիկական հետապնդած նպատակներով համարվում են դասական: Ռատի մասնացեսները ցեղասպանության հարցերը բնուարկելիս ամենից հաճախ նրանց են հրամներ կատարում և կամ համեմատության նպանքներ անց են կացնում երանց միջև:

Արդուիանութերձ, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ արարական պատմագիտության մեջ տես գուած մի բանի հարցերի լուսաբանությանը, ինչն ունի սկզբունքային նշանակություն Արմենոցիդի ընույթի և յուրահատկությունների վերաբերյալ ամենից հատակ պատկերացումներ ունենալու համար:

Երիտրութերնի դիկավարությունը մեծապոյն լրջուրյանք էր Խախապարատված Արմենոցիդի ծրագրմանը և իրագործմանը: Խոսքը նրանց տակտիկական բայերի մասին է: Ըստ հասուն էին ասհմանված հաստիքավես կիրառվելիք բաղարական և ռազմական բայերի հերթականությունը: Այդ հերթականությունը սահմանված էր այնպես, որ հայերին գրկեն բաղարական, պինդորական, կոսակցական, հոգեսոր և մտավոր դիմանակարությունից, նրանց գրկեն դիմադրություն կազմակերպելու ընդունակ որևէ ուժից կամ սոցիալական խավերից, ինչը, աւշույս կիեշտացներ իրենց ուժագործ ծրագրերի իրականացումը: Տավոր սրտի, հետօն այդպես է եղամ, և դա Արմենոցիդի բացասական նշանով տարբերակիչ գծերից մեկն էր:

1915 թ. ապրիլի 24-ին, որը համարվում է Արմենոցիդի սկիզբը, բարբարական ուսուհանական և անխոսազության ուժերը, համեմարժակի բերելով, ձերբակալեցին, արսորեցին և սպանեցին հայ մասաւորականության ընտրանուն՝ գրղներին, բուրբական պատզամենուի անդամներին, ուսուցիչներին, կրասակցությունների ականատիր առաջնորդներին, հոգեութանառքյան ներկայացուցիչներին, լրագրողներին, հասարա-

կական գործիչներին և մուսվորականության աջ երեսին ներկայացուցիչների: Գլխատվեց հայ ազգային-քաղաքական դիվավարությունը: Ծանր փորձության առջև հայտնված արևմտահայությունը մնաց առանց կազմակերպող և ուղղություն տվող ուժի:

Հայերը պետ ուշի շին նկել այդ անհոխարինելի կորստից. երբ երիտրուրելոր երանց հասցեցին երկրորդ ժամը հարվածը: Նրանք ձեռնամնուի եղան հայերին գիտական ուժից գրկելու իրենց ծրագրի իրագործմանը: Դա Արմենոցինի իրականացման ամենաեական բացարատարեցից մեկն էր: Իրենց նպատակին հասնելու համար երիտրուրելոր չարաշահեցին արևմտահայերի Օսմանյան կայսրության օրինական քաղաքացի լինելու պարագան: Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելոց հետո արևմտահայության դեկավարությունը հավատիացրեց օսմանյան կառավարությանը, որ արևմտահայերը որպես երկրի օրինական քաղաքացիներ, պատրաստ են իրենց պարուց կատարել իրենց «հայրենիքի» նկատմամբ: Ուսան այ-Թուրքը նշում է, որ երբ սկսվեց պատերազմը, Թուրքիայում «1914 թ. հայտարարվեց ընդհանուր գորակական և բոլորը 18-ից 45 տարեկան տղամարդիկ առանց բացառության բանակ գորակրչվեցին»⁶³:

Երբ արար պատմաբանը ընդգծում է, որ բոլոր տղամարդիկ առանց բացառության բանակ գորակրչվեցին, ապա ես նկատի ունի նաև 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց: Եվ հայ տղամարդիկ որպես կայսրության հայատակենու նոյնական մեկնեցին բանակ: Հայ գիտորդականենին օգտագործում էին բացառական շինարարական աշխատանքներում: Երիտրուրական դեկավարությունը չէր վաստանու երանց վրա զուտ գիտելուական պարտականություններ դնել: Սակայն նախքան Արմենոցինի իրականացման անցնելը, օսմանյան կառավարության որոշումը հայ գիտորդները, ինչպես վկայում է Մուսա Պիրենաց, գիտարքի արքեցին և գիտություն ոշնչացնեցին»⁶⁴:

Այսպիսով՝ արևմտահայությունը գլխատվեց նաև ուսումնական առողմություն և մնաց լիիվ անսպասուած:

Եվ եթե նկատի առնենք, որ սկսված պատերազմի պատճառով նվազուական երկրները բաժանվել են երկու հակադիր ուսումնական խմբավորման, ինչ Օսմանյան կայսրությունը հայտնվել էր գերմանա-ավստրիականական ուսումնական բլոկի մեջ, ապա պարզ կդանա, որ ար-

63 Ուսան այ-Թուրք. Եցեր հայ ազգի պատմությունից, էջ 238:

64 Moussa Prince. L'Arménocorde, p. 32.

տաքին կամ միջազգային իրադրությունը նույնպես դարձել էր անբարեխառն Հայկական հարցի, հետևաբար՝ հայության համար:

Այսպիսով՝ ղեկավարությունից գրկվելու պատճառով՝ ուղմական-պաշտպանական և միջազգային իրադրության ոչ նպաստավոր պայմանները շատ բարենպատ նշան երիտրութերի համար՝ իրականացնելու իրենց ռասայական և մարդաստաց ծրագրերը, որի արաւահայտություններից մեկն է նշան Արմենոցիու-Հայասպանությունը:

Սակայն «Արմենոցիու» ամենաօգնելոցիդային գենոցիու» բանաձևի եռյանը ցույց տալու և դրանից անհրաժեշտ դաշնք բաշխելու և ապահագ ցեղասպանությունները կանխելու ու նրանց մեջավորներին պատճելու համար կարծում ենց՝ «Հիւս կյիսի Արմենոցիու համեմատին այլ ժողովորդների ցեղասպանությունների հետ։ Դա կարելի է անել՝ օգտվելով կոմպարատիվ՝ համեմատական գիտական մերություն։ Վասոհ ենք, որ ամեն առանձին Հիւս կյիսի համեմատությունն անցակացնել Արմենոցիու և Հողուրախի միջև։ Նրանք ցեղասպանությունների պատճերան մեջ գրադեցնում են երկու ամենաբարձր ասնդրանիները. ընդունված են որպես դասական ցեղասպանություններ, նրանց հիման վրա է, որ Ռաֆայել Անմիկինը հանգից «գենոցիու» եղբի պատճեն, իսկ Մոսկա Պրենոր «Արմենոցիու» առաջին անգամ օգտագործեց որպես XX դարում տնտի ունեցած առաջին ցեղասպանության՝ Հայասպանության հոմանիշ։

Մեր կարծիքով՝ Արմենոցիու ամենաօգնելոցիդային գենոցիու իններու ֆենոմենը պայմանավորված է հետեւյալ հանգամանքներով։

Առաջին հայերի ցեղասպանությունն իրագործվել է նրանց քնօրություն, երանց հայրենիքում՝ Արմենոյան Հայաստանում։ Այսուհետեւ նայերը ձևավորվել որպես ինքնուրույն էրեւու, ժողովորդ և ազգ, դեռևս մեր բայրությունից առաջ հիմնել իրենց պետությունները՝ երիտրութերների և Արտաշիստ բազավորությունները. Տիգրան Մեծի կայսրությունը, Արշակունյաց և Բագրատունյաց բազուհորությունները, որոնց շատ հաճախ կարնոր բարձարական գործոն են նոյն ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, Մերձավոր և Միջին Արևելքում։ Այսուհետեւ է, որ հայերը 301 թ. առաջին մարդկության պատմության մեջ բրիտանությունը հայտարարեցին պետական կյուն, Մեսրոպ Մաշտոցը 405 թ. աստեղծեց հայկական, ապս նուև վրացական և աղյատական պրութենները։ Այսուհետեւ ներանք առնեցի իրենց ուրուց բարձարակցորությունը, որով հաբարտանալու բոլոր պատճառներն ունեն։ Բայց ամենակարևորը՝ հայերն իրենց քնօրությունը՝ Հայաստանում, ապրել են անընդմեջ և դարներ շարունակ նոյնի

նրա տերերը, իսկ երկիրը մշտապես կոչվել է Հայաստան, որև անօգան այն պատճեական ժամանակահատվածներում, երբ գտնվել է օտար նվաճողի տիրապետության տակ, մինչովյն է, երել է Հայաստան անունը, իսկ օտար նվաճողը չի հանդունել փոխի նրա անվանակողությունը: Դու ավելից՝ նրբ Արարական խայիքայորբյունը VIII դարի սկզբներին Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանիքը և Հյուսիսային Կովկասը միավորեց մեջ, այս անվանավեց Արմինիա: Ժամանակի օտարների պատրաստած քարտեզներում երկիրը միշտ կոչվել է Արմենիա, իսկ երեսն անօգան Magna Armenia. Նա Հայաստան էր նաև, նրբ նրա Արմանյան հաստվածը XVII դարի կեսերին նվաճեց Օսմանյան կայսրությունը, որին աջդակն է չհաջողվեց, չնարած գործադրած ցաւրերին, փոխի նրա տիրապետող հայ մարդարանական պատկերը՝ ընդհուպ միշել Առաջին համաշխարհային պատերազմը՝ 1914–1918 թթ., մինչև Արմենուցից իրականացրումը:

Մինչդեռ իրեաների ցեղասպանությունն իրացրուելի է Գերմանիայում, արսինը՝ մի երկրում, որը նրանց թագուածը չեր: Ինչպիս գիտենք՝ իրեաները իրենց երկրից արտաքսեցին մ.թ. 1 դարուն, երբ նրանք 66–70 թթ. ապատամրեցին հոռմանական տիրապետության դեմ, հոռմացիները դաժանորեն ճշշգին իրեաների ապատամրությունը, 70 թ. գրավեցին երտավանեմը, կործանեցին այս և իրեաների տաճարը, իսկ իրեաներին որպես գերիներ տարան Հռոմ⁶⁵: Այդ պատմական պահից մկանը՝ նրանք հայտնվեցին օտարության մեջ՝ ընակություն հաստատելով տարրեր երկրներում՝ Իտալիայում, Իսպանիայում, Պորտուգալիայում, Լիստյառում, Լիսաստանում, Մեծ Բրիտանիայում, Գալիցիայում, Ռուսաստանում, Օսմանյան կայսրությունում և բազմաթիվ այլ երկրներում⁶⁶: Նրանք հաստատվեցին նաև Գերմանիայում, որտեղ երկու համաշխարհային պատերազմների ընթացքում բարձականին ազդեցիկ դիրքերի հասան տնտեսության, առևտուի, ֆինանսների, քիզների և այլ թշգրծվածներուն:

Երեաների ցեղասպանությունը՝ Հոլոցաստը, կատարվեց 1939–1945 թթ., այսինքն ոչ քե նրանց թագուածում, այլ օտարության մեջ՝ Գերմանիայում, որը իրեաների հայրենիքը չեր:

Անս այս հանգանակները, որ հայերի ցեղասպանությունը՝ Արմենուցիցը, տեսի և ուսնեցի երանց թագուածում՝ Արևմտյան Հայաստանում, իսկ

65 Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict*, London, New York, 1993, p. 1.

66 Ibid, p. 2.

իրեաների ցեղասպանությունը՝ Հոլորուսը, օտարության մեջ՝ Գերմանիայում, Ակզրունքային թնութիւն տարբերություն է, որևէ Արմենոցինին տալիս է արտակարգ ռողբերգական նրանք:

Երկրորդ՝ հայերի ցեղասպանությունը կատարվել է եկվորների թուրքերի կողմից: Հայտնի է, որ թուրքերը մերձավորաբենյան և անդրկովկաստան տարածաշրջանում հայտնին էն Խ դարից սկսած, նոր նրանք, Աքրայից և Կենտրոնական Ասիայից դրու գալով և այդք առ այդք տարածվելով, իրենց ճանապարհին և կործանեցին տարածաշրջանի բնիկների կողմից առեղծված համարյա բոլոր պետական կազմավորությունները: Նրանք հիմնեցին իրենց թելիքները՝ իշխանապետությունները, որուն իսարախված էին ցեղային պատկանելության հիմքի վրա, ինչպես ւարանանի, Մարտիրանի, Այրդընի և այլ թելիքները: Դրանց թվուն էր բռրբական ողուզ ցեղի հիմնած թելիքությունը: 1299 թ. երա թիզ Օսմանց Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելության մասնաւ համառափած իր թելիքությունը հոչակեց անհայտ պետություն: Անս այսպիս առաջարև իջակ մի նոր բռրբական պետություն, որին պատության կողմից միմարտելված էր բացանիկ դեր կազմա տարածաշրջանուն: Այդ պետությունը երա հիմնադրի Օսմանի անունով կոչվեց Օսմանը, այսինքն՝ օսմանյան պետություն⁶⁷: Նորիւնք եկվորները 1453 թ. զրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և վերջ տվիցին Արևելյանումնական կամ Բյուզանդական կայսրությանը: Կատարելով եղու նվաճումներ՝ օսմանյան պետությունը վերածվեց Օսմանյան կայսրության, որը 1639 թ. իրեն կցեց նաև Արևմտյան Հայաստանը: Այս բռրբական պետությունն էր, եկվոր քուրքներն էին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իրադրժեցին Արևմտյան Հայաստանի բնիկների՝ հայերի Ֆիզիկական ընացեցումը՝ Արմենոցիցը:

Երեաների պարագայուն իրավիճակն այլ էր: Նրանք Գերմանիայում երբեք թնիկներ չեն նորի և չեն ել կարող լինել: Նրանց եկվորների էին: Ռուսին եկվոր իրեաների Հոլորուսը ողջակիզում իրագործվեց Գերմանիայի բնիկների՝ գերմանացիների կողմից:

Այս պարագան նոյնպես Արմենոցինի տարբերակից, առանձնահատուկ գծերից մեկն է:

Երրորդ առանձնահատկությունն այն է, որ ցեղասպանության հետևանքով ոչ միայն Ֆիզիկական ոչչացվելոց հայության արևմտահայ հաստվածը, այլև հայերը կորցրեցին հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստանը:

67 Ա. Յովհաննեսիս, Արաւական եկվորնի պատմություն, հ. Ա, էջ 15–16.

Դատմական Հայաստանը գրավելու է մոտ 300 հազար բառակիսախ կիրավեար տարածք: Այժմ Հայաստանի Հանրապետությունը գրադաւում է այդ տարածքի միայն մեկ տասներորդ մասը՝ 30 հազար բառակիսախ կիրավեար: Մնացած տարածքները գտնվում են օտարի, գիշավորապես բռնրիմի տիրապետության տակ, որը հայերը հիշում են և նրեր չեն մոռանա այդ ոճազործությունը: Այդ ճշմարտությունը հայերը փրխանցում են մի ակրոնեղի մրուխն, և այդ պատճառով էլ այդ զարյափարը մշտապես կիշակախ է մնում:

Հրեաները Հոլոքոստի հետո չկորցրեցին պատմական հայրենիք: Նրանք կամ ոչխազգիւցին Գերմանիայում, կամ արտաքսվեցին այդ երկրից: Հնու ավելին Հոլոքոստի հետո հրեաների մոտ ավելի ուժեղացաւ, կարելի է ասել՝ տիրապետող դարձավ իրենց անհական, ազգային հայրենիքը ունենալու գաղափարը: Պայքարն այդ գաղափարի իրագործման համար նոր բաժ ընդունեց, և, որ ամենակարևորն է, հրեաները համացան, որ դեկադացիաներով չեն, որ բաժնում են Հայրենիք եվանդեյու և պահպանելու ինտիմը, այլ զննի միջոցով, զննված պարբեր ուղիով, որն ի վերջո հաջողությամբ պատճին 1948 թ., երբ հոչակալեց երեսական Խորայի պետությունը:

Արմենոցից համեմատելով Հոլոքոստի և այլ ցեղասպանությունների հետ՝ պետք է եզեւ, որ ցեղասպանության նըրարկնեած ոչ մի ժողովուրո, բացառորդաքան հապերի, Հայրենիք չի կորցրէ: Այս պարագան «Արմենոցից ամենազնուցիւափին զննոցիոյ» լինելու հայեցակարգի ամենակարևոր իիմաստրությունը է:

Պորբոր՝ Արմենոցից հետո հայկական փրկված թեկործները կենտրոնացան հիմնականում Արարական Արևելյում, իսկ այլունեան այնտեղից գրվեցին, տարածվեցին և հարտնիցին մեր մոլորակի համարյա բոլոր մայրացամաքներում ու երերեներում: Այդպիս ձևափորվեց հայկական նոր սիրուցը: Արմենոցիցի աշխատի հետևաերու այսօր հայոքան մաժ մասը գտնվում է Հայաստանից դուրս: Հայկական հոծ զանգվածներ են կրտսալիք ԱՄՆ-ում, Շոտլանդիայում, Ֆրանսիայում, Մերձավոր Արևելյի (Արեիս, Լիբանան, Իրազ, Իրան, Եգիպտոս, Հորդանան, Քուվեյթ և այլն), Հատիկական Անդրիկայի (Տորուպվայ, Արգենտինա, Բրազիլիա և այլն) երկրներում, Կանադայում, Լիեսաստանում, Հունաստանում, Իսլանդիայում, Ավստրալիայում և աշխարհի այլ երկրներում:

Հրեաների մոտ հակառակ պրոցես սկսվեց: Հրեական ստվար տիրություն ուներ մինչև Հոլոքոստը: Հատ եռյան, հրեա ժողո-

Վուրդը հիմնականում սիյոտքահրեաներ էին: Հողորոտից հետո արմատական վուխոխություն տեղի ունեցալ հրեաների գիտակցության մեջ, որին մեծ խրան հաղորդեց Խորայի պետության հոչակտությունը: Խորայի պետության կազմավորումից հետո հրեական սիյոտքից միինևավոր հրեաներ մեկնեցին իրենց ժամանակավոր թագավայր համարվող տարբեր երկներից և հաստատվեցին իրենց նորառունեց Խորայի ազգային պետությունում: Ակավեց հրեաների համահավաքը և խրայելական ազգի կազմավորման գործընթացը: Կարող ենք ասել, որ բացատիկ է հրեական սիյոտքի դերը հրեական Խորայի պետության ստեղծման, պահպանման, ոժեղացման և գարզացման գործում, երբեմն այդ դերակատարությունը ունենալու է վճռորոշ դերակառություն:

Մենք եշեցինք, մեր կարծիքով, այն ամենաենական տարբերիչ զծնը, որունք հիմք են տային հայկական ցեղասպանությունը համարելու Արմենցիոյ և այն դիմուլու որպես ամենազենցիդային գելացիոյ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԱՐՄԵՆԻԱԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՑՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Աշխառության նախորդ երկու զլոյներում լուսաբանվեցին «Գենոց» և «Արմենոցիու» նզրերի ծագումնաբանությունը, բացահայտվեցին դրանք բռնանշակային առումով, ցոյց տրվեց Ռաֆայէլ Ենակիեսի և Մուսա Պրենսի դերը նշանակած երկու նզրերի հայտնագրության և շրջանառության մեջ դնելու գործում, կատարվեց «Արմենոցիու» և «Հոլորդատի» համեմատական վերլուծությունը և այլ հարակից հարցեր, որոնք իրենց բնույթով տեսական հարցեր են: Դա անհրաժեշտ էր երանց հաջորդող հարցերն ամփոփ հստակորեն ընթանելու առումով և «Արմենոցիու» ամենազենցիդային «գենոցիու» բանաձևի էռաջունել տարարիայորնեւ լուսաբանելու, ինչպես նաև «տնօտոքունը պրակտիկայում» ցուցադրելու տեսանկյունից:

Այս գլուխն ամրուցությամբ նվիրված է Արմենոցիու՝ Հայոց ցեղասպանության լուսաբանությանը: Եվ վաստան ենք, որ նախորդ զլոյներում բնախարկված հարցերը կօժանդակեն ապելի խորը հասկանալու հայց ցննասանության դրդապատճառները, նիրարուրքական հանցագործ խմբավորման հետառագեղած նպատակները և երանց պատասխանատվությունը հացերի և համայն մարդկության դեմ իրագործած ոճուագործության համար:

Եվ այսպիս:

Հայերի թնօրքանը Հայկական լեռնաշխարհն է, որն աշխարհագրական առումով գրավում է շատ կարևոր դիրք տարածաշրջանի հարևան լեռնաշխարհների համակարգում: Արևելյան նրա հարևանն է Երանական, իսկ արևմտության՝ Անասովիական բարձրավանդակը: Հրուխում Հայկական լեռնաշխարհը պարփակված է Պոտոռոսյան լեռնաշղթայով, իսկ հարավում՝ Հայկական Տավրոսով:

Հայկական լեռաշխարհը շատ հարուստ է քրային պաշարներով։ Այսուհետ են գտնվում տարածաշրջանի երեք կարևոր լճերը՝ Ռեմիայի և Վանի, որոնցից առաջինն այժմ Երանի, իսկ երկրորդը Թոռքիայի տարածքներում են, և Աևանի, որը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքում։

Հայկական լեռնաշխարհից են ակիզօք առեղու մերձավորաբերյան միջազգեստը՝ անդրկորմվասան տարածաշրջանի համարա քուրը կենական կարևոր եշտակելություն ունեցող քառասու գետերը, այդ թվում Ֆիզրին ու Եփրամը, որոնք այսուհետև Հարավային Երարշու միավորմերու և կազմելով Շատրւար ար-Արա գետը, քայլվում են Պարսից ծոցը։ Եփրամ գետն, ըստ Աստվածաշնչի, դրախոց սեռուցող չորս գետերից մեկն է⁵⁸։

Հայկական լեռնաշխարհի կարևոր քրային ուղիներից են Խաչ Աղածածին, Աղարսը, որը հայերը սպառաբար կրոյն են «Մայր Արար», Հրազդանը, Ահուրյանը, Որոտանը և քաջուն այլ գետեր և գետակներ։ որոնց ջերը, խառնվելով Արարին, Կոր գետի հետ միասին բռնիվու են Կապացից ծովը։

Հայկական լեռնաշխարհում են գտնվում մի քանի բարձրագույն լեռներ, որոնց մեջ առաջին հերթին պատր է Նշել հայ ժողովոյի և Հայաստանի խորհրդանշիցը Խանդիսացող թիրիական Արարաց։ Բնության զմարդեալ այդ հրաշքը բաղկացած է երկու լեռնազագրեներից՝ Ման Արարատ կու Ման Մասիս, որի բարձրությունը 5156 մետր է, և Փոքր Արարատ կու Փոքր Մասիս՝ ծովի մակերեսությից 3914 մ բարձրությամբ։ Ման Արարատն է այն լեռը, որի վրա ըստ Աստվածաշնչի Խանդրավանել է Նոյս տասնամս համաշխարհային ցրինելով մասմանկ և որի շնորհիվ փրկվել է մարդկությունը և որով կենդանական ու բրոսական աշխարհը⁵⁹։

Հայկական լեռնաշխարհի զգայի մասը կազմում են բարձրեր դաշտավայրեր և հովիտները։ Դրանց մեջ իր առանձնահատուկ տեղի ունի Արարատյան դաշտավայրը, առևելամեծը և ամենաբարեկըրը, ինչպես նաև Բասինի, Շիրակի, Աղաջենիսի, Մշո և այլ դաշտավայրեր։

Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր տարածքը կազմում է 300 հազար քառակուսի կիլոմետր։ Ժամանակակից Հայաստանը զբաղեցնում է որու լոկ մեկ տասներորդ մասը՝ մոտ 30 հազար քառակուսի կիլոմետր։

58. The Holy Bible. Containing the Old and New Testaments. The New King James Version. The Gideon International In Australia, 1987, printed in Korea, p. 2.

59. Ibid., p. 7.

Հայկական լեռնաշխարհի գերակշիռ մասը այժմ գտնվում է Թուրքիայի տարածքում:

Հայերն աշխարհի հնագույն քաղաքակիրք ժողովորդներից մեկն են: Նրանք ժամանակակիցներն են շատեցների, ասորեատասնցիների, արքաների և խեթերի, երաների, հեգեների և պարսիկների, Ասազավոր Սսիամի այլ ժողովորդների: Նրանք Հայկական լեռնաշխարհի ընկինքներն են, երա պատմական և իրավական տերերը: Այսոնդ է նա ձևավորման որպես ժողովուրդ:

Հայկական լեռնաշխարհի այդ ընիկ ժողովորդը հայրենի է «հայ» և «արքեն» անվանակցութերյանը: Նրանցից առաջինը հայերի ինքնանձնանումն է, որը վկայված է նաև խեթական սեպագիր աղյուսաբներուն «հայուս» ձևով: Խեթական պատությունը կազմակորութել է կենարունական Անաստոփիայում և զյուսունի մ.թ.ա. XVII-XIII դարերում: Խեթերը իրենցից արևելք ընկած հարթակն սրկիրն անվանել են «Հայուս», որի ժողովուրդը ինքնանձնան է «հայ» և որին երանց՝ խեթերը, ավելացրել են իրենց «առ» ածանցը: Մասնագիտները, աղ բվում՝ աշադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը, գտնում են, որ «Հայաստան հայերի թօրոցանն է»⁷⁰.

Բայց խեթական աղյուսաբներից, «հայ» ինքնանձնանումը հայտնատում են հայկական գրավոր աղյուսաբները Մոխեն Խորմնացոյ, Փազմատոս Բրոզանդի, Ազմարանցնորոսի, Սներեսի, Պազմա Փազմացոյ, Առելի և այլոց բորդած գրավոր հուշարձանները: Օստարենց հայերին անվանում են արմեներից, բացառությամբ վրացիների, որուք իրենց հարգալին հարթակներին կոչում են սոմենի:

«Արմեն» անվանակցության առաջին անգամ վկայված է Արհմենյան Պարսկատանի արքա Դարձի 1-ի Բնիշխառության եռափեռք (պարսկերեն, էպաներեն և բարելուներեն) արձանագրության մեջ մ.թ.ա. 520 թ.: Թուն հարկ է նշել, որ նրա ծագումնաբանությունը մասնագիտ պատմաբանները կապում են սոմենի վաղ ցցանի, մ.թ.ա. VIII դ. Վան թի հայուն-արմենուրում գտնվող և ինն հորմերի կողմից Արմեն կոչված երկրի անունն են: Այդունից էլ նրա բնակիչները կոչվել են արմեններ, իսկ նրանց երկիրը հնասագայում հին հորմենական ավանդությամբ կոչվել է «Արմենիա»:

Հայերն ունեն իրենց սեփական լեզուն՝ հայերենը, որը պատճենառում է հնդկալուսական լեզվացեստաներին: Աղ նոյն ընտանիքին են պատճենառում սահմանիտը և հնդկական այլ լեզուներ, հունարենը, իրանական

լեզուները (ֆարսի, դարի, բրդերեն և այլն), ռուսական (ֆրանսերեն, խաբաներեն, խոալերեն, ռումիներեն և այլն), գերմանական (գերմաներեն, անգլերեն, հոլանդերեն, շվեդերեն և այլն), պալավական (ռուսերեն, լիեերեն, սերբերեն, ռուբարերեն, ուկրաիներեն, թէառուսերեն և այլն) լեզուները:

Հայերեն լեզուն անգլահատուիլ դեք է խռացել հայ ժողովրդի կազմակիրման, կուսաղիդացիայի, զարգացման և ինքնուժյան պահպանման գործունեության մեջ:

Հայ ժողովրդին իր երկարաւայս պատմության ընթացքում անցել է զարգացման տարրեր փուլեր, մշտական շիվել տարրեր ժողովրդիների հետ, ծանրոր նոր և օգտվելի Արևելյան և Արևմտյան տարրեր բաղադրակրություններից, վերցրել երանցից շատ արժեքավոր բան, ինչն էլ իր հերրին երանց շատ բան տվել իր հոգևոր-մշակութային արժեքներից: Ձևափորվերդ Արևելյան և Արևմտյան սահմանագիշին՝ հայ ժողովրդը վերին աստիճանի զգացուն և ցեղապու է եղել նոր հասարակական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային, կրթական, գաղտնաբառական և այլ առաջադիմության երևոյթների համեմատ: Այ կերպ առած՝ հայ ժողովրդը մշտական համընթաց է գետցել ժամանակի հետ՝ համախ իր Վրա վերցնելով ռահիմբայի դերակատարությունը:

Այ տեսակետից կցանկանացիներ նշել երկու կարևոր համագումանը, որուն բացառիկ դեք նն խռացել հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրություն:

Առաջին՝ բրիտաններից հոյսակումը Հայաստանում մ.թ. 301 թ. որպես պետական կրու: Թրիտոններից հայափառները ծագել և տարածվել են առիջի վաղ Միջավագ Արևելյան, մասնավորապես Պահեստինում: Աղտեղից երանք տարրեր ուղինեցով ներթափակացել են Հայաստան և դրանում մինչ են Հիսուս Քրիստոսի երկու աշխակրթների՝ Բարդուղիմոսի և Թագլուսի ծառապուրանները: Հայաստան առաջին երկիրն է աշխարհում, որ այդ նոր կրոնը՝ բրիտաններիցուած, ընդունեց որպես պետական կրու: Դա տեղի ունեցավ, 301 թ. հայոց արքա Տրդատ III-ի օրոց և Գրիգոր Լուսավորիչը նախաձեռնությամբ ու շակերի շնորհիվ: Այ պահից սկսած՝ դարեր շարունակ բրիտաններից առ հունական սկզբունքները մշտական ուղենից են հանդիսացել թէ հայոց պետության և թէ հայ ժողովրդի համար: Դրանում, անշուշտ, մինչ է համ Հայ առաջելական և կենեցու պատմական դեք:

Հայկական բաղադրականության զարգացման, հայերի հոգևոր-մշակութային արժեքների պահպանման և զարգացման, հայ ժողովրդի եր-

Նիկանկան ներթուրյան ապահովման տևամեջունից, անգնահատելի, բացադիկ եղանակություն ունեցավ հայոց գրերի գյուտը, որն իրազործեց Մեսրոպ Մաշտոցը մ.թ. 405 թվականին:

Գրերի գյուտն անեախաղեաւ կերպով խանանց հայկական բարձրագույքան և մշակույթի զարգացումը՝ բարձրացնելով դրամը ավելի բարձր մակարդակի. Խոչ երա ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը դասվեց արքերի շարքը:

Գրերի գյուտից հետո կառարված առաջին բարզմանուրբուն Առողջապահության էր, որի բարզմանուրբուն համարվում է կատարյալ և օրինակելի: Գրեմանական հայունի հայագիտ Մարեկարտը Առավաճաշյան հայերին բարզմանուրբուն անշահելի է «բարզմանուրբունների» բարդության: Առաջին նախայաստիքուրբունը, որը բարզմանվել է հայերեն, եղել էն Առավաճաշյան «Սուրբնենի առաջները» բաժին հետևյալ խորհրդանշական տողերը: «Համաշե պիտմաստուրբուն և զիրատ, իմանայ գրամ համաճարոյ»:

Հայկական գիտուրբունը՝ պատմագրուրբունը, փիլիտոփայուրբունը, մարեմանափայտուրբունը, աշխարհագրուրբունը, զրականուրբունը, արթատան իր ամբողջուրբան մեջ վերցրած, մասնաւորապես մարտարապեսուրբունը, մակրամեկարչուրբունը և այլն, հասկ են բարձր մակարդակի և կարևոր ներդրում են համարվում համաշխատիացին բարձրացրուրբան մեջ:

Հայ մողովուրդ մշտագիտությունը և ունենալ իր սկզբանական պիտուրբունը, դրա մեջ տեսնելով իր լրանիկական ներթուրյան պահպանման, ազգային անվտանգության ապահովման, բարյարական, տնտեսության, սոցիալական և մշակութային առաջարկման բավարար գրավականը: Նա պատկանում է այս մողովուրդների շարքին, որոնք իրենց պետականուրբունը կերպուն են դնուու անոնիկ շրջանում:

Հայկական ստացին պետուրբունը, որը հաստատվում է խերական արդյունքներով և նորագույն ռասումասիրուրբուններով, հայկանարար եղել է Հայաստ արագավորությունը, որը գրադիցնուու էր Եփրատ, Ճորոխ և Արար գետերի վերին ազագաները և ձգմել է մինչև Սև ծովի հարավային ափերը: Հայաստ պետուրբունը գյուղայուն է ունիցել մ.թ.ա. XV-XII դարերում, բարյարական, առևտուրա-տնտեսական հայությունների մեջ է եղել Միտանիի, Առորհաստանի, Կասկա (Արևելասպահ-տական շրջան), Խոտի (հյուսիսային Բյաբ), Արծագան (հարավայրածույն Փոքր Ասիա) և տարածաշրջանի այլ երկրների հետ, նշանակայի դեր խաղացել մամանակի բարյարական կանոքում և միջազգային հարթուրբուններում:

Հայերի կերտած պետությունների շարքում իր նշանակությամբ բացահիկ տեղ է գրավում Արտաշիալս թագավորությունը (մ.թ.ա. 190 — մ.թ. 1 թթ.): Նրա հիմնադիր Արտաշես I-ը կարողացավ ստուդն հզոր և կենացնակ հայկական պետություն, որն ընդգրկում էր ամբողջ Հայկական թագավորությունը: Հայաստանն Արտաշիալսների օրոց իր հզորության գագաթնակետին հասավ Արտաշես I-ի բռու Տիգրան II-ի օրոց (մ.թ.ա. 95—55 թթ.), որը համեխացավ Հայկական կայսրության հիմնադիրը: Նա ավարտեց բռն հայկական տարածքների միավորումը մեկ միասնական հայկական պետականության շրջանականներում, ապա իր տիրույթներին միացրեց հարևան թագավորությունները: Հայկական կայսրության մեջ մտնում էին Միդիան (Ասորակատականը), Հռոմիային Միջագետը, Սիրիան, Փյունիկիան (Լիբանանը), Պաղեստինը, Հրեաստանը, Կոմագենը և այլ երկրներ: Կարսության տակնածներն ընդուազ մոտեցան Եօփառուսին: Պարթևների թագավորը Տիգրան Մածին զիցծ «արքայից արքա» տիտղոսը, որը մինչ այդ կրում էր նա:

Հայաստանը Տիգրան II-ի ժամանակ դարձավ Մերձավոր Արևելքի ամենահզոր պետություններից մեկը, որի հետ հաջի էին հասում հզոր Հռոմը և Պարթևստանը: Որոշ ժամանակաշատվածում մասնորկեց Հռոմ—Հայաստան—Պարթևստան եռանկյունին, որը տօքինում էր աշխարհի մի կարևոր հատվածի շաղաթական ճակատագիրը:

Մ. թ. 1 թ. Արտաշիալս հարաստության անկրոնից հետո, մ.թ. 66 թ. Հայաստանում հաստատվեց Արշակունիների ոյնասահյան, որը թագավորեց մինչև 428 թ.: Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ նոյնական համեխանում էր Ասորավոր Աստվայի աջդիմոջկ պետություններից մեկը, որոշակի գործոն, որն իր դերականությունն ուներ տարածաշրջանում ուժից հավասարակշռության հաստատման գործում: Պատահական չե, որ Հռոմը և Պարթևստանի միջև մշտական պայքար էր ընթանում, թե Կրասից ուժ կհաջողվի իր կողմէ գրավիլ Հայաստանին և դրանով իր դիրքերն ուժեղացնել աշխարհի ստրանեցիական մեծ կարևորություն ունեցող այդ մասում:

428 թ. Արշակունիների անկրոնից հետո մինչև VII դ. կեսերը Հայաստանը մտնում էր Պարթևստանին, իսկ VII դ. կեսերից մինչև 885 թ. Արարական խալիֆաթության կազմի մեջ պատկանելով, սակայն, յորտեսակ ինքնառար կարգավիճակ: Այդ ժամանակահատվածում հայկական բարձաքանակ ուժերն այնքան ամրապնդվեցին, որ ի վիճակի եղան կրկին վերականգնելու հայոց պիտուականությունը: Դա տեղի ունեցավ 885 թ., երբ Արարական խալիֆաթությունը ստիպված էր ճամասչել Հա-

յաստանի անկախությունը, և Խայբչա Մուրամիլը քազ ուղարկեց հայոց արքա Աշոտ I Բագրատունուն:

Հայաստանց վերտափն ակսեց կարեռը դեր Խաղաղ Անդրեակասի և Առաջափող Ասիայի բարդ միջազգային հարաբերություններուն: Նա կարողացավ ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը և համեմատարար խարդար պայմաններ ստուգեց նրա գոյուրան համար, որը մեծապես նապատից երկրի տնտեսական զարգացմանը և մշակույթի ծաղկմանը: Հայաստանց թևակորչներ զարգացման մի փուլ, որը հետագայում եվրոպացուն տուացավ Վերածնունդ՝ Ռենեսանս անվանումը:

1045 թ. Բագրատունուաց Հայաստանը զոյն գնաց Բյուզանդական կայսրության նվաճողական խարդավանքներին: Նա մտցվեց կայսրության համակարգում, թեև Հայաստանի տարրեր մասնություն դրանից հետո ևս իրենց գոյությունը պահպանեցին մի բանի տեղական բազափրացուները, որոնցից վերջինը՝ Լոռիի բազափրությունը. Իր գոյությունը դադարեցրեց 1256 թ., ինչպես նաև մի շարք իշխանությունները, որոնցից Արցախի մայրենները՝ իշխանները. կարողացան իրենց կիսանկան գորոգունը պահպաններ ընդուուա մինչև XIX դարի սկիզբները:

Սակայն թու Հայաստանուն պետականության կորուստը չէր նշանակում, թե հայերը հրաժարվեցին իրենց պետությունն ունենալու գաղափարից:

Անրաբենապատ բաղաբախան պայմանների ձեզման ներք՝ բյուզանդական նվաճումները, տարածաշրջանն և Հայաստան ներքայականաց թուրք սելջուկների ասպատակությունները և այլն, հայկական հոծ զանգվածներ հարկադրված էին հեռանալ հայրենիքից և հաստատվել այլ վայրերուն: Մինչ թվով հայեր իրենց իշխանական տոհմերով հաստատվեցին Կիլիկիայում, որը ընալ է օտար երկիր չէր նրանց համար, բայտ որ այդ երկիրը ժամանակին կազմում էր հայոց Տիգրան Մեծ սարացից արքայի կայսրության մի մասը և բացաձայնով էր հայերին:

Կիլիկիայում 1080 թ. հաստատվեց Շուրիեյան իշխանապետությունը, որը 1198 թ. վերակազմակերպվեց բազափրության: Սա պատմության այն եղանակի դեպքերից մենք ենք մի ժողովուր, իր բնօրբանում կորցնելով իր պետությանությունը և արտագաղթելով մենք այլ երկիր, այստեղ հաստատում և կերտում է իր նոր պետականությունը:

Կիլիկիան Հայաստանը, որի անկախությունը ճանաչվում էին մոտակա և հեռավոր հարևան բազմաթիվ պետություններ, կարեռ դեր էր խաղողություն տարածաշրջանուն: Հատկապես հարկ է նշել նրա դերակատարությունը խաչակրաց արշականըների ժամանեակ, նրա եվրոպական խաչա-

Անրութը Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Գերմանիայից և այլ նրկութերից, Հռոմի պատճենները, իրենց արշավանքների ժամանակ անցելու վեց Կիլիկան Հարաստանի տարածքով և վայելում երա օգնությունն ու ազակցությունը:

Կիլիկան Հարաստանը մշտապես մարտակն է իր գողության և անկախության համար, մարտնչել իր զանազան հարևանների, մասնաւորապես Բյուզանդիայի, Իկոնիոսի ուղղանորդյան և Եգիպտոսի մասնաւորների և վանաձորական ձգութանքների դեմ: Նա պայքարել է մոնղոլների աշխավանքների դեմ, որոնք XIII դարում հայութեցին երա ասհմանների մոտ:

Կիլիկան Հայաստանը որպես պնտություն գրաւուեց մոտ 300 տարի և ընկալ եղիսաբեկան մամլուքների հարվածների տակ 1375 թ.:

***

XI դարից սկսվում է քորք բայլորական գանացան ցեղերի ներխուժում Մերձավոր և Միջին Արևելյան Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա և հարակից տարածքներ՝ առաջ թրենով բարձրական վիճակի, մարդագրական պատկերի և աշխարհաբարձրական իրադրության շեշտակի փոփոխություն, որը հետագայում շատ հեռու գնացող հետևանքներ ունեցավ ամբողջ աշխարհի համար:

Թուրք բայլորական ցեղերը Ասիայից և Կենտրոնական Ասիայից, այդքան այդքան հաջորդելով, ներխուժեցին Բրանի, Միջազգութիւն, Փոքր Ասիայի և Կովկասի տարածքները, իրենց ճանապարհին ավելիով շնորհանդես ու քաղաքները, կործանելով արվեստի կորուսները, գերեվարելով և առրկության մատունութիւնաց բնակչությանը: Լինելով գլուխութրապես անաստաղան ժողովուրդներ և գունվելով գարուցման ցածր մակարդակի վրա, բայց իրենց ենթակա ժողովուրդները՝ արաբները, հոյները, պարսիկները, հայերը, վրացիները և այլք, նրանք ազատ տարածքներ և արտօնավայրեր էին փնտություն իրենց անաստենների հուների համար: Դա երանց անընդհատ տեղաշարժների և լորանոր տարածքներ նվաճելու գլխաւոր դրամականականներից մեկն էր:

Մինսույն ժամանակ դա հանգեցրեց քորքական էթնութիւն հարածուելու տարածմանց և թվական անհայտահայ ամին, որը համապատասխան մարդագրական փոփոխությունները առաջ թրենց տարածարցանուած: Բնիկներին՝ արաքներին, հայերին, հոյերին, պարսիկներին, վրացիներին և այլ ժողովուրդների, անվացան եկվոր քորքակառու տարրեր ցւուեր և ցեղակին միացնուածներ, որոնց հիմքի վրա տարածաշրջանու հետագայում կազմավորվեց քորք ժողովուրդը: Եվ տարածաշրջանի

ժողովորդների հետագա պատմությունն ընթանում է այս նոր իրողության ներք և նորաստեղծ աշխարհաբաշխական համակարգի ցուցանակներում:

Մերձավորակնելյան տարածաշրջանում բուրբական առաջին պետքարտելու համաստացավ XI դարի սկզբներին սեղուկ բուրբերի հիմնած Սեղուկյան Մծծ տուրանուրբյանը, որի կազմի մեջ մտնում էին Երաբշ, Կորպատանը, Փոքր Ասիան և Անդրկովկասի մեծ մասը: Նրա հիմնադիրը հանդիսացավ բուրք ողովական ցեղախմբի ղեկավար Սեղուկի նորա անունով այդ ցեղախումբը հորդորչվեց սեղուկյան: Բռն Շուտրիլը: Սեղուկները 1055 թ. գրավեցին Բաղրատիդ, իսկ 1071 թ. Մանավկերտի ճակատամարտում պարտության մետսեցին Բյուզանդիային՝ գերի վերցնելով Ռուսան Դիոքելիս կայսրին: Արդ ճակատամարտուն ունեցավ բախտորոշ նշանակություն: Նոտակաց ժողովորդները տանու տվյալներու բուրքներին, որից հետո սկսվեց Բյուզանդական կայսրության և տարածաշրջանի մյուս պետությունների անկասեի անկումը և բուրք բռչվորների նովյան անկասեի դիրքերի ամրապնդումը:

Սեղուկ քուրբերի պետության ստոդումը և Խվաճողական բարդարականությունն անմիջականության անդրադարձավ հայ ժողովրիդի ճակատագրի վրա: Թուրքերը գրավեցին հայեական տարածքների զօայի մասը, իսկ 1064 թ. տուրքան Արփարալանը նվաճնեց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին, Վրաստանի և Կորսի բազավիրտությունները և այլ տարածքները: Մանավկերտի ճակատամարտից և Բյուզանդիայի պարտությունից հետո, Հայաստանը, ինչպես նաև Կապաղովկիան և բյուզանդական արևելյան փոքրասիական մյուս մարզերը, ընկան սեղուկների տիրապետության ներքո: Զարգացնելով իրենց Խվաճումները այս անգամ արդեն Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում՝ սեղուկ բուրքերը 1086 թ. հիմնեցին երկրորդ բուրբական պետությունը՝ Ռումի կամ Բյուզանդի սոցանությունը: Աշխարհաբաշխական իրադրությունը այս կարևոր տարածաշրջանում կրուկ փոխվեց հօգուս բուրք բռչվորների:

XII-XIII դարերում միջազգային առավարեզում հայտնվեցին աշխարհին մինչ այդ անծանոց մոնղոլները: 1206 թ. նրանց առաջնորդ և պետության հիմնադիր Թենմուշինը հոչարկեց մեծ խան և կոչվեց Չին-գիս-խան՝ Մած կամ Ռոժեն խան: Նրա և նրա հաջորդների սվաճումների արդյունքում առեղծվեց մի վիրխաբանական կայսրություն, որի մեջ ըլոյցրկված էին բուն Մոնղոլիան, Հարավային Արիարդ, Հյուսիսային Չինաստանը, Շուստանանի մեծ մասը, Կենտրոնական Եվրոպան՝ մինչև Արքիաստիկի ափերը:

Մոնղոլների տեսադաշտից չեր կարող դուրս մնաց Անդրկովկասը, այդ թվում և Հայաստանը: 1236–1245 թվականներին, մի քանի արշավանքներից հետո, երակի գրավեցին ամբողջ Հայաստանը: Հովազու խասը, որը նվաճել էր նաև Պարսկաստանը, հիմնեց փառատրենի նոր անկախ պետություն, որը կոչվեց Եղիսանուրյան: Թափյիզ մարդաբաշխությունը: Նրա մեջ մնանու էին Պարսկաստանը, Իրաքը, Ատրակաստականը, Ռուսի սովորանությունը, Վրաստանը և Հայաստանը:

XIV դարի վերջերին, դարձայ Կնառորդական Ասիաից, Խայտելեցին նոր բուրբական նվաճութենք, որութ հիմնեց ճանապարհին սրբեցին բազմաթիվ գյուղեր և քաղաքներ, կրօնակննից մշակուրի կնեսորուներ՝ դժոխյի վերածելով բազում ժողովուրդների կյանքը: Խոսքը Թիմորի արշավանքների մասին է: Թիմորը, որը պատմության մեջ մտնել է իր առանձնահատուկ դամանուրյուններով, 1370 թ. Կնառորդական Ասիաում ստեղծեց մի նոր մարտունակ պետություն, որի տիրապետության տակ ընկած Իրաքը և Փոքր Ասիան: Այնուհետև նրա գորքերը Բրանից ներխուժեցին Հայաստան, գրավեցին Թրիլիսին և անդուղ Անդրկովկասը:

Մնձ ո՞ հզոր թուրքական բույնորական պետություններին գուգահեռ Միքանավոր և Միջին Արևելքում, Փոքր Ասիաում և Անդրկովկասում կազմակրովում էին նաև առանձին ոչ մեծ իշխանություններ: Նման մի փոքր իշխանականությունն էր Փոքր Ասիաի հյուսիսարևմտյան մասում ողոգ թուրքական ցեղախմբի և երա առաջնորդ Օսմանի կողմից կազմակրոված թիվիցը իշխանականություննց, որը ցեղազատ Օսմանի անունով կոչվեց օսմանյան պետություն: Նա 1299 թ. դարձավ անկախ: Այս պետությունը կոչված էր արտօնակարգ դեր խաղաղու ոչ միայն Փոքր Ասիայի, այլև ամբողջ Ասիայի, Եվրոպայի և Աֆրիկայի ճակատագրություն:

Ճակատագրական եղան օսմանյան պետության դերը նաև հայ ժողովուրի պատմության մեջ:

Օսմանյան պետությունը վայրում էր ակտիվ և, պիտի է նշել, զարմանալիորեն հաջող նվաճուղական քաղաքականություն: 1453 թ. սուլթան Միհմետ II-ը գրավեց Կոստանդնուպոլիսը և վերց տվեց մոտ հազար տարի գոյատևած Բյուզանդական կայսրության գոյությանը: Քաղաքակիրք Բյուզանդական կայսրության կործանումը ծանր հարված էր համայնք քաղաքակիրք աշխարհին և մեծ ապառնալիք՝ Արևմտարին:

Երանից հետո օսմանյան պետության առջև բացվեցին նվաճումների մեջ հետարաբորություններ, որը շարունակվեց ավելի քան երկու դար: Օսմանյան պետությանը, որը շատով վերածվեց կայսրության, XV–XVII դարերում մեկը մյուսի հետևից բռնակցվեցին Բուլղարիան, Սերբիան,

Հովհանիան, Հովհանոսանը, Ազրանիան, Բռնիան, Վալախիան, Մորդվան, Մորնան, Շենոգրիան, Դրիմը և այլն: Աև և Միջըրեցուկան ծովերի, Բռնչորի և Դարդանեի ցեղը ողողում էին կայսրության ափերը: Թուրքական անել սպառնալիքը կախմեց Եվրոպայի գլուխի: Եվ միայն Վիենայի պատերի տակ 1683 թ. թուրքերի կրած ծանր պարտությունը, որի ժամանակ մեծ դեր խաղացին ավատրիացիներին օգնության հասած լինեցը Տաճ Սորենկու գլխավորությամբ, կատարեց օսմանցան բուրքերի հիմանա առաջնապացումը Կնևստրունական Եվրոպա:

Օսմանյան պետությունն ակտոի և նվաճողական քաղաքականություն եր վարու և ան Արևելքու: 1516 թվականից սկսվեց արարական երկրերի գրավումը, իսկ XVII դարում օսմանցիները հաստատվեցին և ան Հրաշապահին Աֆրիկայու:

Եթք հասավ Հայաստանին:

Հայաստանի նվաճման քաղաքականությունն իրականացնելի Օսմանյան կայսրությունը քախմեց Պարսկաստանի հետ, որտեղ դեռևս 1502 թ. հաստատվել էր Սեֆյան դինաստիան: Սեֆյաններին հաջողվել էր իրեց մականի ենքոր միավորել բռն Պարսկաստանը, Ասրբագուականը, Միջազգիությունը, Վրաստանը և Հայաստանը: Երկու պետությունների միջև տահանագիծ էր համեմիտանում Եփրատ գնառը:

Օսմանյան սոցքան Սելջիկ I Յափրու (Անելը) 1514 թ. Զալրանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ցախցինեց շատ Բանահիին և գրավեց արևելյան Հայաստանը: Պատերազմական գործողությունները երանց միջև ընդմիջումներով շարունակվեցին մինչև 1555 թ., երբ Հայաստանի Մերաստիա մարզի Անևսիա քաղաքում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր: Անևսիայի պայմանագրով Հայաստանը բաժանվեց Երկու մասի՝ Արևմտյան և Արևելյան: Արևմտյան Հայաստանը, Վանի և Բագրեանուի նահանգներով հանդիրձ, աեցավ Օսմանյան կայսրությանը, իսկ մեացյաց կոս Արևելյան Հայաստանը մեաց Պարսկաստանի տիրապետության ներքո:

Սակայն Անևսիայի հաշտության պայմանագիրը երկու կողմերին էլ չէր գոհացնում, և այն, ընականարար, շատ չանցած խախտվեց: Օսմանյան կողմը չէր կարողանում հաշովել այն մորթի հետ, որ նրան չէր հաջողվել նվաճել ամրության Հայաստանը, իսկ պարսկական կողմին չէր գոհացնում Հայաստանի մի մասը թուրքերին գլխավը:

1578 թ. վերսկվեցին պատերազմական գործողությունները Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև, որը տևեց մոտ տասն տարի: Նախահարձակը դարձալ թուրքական կողմն էր, որին հաջորդեց

Գրավել ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Նոր հաշտության պայմանագրով, որը ստորագրվեց 1587 թ., Պարսկաստանը Օսմանյան կայությանը զիջեց բացի Հայաստանից նաև ամբողջ Անդրկովկասը և Ասորպատականը:

Պատերազմական գործողությունները դրանից հետո ևս՝ հետագա տարիներին, շարունակվեցին փոփոխակի հաջորդություններով: Պարսկաստանը կարողացավ ի վերջ ստիպել թուրքերին հետանալ գրաված տարածքներից, և կողմերի միջև հաստատվեց ուժերի որոշակի համապարհաշտություն, որն իր արտացըլում գտավ 1639 թ. Կասրի Շիրինի հաշտության պայմանագրում: Դա ըստ Երայան Ակասիայի 1555 թ. հաշտության պայմանագրի վերաբռնադրությունն էր, որով ամրագրվեց Հայաստանի բաժանումը: Արևմտյան Հայաստանը մնաց Օսմանյան կայության, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի զարգացումն ընթացավ տարբեր կերպ:

Արևելյան Հայաստանի իր երեան, Նախիջևան, Մրգահան, Շիրակ, Գուգարք և մի շարք այլ շրջաններով XIX դարի ստացին բանականակում, ոուս-պարսկական 1804-1813 թթ. և 1826-1828 թթ. պատերազմների արդյունքում անցավ Ռուսական կայությանը: Նրա բաղադրական և ազգային գործության, սոցիալ-տեսչության և մշակութային զարգացման համար ստեղծվեցին հանեմատարար ավելի բարենպատ պայմաններ:

Իսկ Արևմտյան Հայաստանը շարունակեց մնալ Օսմանյան կայության կազմում, որի բաղադրական, տնտեսական համակարգը և պետական կառուցվածքը չեղ նոպատառություն ու բռնը մողովուրդների զարգացմանը և առաջնարացին, որոնց գլխին մշտապես կախված էր նրանց երեխ-կական ինքնուրությունը պահպանելով վտանգը:

2. ՀԱՅԵՐԻ ՎԱՐՉԱ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ-ՑԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Արևմտյան Հայաստանը զարդեցնում էր նախկին միասնական Հայաստանի մեծագույն մասը՝ մոտ 230 հազար բնակչություն կիրառմանը: Այստեղ կենտրոնացված էր հայ ազգաերակացության մնչող մեծամասնությունը՝ մոտ 2,5 միլիոն: Իսկ եթե նկատի առնենք նաև Արևմտյան Հա-

յաստանից դուրս, ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում և մայրաքաղաք Ստամբուլում, Զմյուռնիայում և այլ քաղաքներում ու ընակավայրերում ապրող հայերին, ապա այդ թվում XIX դարի կեսերին ժունեում էր 3 միլիոնի:

Օսմանյան կառավարությունն Արևմտյան Հայաստանը զավթելոց ինտ անմիջապես ձեռնախոյն նորակ նրա ժողովրդավորական պատկերի շնչառակի վորդոխորքյանը, ևպատակ ունենալով նվազեցնել հայկական ընականության տեսակարար կշիռ հայկական մարզերում: Նա խրախուսում և հոգանավորում էր ոչ հայկական էրեմիական տարրերի՝ բռրքերի, հաստկապես բրդերի ներքափանցումը և ընակեցումը Արևմտյան Հայաստանի բոլոր շրջաններուն: Օսմանյան իշխանությունների աջակցությամբ բուրքերը և բրդերը ընակեցվում էին հայկական գյուղերում և շրջաններում, նրանց ցեղապետերի և սվաստական ավագանու ձեռքը էին անցելում հայերին պատկանող լավագույն վարեկանողերը և աղոտավայրերը: Հայերը ոչ միայն տնտեսապես, այլև իրավական տեսակետից կախուս մնել էին ընկուռած բռրքական վերևախառվից և ըստ ցեղապետ-շիխերից, աշխարհապետերից, աղամաներից և թօղերից:

Հայունակելով իրենց այդ քաղաքականությունը օսմանյան իշխանությունները հետազարում, հաստկապես XIX դարում, սկսեցին հայկական նահանգներում ընակեցնել նաև շնորհելներին, տարով նրանց զանգան արտօնություններ, որից նրանք օգտվելու էին փայլուն կերպով: Նրանց տիրավանության տակ «սեփականության իրավունքով անցան հայերին պատկանող հողամասերը, որտեղ նրանք տեր ու տնօրեն էին:

Եվ վերջապես՝ XX դարի 10-ական թվականներին, հաստկապես 1912-1913 թթ. բալկանյան առաջին պատերազմում օսմանյան պատության կրած պարտությունից հետո Բալկաններից մեծարիվ բռրք զաղականներ տեղադրություններին Փոքր Ասիա, որտեղ հիմնական զանգվածը ընակեցվեց դարձագ հայկական տարածքներուն:

Ժողովրերի, բրդերի և շնորհելների թակեցումը հայկական շրջաններում և տեղաքարեկ հայերի բոնի հողագրերում հարցի մի կողմն էր: Հարցի մյուս, ոչ պակաս կարևոր կողմն այն էր, որ օսմանյան իշխանություններն անընդհատ բախումներ էին հասկրում եկվորների և տեղաքարեկ հայերի միջև, արիստուականությունն նրանց բարու միմյանց դեմ՝ պաշտպանությունը եռարանակելներին ընդունել հայերի: Դեռ ավելին՝ օսմանյան իշխանությունները շատ հաճախ բրդերի և շնորհելների ձեռորվ էին իրականացնել հայկական ջարդերը: Կարելի է ասել, որ հայերի համար իրնեց սեփական տանը տանը տանը էին դժոխային պայմաններ:

Ի մի թերեկով կարելի է ասել, որ օսմանյան իշխանությունները հայկական շրջաններում ոչ հայկական էրծիկական և մահմետական տարրերի բնակեցման բաղարականությամբ երկու կարևոր նպատակ էին հետապնդում:

Մոաշին՝ արիետականուրեն նվազեցնել հայերի բախրանամբ իր հայրենիքում Արևմտյան Հայաստանում, և հասնել այն բանին, որ նրանց հայկական ոչ մի վիճակում բացարձակ մնամանությունն չկազմեն: Աղոփականութեած, ընդուած միենան Մոաշին հայաշխարհային պատերազմը հացեց շարունակությամբ էին կազմել ամրող Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մնամանությունը:

Երկրորդ կիառելով «Բաժանիք, որ տիրես» բաղարականությունը՝ օսմանյան կառավարությունը ոչ հայկական էրծիկական խմբերին արիետականուրեն լարում էր հայերի դեմ. իրադրության գիւղական բախումներ և այդ տարրերին օգտագործում որպես գործիք իր բաղարականության համար և դրանով իսկ փորձում շնորհ նրանց ոշադրությունը գլխավոր չարիքի՝ օսմանյան դասակ ռեժիմի դեմ պայքարից:

Այդ նորին նպատակն էր հետազնուու օսմանյան պիտության բարյացականությունը Արևմտյան Հայաստանի վարչառության բաժանման հարցում:

Օսմանյան իշխանություններն անընդհատ վերաձեռում և վերակազմակերում էին Արևմտյան Հայաստանի մարզերը, մինչև որ գտնվեց այն տարերակը, որն առավելացրույն էր համապատասխանում ոչ բոլոր ժողովրդների նկատմամբ նրանց փարած բաղարականությանը: Դրա հիմքում դրված էր հայկական շրջանները կուռորսակելու գաղափարը, այն հաշվով, որ դրանք կցնեն որևէ քուրորսական շրջանի և այդ ուղղու ափորրացնեած բոլոր հայկական տարածքները և երա հայ ազգարնակշնորհան տուկուաշին հարաբերությունը բոլոր, բրդական և այլ մահմետական ժողովուրդների համամատ:

1639 թ. Կառք Շիրինի պայմանագրից հետո Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց յոր փաշապությունների՝ Երզումի, Սերսանիայի, Վանի, Դիարբեքիրի, Բայազենի, Ջուրըի և Կարսի: Ըստագայուն կառարվեցին մի բանի վերաբաժանումներ: XIX դարի կեսերին փաշապությունների փոխարեն մոլուց վիշտիքների՝ նահանգների հայեակարգ և Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց Երզումի, Խարբերդի, Ավազի (Սերսանիայի), Տրավերդովի և Դիարբեքիրի վիշտիքների: Նախկին յոր փաշապությունների փոխարեն առեղծվեցին հինգ վիշտիքներ: Վերացվեցին բոլոր հայկական՝ Վանի, Բայազենի, Ջուրըի և Կարսի փաշապությունները:

Հետապնդելով հայկական մարզերը կուտրավկելու և մահմերական քայլության թվաքանակը այդ մարզերում բռնազրութիւնը կնորպու բարձրացնելու հականայկական քաղաքականությունը՝ սուբրա Արդու Համիլ Ռ-ը 1879-1880 թթ. տախեծն Քիթիսի հահանգը՝ դրա համար համապատասխան տարածքներ անցատնելով Ասահի և Շիարքերի նահանգներից: 1880-ական թվականներին ես Երգուսի վիճակեր, որի ամենամեծն էր հայկական վարչական միավորների շարքուն, բաժանեց շոր գավառների՝ Երզրումի, Ասահի, Մուշի և Հարթադիի, ինչ մի փոքր անց վերացրեց Մուշի գավառը, որտեղ գերակայում էին հայերը, և կազմու մի նոր վիճակեր: Ներսիմի վիճակերը, որտեղ մեծամասնություն էին կազմու բրդերը և բուրքերը:

Եվ վերջապես 1897 թ. տեղի ունեցավ նոր բաժանում: Կազմավորվեցին Երզրումի, Խարբերդի, Սվաճի կամ Սերաստիայի, Վասի, Թիթիսի, Դիարքերի և Տրապիզոնի վիլայեթները:

Արևմտյան Հայաստանի վարչատարածքային այս բաժանումն այլևս հիմնական փոխվարչայան չներարկվեց մինչև հայերի ցնդասահանուրուն և երկրի հայաբարափումը:

Այս փոխուն հայկական հարցը, բացի վերոնշյալ խնդիրներից, ուներ նաև մեկ այլ կարևոր կրող, որի լուսաբանությամբ միայն հնարավոր է անբողջական պատճերացում կազմել երա երրան և ընույթի մասին: Խոսքը արևմտյան վարչային իրավական և քաղաքական վիճակի մասին է:

Հայերը, ինչպես կայսրության մուս բոլոր բրիտանուն ժողովուրդներ՝ սատրիերը, բուղարները, հովները, սերբերը, ռումինները և այլն, գումարու էին իրավագործի վիճակուն: Նրանք համարվում էին ույան հոտ, ըստ երրան ճորտական վիճակում գտնվող ոչ ինարժեք, բորբոքի հետ համեմատած՝ երկրորդ կարգի մողովուրդները: Նման ծանր վիճակու էին գումարու եռակ ոչ բուրք մահմերական մուս ժողովուրդները, մասնավորապես արաբները:

Օսմանյան կայսրությունում չկար սահմանադրություն, երկրում տիրու էր սուբրանի՝ փաղիշահի կամքը, ինչ տեղերում տեր ու տնօրին էին վախիները և փաշաները, որունք հայտնի էին իրենց կամայականություններով: Գործում էին շարիաթի՝ մասումանական իրավունքի, և աղարի՝ սովորության իրավունքի նորմները, որունք իրավական առումով չէին պաշտպանում հայերի և մյուս քրիստոնյաների շահերը:

Հաջորդ, որպես քրիստոնյաներ, զրկած էին զենք կրելու իրավունքից, որը նրանց լրիվ անպաշտպան էր դարձնում զենք կրելու իրավունք ունե-

Գող բռրբնի, քոյերի և չերքեզների հարձակումների և ոտևագործութերի դեմ համովնան: Հայերը չեն կարող դատարանում վկայություն տալ, իրավունք չունեն: Ճի Աստի, բայց որ ինձմաղ կացող էր յինք միայն բռրբն, որին համտիպելիս հայը, ըստ առարի, պարտավոր էր նրան զիշել ճանապարհը: Նման ստորացոցին, հայի արժանապատվությունը նաև անող տահանապահակրումները և արգելվները շատ ու շատ էին:

Հայերը չունեին գոյքի և անձի ապահովություն և անձեռնմխելություն: Գործող օրնեցները, նորմերը և առվորությունները կրած նման երաշխիքներ չեն տալիս: Անպաշտպանվածության զգացումը մշտապահին հետապնդում էր հային և նրա ու նրա ընտանիքի կյանքը վերածում մղմանացի:

Կար նաև կրոնի հարցը: Օսմանյան կայսրությունում ստվորական երևոյք էր ջրհառունա հայերի կրոնական զգացմուեքների ուսևանաթում: Կրոնական հայածանքները, քոնի բռրբացման իշխանությունների բաղարականություններ, միահյուսված հայերի ծանր, եռյաշխ կարելի է անզ անեղանելի սոցիալ-տեսչության վիճակի հետ, շատ համաստափառ էին հայերին դրավանդություն լինել և ընդունել իալամը: Ճիշտ է, որ հայերի մոտ զանգվածային թռոյք չկրից, ինչպես մոտ ըրիստոնյա ժողովուրդների, օրինակ՝ Վրացիների մոտ, սակայն, ադրուհանդերձ, դրա վտանգը մշտապահ կախված էր հայերի գլխին:

Համանման վիճակում էին գունդում Օսմանյան կայսրության տարածքում թագավոր, առանց բացառության, նաև մոտ թուրու քրիստոնյա ժողովուրդները:

Միա թե ինչո՞ւ պատմագիտական գրականության մեջ (Յուսուֆ Իրարիին Յազգրեկ, Ֆուադ Հասան Համբիզ, Մարվան ալ-Մուտրավար և ուրիշներ) ընդունված է Օսմանյան կայսրությունը թուրքագրել որպես ժողովուրդների բաւան⁷¹:

Բանտում գունդու ժողովուրդները փորձեր էին անում ինչ-որ շափով շակել դրույթունը և բարեկամն իրենց վիճակը: Այդ փորձերը հասկապես ակտիվացան XIX դարի սկզբներին, երբ ուժեղացավ ոչ թուրք ենթակա ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի ազգային հնքնագիտակցոթունը: Նրանց ընդվզումները ցեղեցի իրավական անարխիայի և կամայականությունների շառ համախ վերածվում էին գիլիած պայքարի:

71 Ն. Պոլիաննիան, Դարու ցնառպանուրյունը այսաւելան պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004, էջ 65.

ΧΙΧ ημιρή 20-ώκεανη ρύθμισης αποτελείται στην οποία παρατηρείται μεγάλη αύξηση στην παραγωγή της γεωργίας και της βιομηχανίας, ενώ το έτος 1830 αποτελεί την πρώτη σημαντική παραγωγή της Ελλάδας.

Դրան հացորդից 1831-1841 թթ. և վիպտական ձգեաժամը, երբ Եղիպտոսի կառավարից Մոհամեդ Ալին զինված պայքար ակսեց բռնքական սուլթան Մահմետ II-ի դեմ: Նրա բանակները մի շաբթ վայրուն հայրածակներ տարած բռնքական զորքերի նկատմամբ: Մոհամեդ Ալին մոտ էր վերջնական հայրածակին, միայն Ռուսաստանի և Եվրոպական տերությունների միջամտքունը փրկեց Սուսաքրուց վերջնական պարտությունից:

1862 թ. ապրանքաբեցին Ֆերդունի համերը: Նրանք բազարար ղիմագրավիցին բուրբական կամուռավոր բանակի զորամիավորումների հարձակումները և կարողացան ալիստ հակառակորդին հարցել իրենց իրավունքները և ազգային արժանապատճեռունք:

Ամեն խայրութեար և հակառարցական եղութեար էին տնին ունեան կապուրայա խախուս ուսու շուանձեան:

Այս թուրք վկարու էր այս մասին, որ Օսմանյան կայսրությունը, որը տիֆլուրանուրին պատկանում էր ոսպանիքուղարական կայսրությունների կառանցորիսին, խորը համակարգային ձգեաժամ էր ապրում, որը ներառել էր պատուական, բարչարական, իրամշական, սոցիաական, տնտեսական, ազգավիճական, լուսնական, հօգևած-պահպատահին ուղղափառ:

Օսմանյան կառավագորդ շրջանները, համապատի, ուղարկություն ուղարկություն՝ գործարակ, երա ամբողջականությամբ լորջ վտանք է ապահով, որ կարստության գործարակ, երա ամբողջականությամբ լորջ վտանք է ապահով, ձգտելով ոտիշերք փառարք հաղցամանաբան կայսրության հանուննեցությունը, դիմեցին որոշ ասեմանափակ թեույիք ուժարձնելով կիրատիր քաղաքականությանց: 1839 թ. Գյուղանեխ պայմանությունը կազմական սովորանական հրամանագործությունը՝ Հաստոց շերիֆով, դրանց Օսմանյան կայսրությունում բարեփոխումների իրականացման սկիզբը, որը պատճերյան մեջ հայտնի է թաւեզիմաք հորդորչությունով: Նա հոչակու է կայսրության բոլոր հայտակների իրավունքների հանդապարտյուն, խոստանու անձնական օրակաց կրոնական պատկանանելությունից, գույքի և անձի անձնանիմանելություն, հարկերի, ֆինանսների, դատական գործերի կառավագություն և այլն:

Սակայն անզամ այս տախմանպիսի բնույթի ռեժիսորները համարված են Օսմանյան կայսրության հոգատարքերի, տեղական իշխանակորների, գլուխորականության, կրոնական վերքախառնի և այլ պահպանության ուժերի դիմուլության և աղողակ է կանչի շլուցիցին։ Նոր

բախտին արժանացան և թղթի վրա մնացին 1856 թվականին՝ Թանգի-մարի Երկրորդ փոստում ընդունված որոշումները:

Արդյունքում՝ հայ ժողովորի և կայսրության մյուս, հատկապես բրիստոլյա ժողովորդների իրավաբարձրաբական վիճակի և տոցիալ-տեսեսական դրույթան մեջ որևէ փոփոխություն տեղի չտեսնալ: Ռեժիսորների ձախորդումը ծանր հարված էր հայ և կայսրության բոլոր ժողովորդների՝ ցրիստոլյա բն մահմեդական ապարաններին:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՐՁԸ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Օսմանյան կայսրությունը բազմազդ պետություն էր, որտեղ բռնքի ի հետ ընալիքում էին արարևերը, ասորիները, ալբանացիները, բուղարները, բռնիացիները, հայերը, երեաները, հովները, սերբերը, ուղինացիները, քրդերը, չերքեզները և այլ ազգությունները: Թվարանական ամենաշատը արարևերն էին, իսկ բռնքերը կազմում էին փոքրամասնություն: Չնայած այդ համբաւմներին՝ ամրության բաղադրական, ուժմական և հոգևոր իշխանությունը պատկանում էր բռնքերին և ծառայում միայն ու միայն նրանց շահերին: Նման պայմաններում բռնքերը կարող էին իշխանությունը պահպանել միայն բռնությամբ: Եվ պատահականություն չէր, որ ջարդերի բաղադրականությունը, որը մեծ ծավալներ ընդունեց հատկապես XIX դարում և բարձրացվեց պետական բաղադրականության մակարդակին, հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական և ազգային կամաքի անհապնորոշ գիծը և ազգային հարցի լուծեան գիշաւոր գիւղը: Ուստի Օսմաներն կայսրության XIX դարի և XX դարի սկզբների պատմությունը մեզ ներկայանում է արարևերի, ասորիների, հայերի, հովների, բռնիացիների և կայսրության մյուս ոչ բռնք ժողովուրդների կոտորածների, հաղածաներների և արժանապատվորյան ուժեանարձան մի անվերջանայի շարան:

Այդ ցրցանում Օսմանյան կայսրությունում տեղի են ունեցել մոտ երեսուն խոշոր ազգային ջարդեր, ոչ բռնք ժողովուրդների զանգվածային կոտորածներ: Դրանց մեջ իրենց դամանությամբ և արյունահեղությամբ առանձնանում են Խոյների 1821 թ. կոտորածները կայսրության մայրաքաղաք Ստամբուլում, բռնցական իշխանությունների կողմից իրահված միջարաբական բախումները Սիրիայում և Լիբանանում 1845 և 1858–1861 թթ., որի ընթացքում հիմնավեր եղան 300 զյուղ, հարյուրավոր նկեղեցիներ և մզկիրներ, զոհվեցին տասնյակ հազարամյոր մարդիկ, 1860–1870-ական թվականների արյունայի իրադարձությունները

հայկական թիգունում, 1875–1876 թթ. բոլղարների և բալկանյան այլ ժողովուրդների կոտորածները, 1894–1896 թթ. հայկական կոտորածները Ստամբուլում, Սասունում, Բիրջունում, Մուշում և հայկական այլ եահանգներում: «Հիշառակուրյան են արժանի հոյսերի 1891 թ. կոտորածները Կրտսե կղզում, 1896 թ. մակերտուացիների զանգվածային կոտորածները Մակերտչայում, արարների ազատատեսչ ցլովզօնմների արյան մեջ ինելիքը Սիրիայի Թերթ Դրուզ և ահաւեգում 1886 թ., և Հայերում՝ 1996 թ.: Զարդերի հացարշավը շարունակվեց ՀՀ դարում, որի առաջին գոնիներից եղան արարելերը և հայերը: Նվասի ունենք արարների հակառարքական ելույթների մնշումը Բեյրութում 1903 թ., հայկական կոտորածները Սասունում և Մուշում 1903–1904 թթ. և այլն, և այլն: Զարդերի վերջին խոշոր ակտորը հայոց ցեղասպանությանը նախորդած ցրցաւում հայեանարար պնտը է համարել Աղանայի 1909 թ. կոտորածները, որի ընթացքում գոհից մոտ 30 հազար հայ⁷²:

Օսմանյան կայսրությունում, ի պատասխան բորբական բռնությունների, հայածանքների և զանգվածային կոտորածների, «Արարական հարցի», «Հունական հարցի», «Անորական հարցի», «Բուղդարական հարցի», «Շումենական հարցի» կողքին ձևավորվել էր նաև «Հայկական հարցը», որը վեպություն էր այն բանի, որ չնայած ամենաշատն բռնություններին, օտանեան կառավարողներին ի վիճակի չին բաժնու ազգային հարցը: Դրանցից յուրաքանչյուրը, ընդհանրությունների հետ միասին, ուներ նաև իր առանձնահատությունները:

Հայկական հարցն անցել է զարգացման երեք փուլ:

Առաջին փուլն ընթացկում է XVII դարից՝ 1639 թ. Կասրե Շիրինի պայմանագրից, մինչև Բեյղինի 1878 թ. կոնքբաց: Այս փուլում հայկական հարցը ներդին, ներումանըան հարց էր:

Հայկական հարցի Եռբյունն առաջին փուլում հանդուն էր հետևյալներ:

Առաջին պահանջանել Արևմտյան Հայաստանի տարածքները հայերի տեսրիտուրյան տակ, կանչել դրանց բռնագրավումը բորբերի, բրդերի և շերքեցելու կողմից, որը խրախուավում և հովանավորվում էր օսմանյան կառավարության կողմից: Հայերի եղակեան այս դեպքում այն էր, որ տերիտորիայի կորուստն անխուսափելուրեն կրերն հայերի անհաւացմանը, քանի որ տերիտորիան է այն միակ հուսալի հիմքը, որի վրա կարու է գոյություն ունենեալ տվյալ ժողուրդը որպես երնիւրյան ինքնուրյան:

72 Գ. Արմենիս. Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիքիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009.

Երկրորդ՝ պահպանի Արևմտյան Հայկական հայկական էթնիկական-ազգային դիմագիծը, որը պատմական տույալ ժամանակաշրջանու նշանակություն էր, որ հայերը վճռականորեն մերժում էին իրենց հայությունը բորբըրի, բրդերի և չերքեզների բոնի թեակեցումը և նրա դեմոգրաֆիական պատկերն արհեստականորեն և արթատականորեն փոփոխության ենթարկելու օնմանը իշխանությունների բաղաքականությունը:

Այս երկու առանձքային հարցերն ուղղակի աղերսվում էին հայ ժողովի ազգային անվտանգության, գոյատևողյան և ինքնուրյան ապահովման դժվարագոյն խնդրի հետ:

Երրորդ՝ դիմակայի հայերի էթնիկական և կրոնական ձորման բոլոր բացահայտ և սրբագրած փորձերին, որ դրանունում էին Օսմանյան կայությունում իշխանական բոլոր մակարդակներով:

Չորրորդ՝ տրամադրել հայերին մարդկային նվազագույն, տարրական իրավունքներ՝ աևձի և գոյրի ապահովություն, մարդկային և ազգային արժանապատվության, ընտանիքի և ազգային ավանդությունների և սովորությունների հարգություն:

Ինչպիս տևանում ենք, այս փուլում «Հայկական հարց» հասկացության մեջ բացակայում է վարչառերիութիւն ինքնակառավարման կամ ինքնաշխարհության որևէ պահանջ, ել չենք խոսում անկախության պահանջի մասին:

Հայերի պահանջները չափավոր էին: Նրանք գգուց էին, ուստի և ձգտում էին իրենց պահանջները լուծել գոյրեցուն ունեցող օնմանը իրողությունների շրջանակներում, առանց որևէ ցնցումների, շատ բայ գիտենալով, որ ամեն մի անօգորշ բայց, ամեն մի անզար անելշատ ցնցում անկախառնենի ողբերգական հետևանքները կարող եր ունենալ երանց հումար: Ուստի հայերը նախընտրում էին սպառվինել համամարդկային տարրական նորմերին՝ դրանց կիրառման մեջ տևանելով իրենց աևձանակության և ազգային ինքնուրյան պահպանման գրակալանը:

Հայկական հարցի երկրորդ փուլը ներառում է 1878 թ. Շնոյինի կուգրեսից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն ընկած ժամանակաշատվածը: Այս փուլում հայկական հարցը ներքին հարցից վերածվեց միջազգային հարցի, ուրեմն միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա և ավելի մեծ՝ Արևմյան հարցի բարեկացուցիչ մասը: Դրան նախորդեցին մի քանի կարող իրադարձություններ, որոնցից երկուսի վրա անհրաժեշտ է կանգ առնել:

1876 թ. օսմանյան տպրաների գահին նաև Արդուլ Համիդ II-ը, որը 30 տարուց ավելի, մինչև 1909 թ., երկարյա ձեռքով կառավարեց կայսրությունը՝ առ ու սարսափի մեջ պահելով բոլորին թե իր հակառակողներին և թե իր կողմանկիցներին, բոլոր ժողովրդներին, արդ թվում և թուրք ժողովրդին: Նրա գահակապության տարիները Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ մտել են զույգութի՝ սարսափի և միահեծան դիմուսաւորապի տարիներ: Նա օսմանյան քաղաքական «կուսուրացի» մեջ մտցրեց անհատական և զանգվածային տպանությունները՝ որպես կայսրության առջև կանգնած խնդիրների լուծման բավարություն:

Մրցուհամինյան եղան քաղաքական «կուսուրացի» քաղկացուցիչ մասն էին կազմով կայսրության ոչ թուրք ժողովրդների զանգվածային ջարդերը, որոնց առաջին զույգերից մնաց նրան հայերը: Հայկական կուսուրաները, որ կիրառեց Արդուլ Համիդ II-ը, ոչ պատահականություն էին և ոչ էլ սպառական քննահաճութը: Դա նրա մոտ հայեցակարգային ընույթ էր կրում: Հեեւ նա որդեգրեց «Հայկական հարցի լուծման լավագոյն ձևը հայերի Ֆիզիկական ոչչացումն է» բանաձևը, որը նա հզում էր անշեղորեն կիրառեց:

Մյուս կարևոր իրադարձությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմը և թուրքերի հերթական պարտությունն էր: Ռուսական զորքերը հարցանակ տարան և Թալիմանիան, և Կովկասյան ուսմանական անկանությունը: Բայկանուրում ռուսական զորքերը գրավեցին Բուրջարիան և ընդունակ մոտեցան Ստամբուլին: Խակ Կովկասյան ուսմական քառական անկանությունը նրանք գրավեցին Արդահանը, Թարսովաց, Ալաշկերուց, Կարսը և Էրզրումը, արդինց՝ Արևմտյան Հայութանի գվայի մասը, ինչպես նաև Բարտիսը:

Թուրքերը ատիշավաճ էին դարցանել պատերազմական գործողությունները և հաշտություն խնդրեց: Հայության պարմանագիրը Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց 1878 թ. մարտի 3-ին Ստամբուլի մերձական Սան Ստեֆանոն վայրում⁷³: Նա ամբողջ ռուսական ցենուի հարցանակները:

Սան Ստեֆանոյի պարմանագրում մարմար հաստուկ՝ 16-րդ հոդվածը, Արևմտյան Հայութանուուն ուժիութեան կիրառելու մասին: Այսուեւ առկա է եր. «Նկատի ունենալով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բ-

73 Հայութանը միշտագային դիմանագիրության և սահմանան արտաքին քաղաքականության ժամանակաշրջան (1828-1923), Երևան, 1972, թ 83-106.

Ռումին նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային մերադարձ-
վելիր վայրենից կարող է այնանու առիթ տալ բախտամեծի և բարու-
թյունների, որոնք երկու պետքայտունների բարի հարաբերությունների
վեա կունենան վասակար ազդեցություն, Բարձր դուռը պարտավոր-
վում է անհապաղ կենսագործել հայարենակ մարզերի տեղական կարիք-
ներից հարոցվող բարեկանումներ և բարենրոգումներ, և զերծ պահել
հայերի աւագանգործունը քրդերից և չերքեզներից»⁷⁴.

Կողմերը համաձայնվեցին, որ Ասիական Թուրքիայում, այսինքն՝
Արևմույս Հայաստանում, ուստական գործերը կանան վեց ամիս ժամա-
նակով, որի ընթացքում պիտի է կենսագործվեին բարենրոգումները:

Սան Մտեֆանոյի պարմանագրով տույանը և օսմանյան կառակա-
րությունը փաստորեն ըլլուսում էին, որ հայերը գտնվում էին անառաջի
ծակը վիճակում, նրանք աւագանուած էին և սահապահով, և Ճանաչում
էին քրդերի ու չերքեզների բացասական դերականությունները՝ այդ
հարցում: Նրանք պաշտոնապես պարւունություն էին շտկել որությունը
և առանձին քրդերի և չերքեզների խմբությունները:

Սան Մտեֆանոյի պարմանագիրը ուստական դիվանագիտության
հայրանալիք էր, որը խիստ անհանգստացըրեց եվրոպական մրցակից
պետքայտուններին, որոնք վախենում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը
կընկեր լիակատար կախման մեջ Ռուսաստանից, և Արևելյան հարցում
գոյություն ունեցող առաւտեղիական համաստարակությունը կիրարի
հօգուտ Ռուսական կայսրության: Խոկ դա հակառակ էր նրանց շահե-
րին, և նրանք դա բոլյ տալ չէին կարող:

Այդ գործում հատկապես ակտուի էին Անգլիան և Ախտոր-Հռուսա-
րիան, որոնք վայելուն էին Գերմանիայի և նրա կանցքեր Բիսմարկի
աշակեցությանը: Այդ ուժերին հաջողվեց հասնել այն բանին, որ հրամիր-
վի հասոնէ կոնքըն «վերաեւայլու Սան Մտեֆանոյի պարմանագիրը:

Կոնքընը բացվեց Ռուսիաու 1878 թ. հունիսի 13-ին և տևեց մինչև
հունիսի 13-ը: Նրա նախագահն էր Բիսմարկը: Կոնքընում Անգլիային
և Անգլո-Հռուսարիային, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի
աջակցությամբ հաջողվեց վերաեւայլ Սան Մտեֆանոյի որոշումները,
յուլիսներ Ռուսաստանի դիրքերը, և, ընդհակառակն, ուժուացնել
իրենց դիրքերը և ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա:

Կոնքընի որոշակ Ռուսաստանը Թուրքիային մերադարձից
Արաշիքը լիր հովհանով, և Բայազետը (Երզրում մինչ այդ էր վերա-

դարձվել): Նրան բողոքեցին միայն Արդահանը, Կարսը, ինչպես նաև Բարտոմը:

Բնույնի տրակտատի⁷⁵ 61-րդ հոդվածն ամբողջությամբ Խիրզած էր հայկական հարցին, որը, ասկեան, սկզբունքային մի շաբթ հարցերում տարբերվում էր Սան Ստեփանոյի 16-րդ հոդվածից, և ուս ի վեռա հանրի էր. «Քարձը դրաց համան է առևուն հայաբնակ վայրերում անհապաղ իրազործել տեղական կարիքներից թիսող բարելավումներ և բարեխումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը շերթեզներից ու բրդերից: Այդ նպատակով ձեռնարկած միջոցառումների մասին Բարձր դրու պարտավոր է պարբերաբար հայորդել պետություններին, որոնք պիտու է հակն դրանց գործադրությունը»⁷⁶:

Եթե Սան Ստեփանոյի պարմանազրով ռեֆորմները պիտօք է իրագործվելուն Արևմտյան Հայաստանում ոռասական գորբերի ներկայության պայմաններում, որը որպեսի նրաշխիք էր դրանց իրազործման համար, ապա ըստ Բնույնի տրակտատի՝ ոռուական գորբերը դրան էին քրիստոն, և ամեն ինչ բողոքում էր «արդուարքու սուբբանի» հայեցորդությանը: Նա միայն պարտավորում էր պարբերաբար եկուապական պիտուրումներին հայորդել իր ձեռնարկած բայերի մասին: Վերջիններս ձեռք էին քրիստո հակոբական ֆունկցիաներ:

Զամբցուականն այն էր, որ տերությունները սուբբանին էին համաժարում «ապահովելի հայերի անվտանգությունը շերթեզներից ու բրդերից», այն դեպքում, եթե ինքը սուբբան էր քրիստոն և շերթեզների հականայկական բոլոր գործություրունների գլխավոր հրահրող: Դրա լավագույն օրինակն այն է, որ հենց Բնույնի կոնգրեսից հետո՝ 1891 թ., սուբբան Արյուն Համիդ II-ի հրամանով ստեղծվեց բացառապես քրիստոն կազմիած և օսմանյան կռասպարության հաշվին պահպան հեծելազոր, որը երա անունով կոչվեց «Համիդին»: Նա կազմված էր 30 գլուխից և չեր մտնում օսմանյան բանակի համակարգի մեջ, այլ պահպանիրում էր որպիս ինքըուրուց ուղղվածան միավոր՝ տեղակադիմած հայկական երզնկա բաղարում: «Համիդինի» գլխավոր նպատակը կայսրության ողջ տարածքում հայկական ջարդեր կազմակերպվելն էր, որը նա «ժամանելու» կերպով դրսնորեց հատկապես 1894–1896 թթ. և հետագա հայկական կոտորածների ժամանակ:

75 Առյօն տեղում, էջ 83–130:

76 Առյօն տեղում:

Հառկանչական է նույ այն, որ Ռեզինի կոնգրեսից հետո Արդուլ Համիդ II-ի հասովկ իրամանով արգելվեց կայսրության ողջ տարածքում «Երևանիստան» «Հայաստան» անվան օգտագործումը:

Այլ կերպ ասած՝ Ռեզինի տրամադրությամբ վերացվեց Արևմտյան Հայաստանը ունիորմանի իրականացման համար Սան Ստեփանովի տաեղծած միշտանիզմը և դրա դրդիարքն իրական ոչինչ շատագործվեց:

Ռեզինի կոնգրեսից հետո սուբանձու և օսմանյան կառավարող վերահսկան ավելի ամրապնդվեցին իրենց այն համոզման մեջ, որ հայկական հարցի լուծման շախազոյս լուծումը հայերին ուժացնելով է: Նրանք այժմ դրա մեջ էին տեսանու կայսրության ներքին գործերին նկորագալան պետությունների միջամտությունից ազատավելու իրական ուղին: Այդ տերությունները հայկական հարցը, հայկական շրջաններում քարեփոխությունների հարցը օգտագործում էին որպես պատրվակ Շուրբիայի երթին գործերին միջամտելու համար: Շատոյ անհրաժեշտ էր վերացնել այդ պատրվակը և զրկել տերություններին կայսրությունից զիջումներ կորցելու հետապնդությունից:

XIX դ. վերջին օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած հայկական ջարդերի գազարեակնորս հանդիսացան 1894–1896 թթ. կոտորածները:

Մոաջին հարվածը հասցվեց Սասունին՝ Բիբիխի վիճակների գալուտներից մեկին, որը մշտապես աշխի էր ընկերում բորբական կամայականություններին դիմադրելու իր անկոտություն կամքով: 1894 թ. օգոստոսին Սասունի վրա շարժվեց բորբական չորրորդ բանակը: Ուժերն անհավասար էին և բորբական կանոնավոր բանակն ի վերը հարթեց: Սասունն ավերվեց, կործանվեց 40 զորու, սպասելոց 10 հազար մարդ:

Արբունարու սուբքանի դաժան գործորորդությունները մեծ վրդուվելով տառաջ թիրեցին ենթապական շատ երկրներուն: Միջամտեցին Անգլիան, Ֆրանսիան և Շոտլանդիան, առևշտված հասովկ հանձնամտողով հարցը հետաքրքրված համար: 1895 թ. մայիսին Սասունում վերոնշյալ նրան պետությունների դեսպանները սուբքանին ներկայացրին հայկական վիլայեթներուն ունիորմանը կիրառելու առաջարկությունները: Թեև սուբքանը ձևականորեն խոստացան կիրառել ունիորմանը, առաջին իրավանում նա ձգձգու էր և չը ցանկանում որու բայի դիմեց: Դեռ ավելին՝ նա հարմար առիթի էր սպասում շարժերը վերսկսելու և ընդարձակելու համար:

1895 թ. սեպտեմբերին սկսվեցին հայկական շարժերը մայրաբարձրում, ապա նաև Տրավենուն, Երզեկայուն, Մարաշուն, Սիրաստիայուն, Երզրուսուն, Դիարբերիրուն, Բայազետուն, Խարբերդուն և այլ վայ-

բնորում: Սովորանական իշխանությունները փորձեցին քարդել կազմակերպի նաև Շնյուռնում, սակայն դա նրանց չհաջողվեց, տեսի թաւակությունը նախօրոր անհրաժեշտ կազմակերպչական քայլեր էր ձեռնարկել բորբական գործերին դիմադրելու համար:

Կոտորածները նոր բախով վերսկսվեցին 1896 թ.: Նոր զանգվածային քարդեր տեսի ունեցան Կոտորածնուազրտում, Ռոբայում, Շասին-Գարամիարում, Ամասիայում, Մուշում, Մարզվանում և կայսրության այլ շրջաններում, քաղաքներում և գյուղերում:

1894-1986 թթ. կոտորածների ժամանակ գրիվեց 300 հազար հայ, իսկ 100 հազար հայեր հարկադրված հեռացան հայրենիքից: Դա սուսակ կոտորած էր, որև իր ընույթով գենոցիդային էր:

Օսմանյան կայսրությունը XX դար մտավ որպես կայսրության տարրեր մողովորդների զանգվածային քարդեր կազմակերպող երկիր: Ավելի խորացած կայսրության համակարգային ճգնաժամկետությունը: Սովորան Արդուլ Համիդ II-ը կայսրության բոլոր մողովորդների աշքու դարձել էր առելի անձնավորություն, բոլոր դժբախտությունների, քուսությունների և հայածանքների խորհրդամանից: Երկրում ավելի ու ավելի էր հաստանանում արյունաբառ սովորական ազատմելու զարգացմանը, որն իրազործեցին երիտասարդ բռնընթացը, որոնց հետ մի ժամանակահատված համազործակցում էր Հայ հենափոխական դաշնակցությունն այն ավելացրում, որ Արդուլ Համիդի տապալումը կարող է զարգացման նոր հենակարգեր բացել Օսմանյան կայսրության և նրա բոլոր մողովորդների համար: 1908 թ. հունիսի 23-ին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կատարեց հենափոխությունը: Սովորան Արդուլ Համիդ II-ը գրիվեց իշխանությունից, իսկ 1909 թ. գահընկեց արթիք:

Երիտասարդիքին ասպարեզ իշան XVIII դարի ֆրանսիական հեղափոխության հոչակած «Ազատություն, հավասարություն, եղայրություն» լոգունկների ներքը: Կայսրության բոլոր մողովորդները, մահմեդական, թե քրիստոնյա, ցնծությամբ ընդունեցին «կարմիր սովորան» տապալումը: Մարդիկ կարծում էին, որ նոր դարաշրջան է սկսվել Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Դրանց մեջ էին նաև հայերը: Ինչպես վեճայում է Մուսա Դիրեկուց, եֆորիայի մեջ զուսվող «հայերը, բարքերը, հունացը գրկախառնված են փողոցներում»⁷⁷: Բայց շուտով պարզվեց, որ երիտարությունը դիմակառակորված մոլոր եացիտեալիստներ

77 Moussa Prince, Un génocide impuni. L'Arménocide, Heidelberg Pressa-Lebanon, 1987, p. 30.

Եին: Նրանք կայսրության բոլոր ազգերին ձուլելու և «մարտու» բռրքական ազգ առնեղծելու գաղափարակիրներ էին, գունդով, որ հաւառն այդ գողափարի իրազործության չպետք է կանգ առնել ազգերին ֆիզիկապես վրացնելու առջել:

Հայկական հարցի լուծման երրորդ փուլը ընդգրկում է 1912-1915 թթ. և երա հիմնական բովանդակությունը Առողջապահականի մուրասա-սիֆորյան օրինակով համանամատ մի բաժում տալ հայկական հարցին: Մենք դրան ավելի հանգամանորեն կանդրադառնեանք առյուն աշխատության հաջորդ զիստում, որտեղ հաստուկ թնարկեան առարկան են դառնում հայկական հարցի լուծման տարրերը մոդելները:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՄՈԴԵԼՆԵՐԸ

Այժմ հարկ է անդրադառնալ երկրորդ փուլում Հայկական հարցի լուծման հնարավոր տարրերակներին, որոնք առաջ էին քաշվել և շրջանառության մեջ դրվել տարրեր պատությունների և բարձրագույն ուժերի կողմից 1878-1914 թթ.:

I. Բարեհորոգումների մոդելը: Հայկական հարցի ամենաառանձված մոդելը «բարեհորոգումների» մոդելն էր, որը պաշտոնապես առաջ քաշվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով և Բենջինի կոնքրետով ընդունված տրամադրություն, և այլունեան շարունակարար, տարրեր առիթներով, կրկնվում էր զանազան մոդիֆիկացիաներով: Նախառաւություն էր բարեհորոգումների իրականացնել վեց վիճակներուում, որոնք համարվում էին հայկական՝ Երզրումի, Խարբերդի, Սփայի (Սիրաստիայի), Շիրջիսի, Աւան և Դիարբերդի և կամ յոր վիճակներուում, այդ վեցին ավելացրած յոթերորդը՝ Տրապիզոնի վիճակները:

Այդ մոդելի առաջադրություն ինքնին խոսուովանություն էր սույնանի կողմից այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակն իրոք ծանր էր և գոյություն ուներ հայկական հարց, որը լուծում էր պահանջում: Նշված մոդելը ձևականորեն ընդունելի էր հայկական հարցի մեջ ընդգրկված բոլոր երեք կողմերի համար՝ ա) արևմտահայության, բ) ևլիուսական պետությունների՝ Անգլիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի, Շունառատանի, Ֆրանսիայի, գ) Օսմանյան կայսրության: Նա մշտական եկամտի չը առնեմ որոշակի տարածք և, ըստ Եության, ընդգրկվում էր Արևմտյան Հայաստանի հիմնական շրջանները:

Բարենորոգումների մոդելի մասին բավականին հանգամանորեն խոսվեց Սան Ստեֆանոյի ռուս-բռուրական, Բեռլինի միջազգային նորակետասի համապատասխան հոդվածները և դրույթները քննարկեցին: Ռուսի կրկնողությունից խուսափելու նպատակով անհրաժեշտ չենք համարում նորից նրանց անդրադառնաց: Այստեղ նպատակահարմար ենք գտնում նշնջ, որ բարենորոգումների մոդելն այնպես, ինչպես ներկարացվում էր, ուներ նաև մի շարք էական թերություններ, հատկապես կատարման և իրազործման մեխանիզմի առումներով: Նա այդպես էլ շնուժավ իրական և ազդեցիկ լծակներ, որը բարենորոգումների վերաբերյալ ընդունված և միջազգային փաստաթղթերում ամրագրված ռազմաքվառությունների իրականացումը դարձներ պարտադիր, անկանությունը և անշրջելին: Եվրոպական պետությունները բավարարվում են ընդունված որոշումներով և յու զանազան հայտարարություններով, և հարկ չեն համարում իրենց ինկ ձևակերպումներով ընդունված որոշումների իրազործման համար դիմու գործնական և արդյունավետ քայլերի:

Ինչ ինչ վերաբերում էր Թուրքիային, ապա երա կառավարությունը այս հարցում մշտապես վարել է ներկայի բարյարականորեն շրջանակում բարեփոխումների անհրաժեշտությունը և իրենց ստորագրությունը դնում միջազգային համապատասխան փաստաթղթերի տակ, իսկ մյուս կողմից մեծ եռանդույն և արտաքարգ ջանահրության իրազործում հայկական ջարդեր:

Արդյունք եղավ այն, որ գործեց ոչ թե բարենորոգումների, այլ հայրի զանգվածային կոտորածների մոդելը:

II. Լանգարազիայի՝ ապակենոտրունացման մոդելը: Հայկական հարցի լուծման մեջ այլ տարրերակ էր հանդիսանում Օսմանյան կարստիքան ապակենոտրունացման մոդելը, որն առանձնապես մեծ տարածում գտավ 1908 թ. երիտրուցքական հեղաշրջումից հետո: Նա իր կողմնակիցներն ունեցավ կազմության համարու բոլոր ժողովուրդների, անգամ բորբերի առանձին ազգային-բարյարական գործիքների մոտ⁷⁸:

Այդ սկզբունքի ջերմ կողմնակից էր հանդիսանում սույրան Արդու Համբի Ա-ի գարմիկը՝ քրօնորդին՝ իշխան Սարահերիինը: Նա մտահոգ էր Օսմանյան կազմության հետամեռացությունը հաղթահարելու և այն առաջարին ու զարգացած պետության վերածելու մարու: Նրա կարծի-

78 Այդ ճամբար ամեն ճամբարամ տես և. Յովհաննեսյան, Արարական երաժնության պատմության, հ. II, Օսմանյան տիքապահության շրջան, 1516-1918 թ., էջ 477-486:

բոլ դրա համար անհրաժեշտ էր, որ քաջի այլ բայցերից բռնը ոչ բռնը ժողովորդեներին տրվի լայն ինքնավարություն և այդ հիմնան վրա առելեծ էր իրավահավասար պետական կազմակորումների կոնֆենդրացիա: Նրա կարծիքով՝ նման իրավունքներից պետք է օգտվեին են արևմտահայրեց: Նրա հայացքները պաշտպանություն գտան 1911 թ. ձևափորված «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցության ղեկավարության կողմից, որը հավանություն տալով ապակենությունացման սկզբունքներին, առաջադրեց «Բավկանյան երկրները բազկանյան ժողովորդեներին», «Արարական երկրները՝ արարեներին», «Հայաստան՝ հայերին» և «Քրդառակը՝ բրդերին» լուրջները: Նրանք պետք է դառնային ոչ թե անկախ պետություններ, այլ Օսմանյան կայսրության ներքին ինքնակար շրջաններ⁷⁹: Սակայն սովորանի զարմուի տեսակիւները ուժեղ դիմադրության համբխափեցին օտանելյան պաշտոնի կողմից, և ես գգալով, որ վլանգ է սպառնում իր կյանքին, լրեց Օսմանյան կայսրությունը և փախավ Ծվեցարիա:

Ապակենությունացման սկզբունքն իր նուանուն պաշտպաններն ունեցավ արարական երկրներուն, իսկ դա շատ կարևոր էր, քանի որ արարեները Օսմանյան կայսրության թվաքանակով ամենամեծ ժողովուրդն էին: Նրանք 1912 թ. Կասիրեալ հիմնեցին «Հիզբ ալ-Ղամարցազիյա ալ-Իրարիյա ալ-օսմանի»՝ «Օսմանյան վարչական ապակենությունացման կուսակցությունը», որը կրօնու կոչվում էր Լամարքազիա, այսինքն՝ Ապակենությունացման: Լամարքազիայի պահանջների մեջ կենտրոնական տեղ էին գրավում Օսմանյան կայսրության արարական և մյուս ոչ բռնը ժողովուրդներով թևակեցված վիլայեթներին հասուն հանհճառային կարգավիճակ տալու պահանջը: Նրանք պետք է ունենային իրենց կառավարությունները և նահանգային ժողովները՝ օժտված լայն լիազորություններով, անգամ ունենալու էին օսմարեներց խորհրդականներ նշանակելու իրավունք՝ տվյալ նահանգում ուստիկանությունը, ժամանակակից արդարադառնությունը և ինեւանեները վերակառուցիլու համար⁸⁰:

Ապակենությունացման կողմեակից էին նաև Օսմանյան կայսրության հայերը՝ պաշտպաններով թե Օսմանյան կայսրությունը կոնֆենդրացիայի վերածերը Մարանինյանի մոտեցը և թե Համարքազիայի առաջարկած տարրերուց⁸¹: Վարչական ինքնավարության հայերի ձգտման մասին է

79 Լույս տեղում:

80 Լույս տեղում, էջ 454–485:

81 Hourani, *Arabio Thought in the Liberal Age, 1798–1939*, London.

եղում նաև Մուսա Պրիենաց: Նա վկայակոչում է հայ մեծանուն գրող և օսմանյան պատշաճների անդամ Պրիգոր Զոհրասալին, ինչպես նաև՝ Դաշ-Խակցուրյուն կոսակցուրյան դեկանարությանը՝ ընգծելով, որ «Նրանք Զոհրաւոր և «Դաշխակ» կոսակցուրյունը, երազում էին մի պետության մասին, որուն ազգային տարրներությունները կփոխարիւթիւնին վարչական ինքնևավարությունով միայն»⁸²: Այդ ուժիով, շարունակում է Մուսա Պրիենաց, «Հայերն ոգում էին զարգացնել իրենց ինտելեկտուալ և տե-տեսական կյանքը»⁸³:

Արարական փաստաթուրքերը վկայում են, որ Լամարտրազիայի դիմա-վարությունը համագործակցում էր հայերի հետ, նրանք պարբերաբար խորհրդակցում էին և համաձայնեցնում իրենց դիրքորոշումները՝ երա-կետ ունենալով Օսմանյան կայսրության ապակենուրունացման սկզբուն-քը: Դրա լավագույն դրսնորումը եղավ Արարական Ստացին կրնաբեսի գործարումը 1913 թ. հունիսի 18–23-ը Փարիզում: Կոնգրեսին արարա-կան տարրեր երկրների ներկայացուցիչների հետ մասնակցում էր մեկ հայ՝ որպես հայության ներկայացուցիչ: Կոնգրեսի նախագահն էր արարական ականավոր ազգային քաղաքական գործիչ Համիդ ալ-Զահրավին, որը մի շաբաթ ազ արարական ազգային առաջնորդների հետ միասին 1915–1916 թթ. կախաղան բարձրացվեցին Շեմալ վիաչա-յի հրամանով:

Կոնգրեսում հայության ներկայացուցիչը հայ տողովորի անու-նից լիակատար աշակցություն հայտնեց արարներին և նրանց կող-մից առաջադրված ապակենուրունացման մողելին: Կոնգրեսն իր հեր-քին անդրադարձավ հայերի ծանր վիճակին կայսրությունում և հայե-րի ազգային պահանջներին: Հանդես գալով այդ հարցի վերաբերյալ՝ կոնգրեսի նախագահ Համիդ Զահրավին հայտարարեց հետևյալը: «Մեր հայ ներայինների դրույթունը նման է մեր դրույթանը: Նրանք այնպիսի մարդիկ են, ինչպես մենք, նրանք մտածում են այնպես, ինչ-պես մենք ենք մտածում, նրանք պահանջում են այն, ինչ մենք ենք պահանջում: Եվ մենք հաջողություն ենք ցանկանում ինչպես մեզ, այնպես էլ նրանց: Մենք միասնական ենք Օսմանյան կայսրության միասնականության հարցում»⁸⁴:

82 Mousza Prince, L'Antemocide, p. 31.

83 Լոյլ տեղում:

84 «Պատմական ալ-մու'ամար ալ-արաբ ալ-ալվա, 1913», — «Արարական Ստացին կրնաբեսի փաստաթուրքը, 1913», Թերութ, 1985, էջ 117, արաբերեն:

«ունգրեսում ընդունված բանաձևում առանձին էին ներկայացված հայկական պահանջները: Դրան հատկացված էր որոշման 8-րդ կետը, որոնի արձանագրված էր՝ «Անգրունու հավատքիուն է տախի և պաշտպանություն օմանյան հայերի պահանջները, որոնք հիմնված են ապահովության և ազգային անվտանգության վրա, և երաց պատվիրակի միջոցով ողջույն է հրավ նրանց»»⁸⁵:

Սակայն օմանյան կառավորողները՝ Կրիտրուքքերը, որոնց նիւթակ կենարությացված պիտույքան համակարգի կողմանիցներ էին և ոչ բոլոր ժողովուրդների հանդիս վարում էին բոլոր բարորական և Օմանյան կայսրությունը էթնիկապես մարդու բարորական պիտույքան վերածվող բարարականություն, կորուկ զիմ էին ապահովությունացմանը՝ դա համարելով կործանարար կայսրության գոյության համար: Ապահովությունացման մոդելը նույնական չգործեց և չէր էլ կարող գործել:

III. **Լեռնադիրականի մոդելը:** Եվ. վերջապես, շրջանառության մեջ էր գտնվում հայկական հարցի լուծման և՛ մենակարքերակ, որի մասին հիշում էին ժամանակ առ ժամանակ: Դա արտահան կոչված «Լեռնադիրականի մոդել» էր, որի էպիրունը հետևյալն էր:

«Նույն 1861 թ. Լեռնադիրականում համատափելի էր կառավարման մի լորահատող ձև: Օմանյան սովորանք նվյուպական պիտույքուների մշշման ներքո հաստատեց Լեռնադիրականի Օրգանական առառություն, որը 1861 թ. հունիսի 9-ին Ստամբուլում ստորագրեցին Աթֆիայի, Ֆրանչիայի, Ռուսաստանի, Շվեյցարիայի, Ավստրիայի, Պրուսիայի և Օմանյան կայսրության ներկայացուցիչները: Լեռնադիրականը հոչակվում էր ինքնակար համայնք՝ լորահատողի կամ փոխարքարություն, որի գործ կանգնած էր բրիստույան մորասարիքը՝ փոխարքան, կամ նախանձապետը: Նրան նշանակում էր օմանյան սովորանք, որի թեկնածությունը նախօրոր պես է համաձայնեցված և ընդունելի լինելու համաձայնագիրը ստորագրած վերոնշյալ նվյուպական պիտույքուների համար, որոնք համարվում էին Լեռնադիրականի կարգավիճակի երաշխավորներ: Մորասարիքի բրիստույան լինելը պարտադիր պայման էր: Մորասարիքին կից առեջմունք էր Վարչական խորհուրդը: Նա պարտավոր էր ապահովել կարգ ու կանոն, հաստանել խաղաղություն ամրության նրկում: Նրա իրավասությունների մեջ էր մասնաւոր տեղական պաշտոնական

85 Առյօն տեղեկ: Ձե՞ս նու և. Քոյիսմնիսյան, «Մարտական Առաջին կոնգրես», 1913 թ. ա. Դավթյան հարց, Դարրագիտարան, Երևան, 1996, էր 51:

րի և դատավորների նշանակումը, տեղական ոստիկանության ստեղծումը և արձ⁶⁶:

Ներևայիրանանի առաջին մուբասարիք Խվրոպական պետությունների ներկայացմամբ օմանյան սուլթանը նշանակեց հայոցքի Արքին Կարասպին Դատույանը:

Համանակ սկզբունք կիրառվեց, որոշ փոփոխություններով, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո նաև Բողդարիայի հարցում, երբ Թեղինի տրամադրությունը Բողդարիան բաժանվեց երկու մասի: Բողդարիան նոյնպես ունեցավ իր օրգանական ստատուտը նրան տրված Սահմանադրություն ունենալու իրավունքը:

Այսպիսին էր լիրականացած մոդելի քաղաքական և իրավական բավանդակությունը, որը սկզբունքորեն ընդունելի դարձավ օմանյան սովորանի և ხվրոպական առաջաւոր պետությունների համար և կիրառություն գտավ Օսմանյան կայսրության արքարական և բայկանյան տիրույթներում:

Այս մոդելն ընդունելի էր արևմտահայերի համար:

Հայերը ցանկացել էին լիրականացած մոդելը Արևմտյան Հայաստանում կիրառելու դարձնել դեռևս 1878 թ. Թեղինի կոնքրետի ժամանակ: Սակայն կոնքրետին մասնակից պետությունները հրամարվեցին թուլատուի հայկական պատմիքակությանը մասնակցել կոնքրետի աշխատանքներին և նրան ներկայացնել հայերի առաջարկությունը: Չայած այդ հանգամանքին՝ այդ հարցը օրսակարգից չհանգեց և հայերը ժամանակ առ ժամանակ քարձրացւում էին այդ հարցը: Որպես օրինակ պետք է եղի Հայոց կարողելու Գևորգ Հինգերորդի ուժերձք Լևոնյոնում գումարված եվրոպական կոնֆերանսին մասնակից եղերներին⁶⁷: Անհայտ է, որ լիրականացած մոդելը լավագույնն էր, որ երթևիցն ներկայացված է եղի Հայկական հարցը լուծելու համար:

Արևմտահայերը դեմ չէին, եթե իրենց տրվեր ենու սկզբունքների մոտ խարսխված վարչական ինքնուժքարություն: Այդ հարցը ընեարկման ստարկա դարձավ 1912-1914 թթ.: Դա կասպած էր այն նոր քարենաւոր իրադրության հետ, որ ստեղծվել էր 1912-1913 թթ. բալկանյան պատմաբազմերից և Թուրքիայի պարտությունից հետո:

66 Николай Оганесян, Арабская историография по новой истории Армении, в кн. Но-вая история Армении в трудах современников зарубежных авторов, Ереван, 1993, с. 118-119.

67 Ուսման ալ-Շաուք. Եցեր հայ ազգի պատմությունից. էջ 191:

Օգտվելով նպաստավիր իրավիճակից՝ Ամենայէ Հայոց կարողիւրս Գնորդ Հինգերորդը դիմեց ոռուական կառավարությանը վերտանի արծործել հայկական քարենորդումների հարցը։ Ընդառաջելով հայերի հոգևոր առաջնորդի ինքուանքին՝ ցարական կառավարությանը մշակեց հայկական քարեփոխումների նախագիծ, որի հիմքում դրված էին Լեռնայիրականի հեքինավարության հիմնաբույժները կամ մոդելը։ Նախազիքը 1913 թ. ներկայացվեց Եվրոպական մատ տերություններին և ընդունվել առաջիկ դարձակ Մտամրություն հավատարնագրված նրանց դեսպանների ժողովում նոյն տարբեր հոգիսի 3-24-ը։

Մտաշարկվում էր հայկական վեց վիճակները՝ Երգումի, Թիրիսի, Խարբերդի, Սվաօյի, Վանի և Դիարբերիի, միավորել և ստեղծել մեկ Հայկական նահանգ, որի գլուխ կանգնած էր իններու նահանգապետություն։ Նա նշանակվում էր սուլթանի կողմից, Եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ։ Ինչ տարի ժամանակով, պետու է իններ օտականի պատակ քրիստոնյան կամ նվրուացի։ Նահանգապետի ձևորում էր կոնսորտնացված ամրուշ գործադիր իշխանությունը։ Նրան կից ստեղծվում էր Վարչական խորհուրդ և վեց խորհրդականներ։ Երեք քրիստոնյա և երեք ժամանելուական, ընտրվում էր նահանգական խորհուրդ, որտեղ Քրիստոնյաները և մահմեդականները ներկայացված էին նախարար Բահակոմի և այլն։

Եվրոպական տերությունները տարբեր դիրք գրավեցին ոռուական առաջարկության նկատմամբ։ Երկարառու քանակություններից հետո, վերջապես, Շոտաստանին հաջողաց առիվակ նույրիային 1914 թ. հունվարի 26-ին ասորացրել համաձայնագիր հայկական քարենորդությունների վերաբերյալ, որը մի շարք կետերում տարբերվում էր նախական ծրագրից։

Համաձայնագիրը հիմնական՝ տերիտորիալ-վարչակառավարման հարցում մնամելով թե Հայկական միասնական նահանգի ստեղծման և թե վեց վիճակների մինչ այդ գոյուրյուն ունեցած կարգավիճակի պահպանման առաջարկությունները։ Ըստրեց նոր տարրերունց Արևմտյան Հայաստանը քանակվում էր երկու գոտու։ Առաջին գոտու մեջ միամիր վեցին երգումի, Սվաօյի (Սերաստիայի) և Տրապիզոնի վիճակները, իսկ երկրորդ գոտու մեջ՝ Թիրիսի, Վանի, Խարբերդի և Դիարբերիի վիճակները։ Յուրաքանչյուր գոտու դեկազդար էր Եշանակվում Ընդհանուր տեսառաջ, որը պետք է լինի օռուարեկրացի քրիստոնյա, այսինքն՝ նա չէր կարող լինել քորրահսպատակ։ Ընդհանուր տեսուչին նշանակում

Եր օսմանյան կառավարությունը նվիրուպական մեծ պիտոքյունների երաշխավորությամբ:

Ընդհանուր տեսությունը, լինելով տվյալ գոտու կառավարից, առանում էր զործադիր իշխանությունն իրականացնելու որոշակի լիազորությունները:

Տնօրինական խորհուրդների անդամներն ըստրվելու էին քրիստոնեանների և մահմետականների միջև բվական համապարփառ պահպանման սկզբանքները: Այդ եռոյն սկզբունքով էին նշանակվելու նույն պաշտոնանները:

Այս համաձայնագիրը, չնայած մի շաբաթ կարուր էր արգելում մի քայլ ենան էր՝ համեմատած ռուսական սկզբանական նախագծի հետ, այնուամենանիվ, ևս ընդունելի էր հայերի համար:

Թուրքական կառավարությունը նվիրուպական տերությունների համաձայնությամբ Առաջին գոտու Ընդհանուր տեսությունների նշանակեց Նորմեգիայի բարերացի Հոփին, իսկ երկրորդ գոտու Ընդհանուր տեսությունը՝ Հորանդիայի բարերացի Վեստենինկին: Սակայն երկրուսն էլ չհասցրեցին անցնել իրենց պարտականությունների կատարմանը: Ծովով սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և Թուրքիան՝ մի կողմից, և Ռուսաստանը, Անգլիան ու Ֆրանսիան՝ մյուս կողմից, հայտնվեցին հայկացիր քշնամական խմբավորություններուն: Օգոստինով դրասից՝ Թուրքիան չեղյալ հայտարարեց հայկական բարենորոգությունների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարյան ուսու-թուրքական համաձայնագիրը:

Ամենիներով կարող ենց ասել, որ արևմտահայությունը ձգտել է իր հարցը լուծել Օսմանյան կայսրության շրջանակներում և պաշտոնական երրեք չի դրել երանից անցանվելու և անկախ պիտոքյուն առնելելու հարցը: Նրա համար ընդունելի նև եղի և բարենորոգությունների, և ապակինությունների և Եեղևայիշանականի ինքնավագր առատութի մողելմերը:

Դժբախտաբար, զանազան հանգամանքների թերումով, այդ տարրերակներից և ոչ մեղք հնարավոր շիրառ կենսագործեց: Դորժադրվեց միայն մի տարրերակ՝ զանգվածային կուտորածների տարրերակը:

Եվ ջարդերի դրդանքների ներքո Հայկական հարցը մտավ իր զարգացման երրորդ և ամենաորդեգական փուլը՝ Ծիրականակարգային փուլը:

5. ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԻ ԴԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՅՑ ՈՐՊԵՍ ԴԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՑԻ «ԼՈՒԾԱՆ» ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄՈՂԵԼ

1914 թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը տևեց չորս տարի: Նրանում ներգրավվեց 33 պիտոքյուն,

սակայն հիմնական դերակատարները XIX դ. վերջին — XX դ. սկզբին ձևավորված երկու միմյանց թշնամի ռազմաքաղաքական բյուզներն էին՝ Ալանասոյը, որի կորիզը կազմում էին Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, և Կենտրոնական պատությունները՝ Գերմանիան, Ավստրիո-Հռոմեական և Իտալիան, որին այսուհետև միացալ Թուրքիան։ Պատերազմի մեջ ներքացինեց երկրագնդի քակազության 75%-ը՝ 1,5 մլրդ մարդ, գորակոցից 74 մլն մարդ։ Ռազմական գործությունների տարրելը բաժներաբանելով գոհվեց 10 մլն և վիրավորվեց 20 մլն մարդ։

Օսմանյան կարստությունը, որը կառավագում էր երիտրության կառավելությունը՝ տրիտոնիրառությունը, բաղկացած ներքին գործերի նախարար Թալիսարից, գիտության նախարար Էնվերից և ռազմածովակինին նախարար, ծովական Զեմսալից, պաշտոնապես պատերազմի մեջ մտավ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծապյան ողբերգություն էր մարդկության պատմության մեջ, որից անմասն չմնաց նաև հայ ժողովորդը։ Հետեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իրագործվեց XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Արմենոցիորդը։

Որոնք էին 1915 թ. հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիորդի պատճառները և նրա իրագործմանը նախառությանը պայմանները։

1915 թ. ցեղասպանությունը ընտակ էր պատսխանական կամ անակելակալ չէր։ Նա տրամադրանորմեն ըստու էր նախորդ տառամայնակների, եթե ոչ հայորամյակների ցեղացրում բուրքական ստոքանների, ապա նաև երիտրությունների դաշտն, ազգայնանորոշական և ջարդաբարական բազմանություններից, որ երանք փարում էին կազմության ոչ բոլոր ժողովորների, այդ թվում և հայերի նկատմամբ։ Դա ոչ թե անհանձների բայց ցացականական էր, այլ պաշտոնական պետական բայցարականություն։

Օսմանյան կայսրությունը, ժողովրդուների այդ սիհալոր բանոց, սպառում էր խոր ճգնաժամ և վաղոց սկսվել էր նրա նեխնան պրոցեսը, որը, ինչպես նշում է նօդիպուտացի Ժամանակակից Խայթեն Մատանի և պատմաբան, պրոֆեսոր Մուհամեմադ Շակիկ Նարբազ «պատճառություններ» էր այն հանգանակությունը, որ նաև չէր խարսխվում կրոնական, քաղաքական կամ սոցիալական նոր գաղափարների վրա, այլ հինգում էր պատճառականի և էրապահնախայի վրա, և դռները չէր բացում տարրեր կրոնականին և ազգություններին պատկանող իր բազմաթիվ ույանականի սոցիւն։⁸⁸

88 Fuad Hasan Hafiz, History of the Armenian People from the Beginning Up Today, p. 180.

Օսմանյան կայսրության դեկավարների մորույ անգամ չէր անցեռու թեկող ինչ՝որ չափով փոխել իր բոհոտույա հպատակների, ուղաների՝ ըստ եւթյան ստրուկների կարգավիճակը, երանց առջև ինչ՝որ դուռ բացել, երանց հոյսի թիկուզ և ամենափոք շաևոր տակ: Նրանք հակառացած չեն, որ օպյան ռայա նոյն է և ռայա էլ կմնա: Նման անառոմիու ունեցող պատությունում ցեղասպանություն կարող էր լինել միաւգամայն թեական երևոյթ, որը և պատահեց արևելուահայերի հետ:

Օսմանյան կայսրության մեջ տարիների ընթացքում բոլորերից, քրդերից և չերքեններից ձևավորվել էր մի առվար սոցիալական խավ, որը մասնագիտացել էր սպանությունների և կոտորածների մեջ: Դա մասնագիտացյան պես մի քան էր, որը դարձել էր երանց գոյուրյան, ապրուասի և անօրինական ճամապարհով հարստություն դիզելու մշտական արդյուր, ինչու միաժամանակ, երանց ապահովում էր որոշակի տնտեսությունը և դիրք օւժանեցան պետական աստիճանակարգության: Ընծա այս խավն էլ հանդիսանում էր հայոց ցեղասպանության մեջ ամենաշահագրգիռ սոցիալական խամբերից մեկը, որը դարձավ արմենոցի իրագործողը:

Օսմանյան կայսրությունում պարզերաբար կիրառվել աստրիների, արաքեների, բռլղարեների, հայերի, հույների, սերբերի և մյուս սրբակրների ջարդերը հանգեցրել էին երան, որ հասարակությունը վարժվել էր ոչ բուրք ժողովրդների կոտորածներին: Ամենայաժման և արյունայի անհատական սպանությունները և զանգվածային ջարդերն անզամ չեին կարող պատճառ հանդիսանալ բուրքական հասարակության ընդլայնման կամ թեկուզ ամենաբոլույ բուրքի համար, քանի որ նա վարժեցված էր:

Կրայիսի նրկուու և նման պայմաններում հեշտ էր մորինզօնանել կրամուն առկա խավարամու և արյունի ծարակ տարառնակ ուժերին ոչ միայն զանգվածային կոտորածներ և ազգային մարքազություններ, այլև ցեղասպանություն կազմակերպելու և իրագործելու համար: Հայերն ընկան այս բախուսնիցի տակ:

Օսմանյան կայսրության անառողմիսայի մասնագիտական ուսումնասիրությունը թերուու է այս հերոսկացության, որ նա ոճրածին և ցեղասպանածին պետություն էր և տիսպարանորին պատկանու է «ցեղասպան պետություն» կատեգորիային:

Զարդերին և ցեղասպանությանը միաված օսմանյան պետական համակարգը զինված էր հանարժեք տեսական հայեցակարգով, որը զարդարակական հիմք ծառացեց հայկական ցեղասպանության նախապատրաստման և իրագործելուն համար:

XIX դարի 70-ական թվականներից շրջանառքը մեջ դրվեց օսմանիզմի կողմեացիան, համաձայն որի՝ կայսրության բոլոր ժողովրդները՝ մահմետական և քրիստոնյա, թուրքերը, արարեները, բրդերը, հպետը, հոգները, սրբազները, աստրիները և որդիները, հայտարարվեցին օսմանցիները։ Նրանք, չուտ այդ տևառքան, կազմում էին մեկ միասնական ազգ՝ օսմանական ազգը։ Օսմանիզմի հայեցակարգը կայսրության բոլոր ժողովրդներին ձուլելու թիրու առաջին իրավաբականին մասինինաւուն էր։

Ոչ բուրք ժողովրդներին դմվար ձեզայ կուահել, թե ի՞նչն գոյության համար ինչ ահավոր սպառնալիք էր քարծված օսմանիզմի գաղափարախոսության հետևում և նրանք միահամու ընդդիմացան օսմանյան կառավարողների այդ վերին աստիճանի վարակվածոր քաղաքականությանը։ Օսմանիզմի գաղափարախոսությունը ձախողվեց։

Օսմանյան գաղափարախոսները դրամից հետո, հասկապես երիտրուրդների իշխանության զըսի գարուց հետո, երազարակ նետեցին և ապավինեցին թուրքիզմի-թուրանիզմի տեսությանը, որևէ ավելի վտանգավոր դուրս եկավ, բայ թե օսմանիզմի հայեցակարգը։ Թուրքիզմը դարձավ սրբած պաշտոնական գաղափարախոսությունը։

Թուրքիզմը ունի երկու երես կամ կողմել։

Մի երես ուղղված է դեսի ներս՝ օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովրդներին։ Նրա խեղիրն էր հոդ նախապատրաստել, քաղաքական, ուսումնական և սոցիալական պայմաններ, նախառավոր քարոյա-հոգեբանական մքնարուր ստեղծել բոլոր մահմետական և քրիստոնյա ժողովրդների թուրքացման համար։ Նրանք ոչ թե հայտարարվում էին թուրքեր, այլ պետք է թուրքացվեին։ Սա չուտ կարենոր տարրերի համամատը է, բայ որ այս պարտաւողի կերպով ենթադրում եր քենության կիրառում։

Դա նախառավոր էր իրականացնել երեք մակարդակներով, առաջին՝ մահմետական ժողովրդների բոլի թուրքացում, իսկ բրդառույա ժողովրդների նաև բոլի մահմետականացում, երկրորդ՝ եթեկական մարդու կամ զառու, որը ներառյում էր բոլոր այլ եթեկական խմբերի բոլի արտաքրություն, ովքը հրամարվում էին թուրքացումից, երրորդ՝ եթեկական ամրուց խմբերի և ժողովրդների բնաջնջում, արիներն ցիրապանություն։

Այս քաղաքականառքան նախառավոր էր ստեղծել «մարուր» թուրքական պատություն՝ եղական ունենալով թուրքական երևոսի գերազանցության, նրա բարձր լինելու, բայ երթյան, ուստայական մոտեցումը։

“Հա ուներ եակ մեկ այլ նպատակ՝ պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը և կանխել նրա հետագա տրոհումը”:

Թուրքիզմի տեսարյունը իր մյուս ծայրով ուղղված էր Օսմանյան կայսրությունից դուրս գույքով մյուս բոլոր թուրքաներու ժողովուրդներին, որոնք ընակվում էին Կովկասում, Արևմում, Կենտրոնական Ասիայում, Շուշանականի մերձնորդայան և հետավորարևելյան նահանգներում և այլն: Նրա նպատակն էր Օսմանյան կայսրության գլխավորությամբ տաեղձել «Մեծ Թուրքական կայսրություն», որի ընդգրկելու էր մի վիրայակի տարածք՝ Փոքր Ասիայի և Եվրոպական ափերից մինչև Արևմտյան Միջին և Չինաստանի ասինաները: Այս ծրագիրը, որի ջատագովները կան եակ ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական որոշ շրջանակներում⁸⁹, հանդիսանում է պանթուրքիզմի կենտրոնակետը: Իրառու եր եակ պայմանավորված այն համզաւանը, որ Թուրքիան Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ մտավ Շուշանականի թշնամի ուսպանագարական խորավորման կազմում:

Պանթուրքիզմի այս ծավալապաշտական նկատումները մեծ վտանգ էին ներկայացնում Շուշանականի, Իրանի, Չինաստանի և տարածաշրջանի տարբեր երկրներին ու ժողովուրդներին: Պատերազմի սկզբում Օսմանյան կայսրությունը ստեղծելու էր հեղացիկ մքնուրուտ, որը հարազատորնեն է Անգլագրեկ Սահի ալ-Դինը՝ գրնուու, որ «Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրությունը ուժեղանում էին ծայրահեղ պանթուրքական զգացմունքները: Պանթուրանակիզմը դարձավ երիտրությունի պաշտոնական դրվագինան: Նեկալարվելով այդ դրվագինայով՝ երանը իրենց հայացքն ուղղեցին արևելք՝ դեպի Կովկաս և Միջին Ասիա: Թուրքական տնօսարածները զանում էին, որ Կովկասից Շուշանականին պեսու է արտաքսել և այդ հողերը միացնել Թուրքիային, իսկ Սև ծովը պեսու է դառնա Թուրքիայի ներքին ծովը»⁹⁰:

Նա մեծ վտանգ էր ներկայացնում եակ հայությանը, որն աշխարհական առողջության հայտնվել էր պատերազմի խաչմերուկու: Այդ կապակցությանը երիտրությունի դեկանար գործիչներից մենք՝ Այս Ինսանը, նշել է, որ «Եթէ հայերը չինեին, Կովկասը վաղուց գրաված կի-

89 Graham Fuller, *Turkey Faces East. New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union*, RAND, Santa Monica, 1992.

90 Ասէի Զահեր ալ-Դին, Օսմանյան կայսրականության բայրակամուրթումն Արևմտյան Պարսկաստան և մեծ տերությունների ողբերությունը Դավթական հարցու, 1994, էջ 23:

նեինք»³⁰: Ուրիշն հայությունը դրվել էր երկրտորանիր առջև, կամ ընդունել բռնընդհանր, կամ վերանալ պահութարիզմի ձանապարհից:

Այսախուզ՝ կարելի է ասել, որ հայերի ցնդասպանությունը լիովին տեղափորիչում էր «մարդու» բռնընդհանր պետություն ատենակայության կայսրության տերիտորիայ ամրողականությունը պահպանելու և բռնընդհանրի պահութարիզմի երիտրութարական ծրագրերի իրականացման շրջանակների մեջ: Եվ հայերի ցնդասպանության պատճառները պետք է փնտորել նաև այսուհետ, այսինքն՝ երիտրութերի «ունական» հիմնադրույթների և դրա վրա հիմնված բարդարականության մեջ:

Անհրաժեշտ է անդրադառնայ նաև մեկ այլ գործոնի, որով մեծապիս պայմանավորված էր հայկական ցնդասպանությունը: Խոսքը, ինչը կարող է անգամ պարագուս բնիւ, բայկանյան ժողովուրդների օսմանյան թից ազատազրկելու և անկախություն նշանալու մասին է:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական և 1912-1913 թթ. բայկանյան պատճին պատերազմներից հետո, որոնք ավարտվեցին Թուրքիայի պարտությամբ, վերջին համարյա ամրողությամբ կորցրեց իր նվազագույն տիրութեալը: Եվրոպայում նրան մեաց միայն մայրաբարյար Ստամբուլը և նրան հաջող մի ոչ մեծ տարածք: Դա մեծ հարված և կորուստ էր Օսմանյան կայսրության համար, որը սրահինցուցիչ ազդեցություն ունեցավ նրա դեկանականության վրա: Նա հայկացակ, որ մեծ վտանգ է կայսիկած կայսրության ամրողականության, անգամ գյուղական գլխին և անհրաժեշտ է բոլոր միջոցներով կանխել կայսրության կազմում դեռևս գտնելող մյուս ժողովուրդների անկախություն նվաճելու հետապնդությունը և կայսրության հետազա տրոհման գործընթացը:

Բայց, այդուհանդեմ, Բայկանները կայսրության պերիֆերիան էին, և նրանց կորուատը դեռևս կայսրության վերացում շին նշանակում և անմիջականորեն չեր սպասնում Թուրքիայի միջուկը հանդիսացող Փոքր Ասիային: Այլ քան էր Արևմտյան Հայաստանը, որը մասնագիտական գրականության մեջ ստվարաբար անվանվում է Փոքր Ասիայի սիրուց: Երիտրութերի դեկանականությունն ընթանում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի կորուատը կնշանակի ոչ միայն կայսրության կործանում, այլև հարցականի տակ կղնի Փոքր Ասիայում պարփակված բուժ թուրքական պետության գյուղությունը:

Նրանք միաժամանակ շատ լավ էին գիտակցում, որ իրենց երկար ժամանակ կամ մշտապիս չի հաջողվի խաղաղ ելքրազական պետություն-

ների համաստույթունների վրա և կանխանց բարեփոխումների իրականացումը հայկական շրջաններում:

Նրանք համոզված չեն նաև այս հարցում, թե մի որ հանկարծ չի դրվելու Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցը, թեկող և հայերը Թուրքիայից անջատվելու և անկախանալու հարց այդ ժամանակ չեն դեռու: Ռատի պետք էր շուազել և օգտվել Հայաստագի կողմից ընձեռված հետաքաղաքական և մեկ անգամ ընդմիշտ լուծել հայկական հարցն այն տարրերակով, որ 33 տարի շարունակ ապարդյուն փորձում էր լուծել տպան Արքուն Համբի II-ը, այսինքն՝ հայերին Օսմանյան կայսրության ամրության տարածքում խապառ ոչեցացնելու՝ ցեղասպանության ճանապարհով:

Եվ Թուրքիան Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ձեռնամուխ եղավ կենացգործները իր այդ դիվային ոճիրը:

Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ մի հանգանակ ևս: Դա հայերին բռնի կերպով թուրքացներու երիտրուրքերի բարարականության ձախուղան էր: Հայերն անոնք կառչած էին իրենց ազգային ինքնուրբանց, ազգային դարավոր արժեքներին, կեզին, կրոնին, նշակալութին և ոչ մի կերպ չեն ցանկանում բռնբանակ՝ կամավոր թե բռնի: Եվ երիտրուրքական դեկանարությունը վերջնականացնելու հայերին ցեղապահության ուղիով ֆիզիկապես վերացնելու տեսակետին:

Այդ բարարականությունը հաջորդվեց, որովհետև առկա էին բոլոր նախադրյաները՝ բռնուրյունների, հայածաներների և զանգվածային արյունայի շարդերի ընդունակ և դրանց իրականացման մեջ հարուստ փորձ կուտակած և հետացած պետական համակարգ, համապատահան տեսություն (օսմանիզմ, բուրքիզմ, պանթուրիզմ), համապատահան մեխանիզմներ և նպաստավոր պայմաններ:

Միա պասիսին էին ընդհանուր զենորվ ՀՀ դարի առաջին ցեղապահության՝ արմենուցին նախադրյաները և դրդապատճառները:

Սակայն այդ նախադրյաները համբանարար չեն կարող կնեսագործել, եթե չինենին միջազգային բարենապատ պայմաններ, որոնք նրանք ենքան շնորհիվ Առաջին համաշխարհային պատերազմի:

Մինչ այդ Թուրքիան գործ ուներ նվիրապական մեծ պետությունների հետ, որոնք հայերն էին նաև «Եվրոպական կոնցերն» հորցորդություն: Ի նկատի ունենք Անգլիան, Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Շվեյցարիան և Ֆրանսիան: Ճիշտ է, երանց միջև լինում էին բոց տարածականություններ, որոնցից հաջորդությամբ օգտվում էր Թուրքիան, քայլ, այդուհանդեմ, երանը շատ հաճախ նաև միասնականորեն էին պահանջ-

Ներ Ներկայացնում սուլթանին և, օգտագործելով հայկական հարցը, ստիպում նրան ընդունելի իրենց պահանջները:

Պատերազմի հետևանքով «Եվրոպական կրնակարար» բայրայից երկու միմյաց հակառակի բրկների, որոնք պատերազմում էին միմյաց դեմ, մի կողմում Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանն իրենց դաշնակիցներով, իսկ մյուս կողմում՝ Գերմանիան, Ավստրի-Հոնգարիան և Օսմանյան Թուրքիան:

Պատերազմի ժամանակ Անգլիանի նրեցները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը զրկվեցին Օսմանյան կայսրության ներքին գործնություններից որևէ կերպ միջամտելու լինելու, երա վյան ներգործելու և նրան զանազան պահանջներ ներկայացնելու հնարավորությունից, այդ բվում և հայկական հարցի վերաբերյալ: Դա ազատեց օսմանյան ղեկավարության ձեռքները որոշակի կապահներից և նրան գործողությունների չայլ ազատություն տվեց: Հետոյսու նա այլև մոտահող չէր, թե նրա այս կամ այն ցայլին ինչպես կարձագանքին Լուսոնը, Փարիզը և Սանկտ Պետերբուրգը: Եվ օսմանյան կառավարողները երիտրության տրիումվիրատի գլխավորությանը ձեռնամուխ եղան մարու թուրքական պետություն ստեղծելու ծրագրի իրազրծմանը, որի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում հայկական հարցի լուծուց օսմանյան մոդելով՝ ցեղասպանության ձանապարհով: Միայն մեկ ուժ կար, որը կարող էր կանգնեցնել օսմանյան կառավարողների այդ ուրազորությունը: Դա մոռքիայի դաշնակից Գերմանիան էր: Անկայի վերջինս մատու մատին շխիեց բռնելու երիտրության մարդուապահների ձեռքը:

Գերմանիայի գլխավոր նախատակներից մեկը Թուրքիան իր հեռանան վերածելը և նրա օգնությանը Մերձական Արևելյան հաստատվելը էր՝ դրւու մեղքով այստեղից իր աշխատանքներին՝ Անգլիային և Ֆրանսիային: Մյուս կողմից նա ձգում էր օգնուազործի Թուրքիային իր մյուս ախտանիք՝ Ռուսաստանի ղեմ: Ռուսի և նա պատերազմի ժամանակ ամեն կերպ օժանդակում և թիկունք էր կանգնում Թուրքիային՝ իր գլխավոր տրատենգիսական ծրագրերն իրականացնելու համար: Գերմանիայի համար առաջնայինն էր ատրատենգիսական նպատակներին հասնելն էր և ոչ թե հայկական ցեղասպանության կանխումը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Թուրքիայի ներսում նա շկային ախտախիտ ուժեր, որոնք ի վիճակի լինենին կանխելու ծրագրվող ուրազորությունը:

Այսպիսով՝ համեմակառված ներքին և արտաքին ցարկներաւ պայմաններից՝ երիտրության առաջնորդությանը մարմար, Ենիքը և Ջենաց ձեռնամուխ եղան իրենց հանցագործ ծրագրի իրականացմանը՝ հայե-

բի սպանության իրենց պատմական հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Երիտարարքարի որոշումը Հայկական հարցը ցեղասպանության համապարփով լուծեց վերաբերյալ վերջեականապես ցեղունից 1910-ական թվականների սկզբներին, կառավարող Երիտարարքական Միուրյուն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մի շարք զաղանի նիստերի և խորհրդակցությունների ժամանակ:

1911 թ. գումարված Երիտարարքական կուսակցության հերթական համագումարում շատ հասուն որոշվեց կայսրության ոչ բարը ժողովուրիստների թոփի թարբագման մասին, որը հավասարապես տարածվում էր կայսրության տարածքում ընակվող հայության վրա: Սամիր Արքայն այդ կուսակցությամբ գրում է. «1911 թ. Սայունիկում տեղի ունեցած «Երիտրիայ վե Թեհրակի» կուսակցության համագումարը, որը գաղտնի որոշումը ընդունեց օսմանյան պետության հայերին կուտրելու մասին և այդ որոշումն առաջին բային էր Հայկական Մեծ եկեղեցի ճամասպարհին»⁹²: 1914 թ. Ներքին գործերի նախարար Թավեարի սպառագործական համառնի գաղտնի երահանձնելու ուղարկման կայսրության տեղական իշխանության մայություններին հայերի գլխավոր ոչնչացման նախապատրաստական հատուգի միջոցառությունների վերաբերյալ: Երիտարարքարի գնկալարներից և հայկական ցեղասպանության ամենազդիկ գնկալարներից մենք՝ կրթության նախարար դուքսոր Նազիմը, 1914 թ. վերջերին նույր ունենալով կուսակցության զաղտնի նիստերից մեկում, եղր վերջնականապես որոշում ընդունեց հայերի ցնդաւագնության մասին, նշել է. «Հայ ժողովուրին պեսոց է ոչնչացնել հիմնույն, որպեսզի ոչ մի հայ չմաս մեր երկրու և մոտացվի այդ անոնն իսկ: Այժմ պատերազմ է ընթառում, այդպիսի հարաւար առիթ այլև չի լիներ: Մեծ տերությունների միջամտությունը և համաշխարհակին մամուլի առնվազությունները անձնառ կմնան, իսկ եթե երանք իմանան, ապա կորիսեն կուսարքած մասանի առջև, և սպասիտով հարցը կվերաբան: Այս անզան մեր գործուրությունները պիտի է հայերի ամրությական ոչնչացման ընույր կրնեն, անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորին, մինչեւ վերջին մարդը... ես ուզու եմ, որ այս հոդի վրա բուրքը և միայն բուրքը սպացի և անբաժնելիութեն տիրապեսի: Բոլոր կորչեն բոլոր ոչ թարբական տարրերը, ինչ ազգության և կրոնի էլ որ նրանք պատկանենին լինեն»⁹³:

92 Սամիր Արքա, Քայառական հոդ և ժողովություն, Թիֆլիս, 1991, էջ 167:

93 Mevlâan Zade Rîfat, Turkev İnkılabının İc Ayarı, Halep, 1929, s. 89.

Հայերին զիմովին և վերջնական ոչխացման վերաբերյալ նրան-բորբը որոշումը չէր խանգարում նրանց դեկանարներին միաժամանակ փոքրձեկ հայերին ներզրակին իրենց փառավախր խաղերի մեջ: Մենք ի նկատի ունենք մասնակիրապես նրանց ներկայացուցիչների մասնակցությունը և եղուցենք Հայ հեղափոխական դաշնակցության 1914 թ. հունիսին Երգլումուն կայացած համագումարուն:

Այդ ժամանակ արդին զգացվում էր մոտուրա պատուրապամի շունչը և դաշնակցությունը համագումարի էր հրամիչը որոշելու հայերի զրամվելիք դիրքորոշումը պատերազմը ճանաչու դեպքու դեպքու: Տեղեկանարով այդ համագումարի մասին երիտարբարի դեկանարությունը համագումար ուղարկեց իր նրկու ներկայացուցիչներին: Նայի թիվին և Շարիր Բնիաւերդինին, որոնք կարևոր դիրք էին գրավում իրենց կուսակցության դեկանարության մեջ: Շարիր Բնիաւերդինը Երիտարբարական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին անդամ էր և այսպես կոչված «Հասուն կազմակերպություն» դեկանարը, որը կազմված էր մարդասալաներից, քանտություն հայերին կոտորելու համար ազատ արձակմած բրնձական հաւաքագործներից, արկածախնդիրներից և թուրքական հաւաքակուրյան այլ տականցներից: Այդ հարցը հիմնավորապես ուսումնասիրուած Մարտին Մուտսակարն անա թե ինչպես է նկարագրում Երգլում համագումարի ընթացքը, բորբը պահանջները և համագումարի ընդունած որոշումները: Շարիր Բնիաւերդինին և Նայի թիվին հանձնարարված էր հայերին զայ Դաշնակցության համագումարուն և նրան ներկայացնել Երիտարբարական կուսակցության հասուն պահանջները: Նրանք այդպես էլ վարկածին:

Հանդեմ զայով համագումարուն՝ նրանք «Միասնություն և առաջա-ոլիմուրյուն» կուսակցության անունից հայերին ներկայացրին հետևյալ պահանջները. առաջին համագումարը պետք է ողջ հայության անունից հայտարարի, որ թե Շարիրիայի և թե Ռուսաստանի հայերը հայտարարին կիննեւ թուրքիային պատերազմի դեպքու, եթեորդ հայերից կազմակերպել շոկատներ ուսունի դեմ կռվերու համար, և նրորդ խոռվություն քարձաքնել Կովկասում և ոռական բանակի թիկունքուն: Նրանք միաժամանակ հայտարարեցին, որ «Եթե հայերը նման դիրք գրավին, ապա պատերազմից հետո հայերին իրավունք կորվի տակդեղու իրենց անկախ պետությունը Թուրքիայի և Ռուսաստանի հայկական որոշ տարածքների վրա»⁹⁴:

94 Մարտին ալ-Մուտիմիր, Պայտը սրամնության ընթացքուն, էջ 407:

95 Նոյն տեղուն:

Նոյն բանէ են հաստատում արար այլ հերինակները Յուադ Հազան Հաֆիզը. Նախ ալ-Յաֆին և ուրիշներ: Նախ ալ-Յաֆին գրում է, որ երիտրոցքը «Դաշնակցության 8-րդ համագումարում առաջարեցին հետևյալ պահանջները»:

Հայ Փիդայիններից կազմել զինված ջոկատներ ուսաների դեմ կուն-յու համար:

Ռուսների դեմ խորվություններ կազմակերպել Կովկասում բրրո-ցելով պատամբորոշյան կրակը՝ ոռուական բանակը կազմարութեալ և պատակտեղու համար: Միավորներ հայերի շարքերը արտասահմանում և համագործակցել թուրքերի հետ»⁹⁶:

Համագումարը, ի պատասխան Երիտրությական դեկավարության ներկայացրած պահանջների, հայտարարեց, որ պատերազմի դեպքում Օսմանյան կայսրության և ռուսական կայսրության հայերը կիսաբնվեն տարրեր ճամրածներում, բանի որ Արևմտյան տարրեր պետությունների հայտակենքեր են և համատարիմ են նրանց»⁹⁷: Իսկ հեզ վերաբերում է Կովկասում խորվություն բարձրացնելուն, ապա համագումարի ընդու-նած որոշման մեջ ընդգծվեց, որ «համագումարը չի կարող խոսել Ռու-ստանակի հայերի առունեց, որոնք հանդիպասանում են մեն այլ պատո-րան հայտառակներ»:

Դրա հետ միասին, համագումարը շատ հատակ կերպով իր որոշման մեջ հայտարարեց, որ «Եթե բոլորական կատավարությունը որոշի պա-տերազմի մեջ մտնել, ապա Թուրքիայի հայերը կկատարեն այն բոլոր պարտականությունները, որ կերպվեն նրանց վրա որպես բոլորական հայտակներ՝ ծառայել հայրենիքին բոլոր ասպարեզներում՝ և բանա-կում, և երկրի պաշտպանությանը ծառայելու ուղիով, ինչպես կայսրու-թյան բոլոր քաղաքացինները»⁹⁸:

Հետո չեր նման որոշում ընդունելով, բանի որ դա հայերի համար նշա-նակում էր երրայրապահ պատերազմ՝ Ակատի ունենալով, որ Ռուսա-ստանի հայերը նովնապես կկատարենին իրնենց վրա դրված պարտականու-թյունները:

Սակայն Երիտրության ներկայացուցիչները դժգոհ մնացին համա-գումարի ընդունած որոշումներից, բանի որ նա մերժու որուահայերին Ռուսաստանի դեմ հանելու, Կովկասում և ռուսական բանակում խորվա-

96 Նախ ալ-Յաֆի. Դայերի ցեղասպանությունը և Ծառ մկանամբ արարական համա-գումարի կարգին դիմուրության մջ. Հարարիս, 1992, էջ 47:

97 Սաքվան ալ-Մասավամ. Դայերը պատության ընթացքում, էջ 407:

98 Լուս տեղբան:

Բյունենի կազմակերպելու նրիտրուոքերի պահանջը: «Ենու այդ հակամածքը նկատի ունենալով՝ չարացած Շաքիր Բնիակեղինը՝ հայության ցեղասպանության ամենաակրոյն կազմակերպիչներից և դահիճներից մեջը, համագումարում շնչարուանալով իրեն զայլ, զայրացած բացականչեց: «Ի՞ն ըավաճանություն է»⁹⁹:

Հայկական ցեղասպանությունը կազմակերպված և անողոր կերպով անցկացնելու համար Միություն և առաջադիմություն կռասակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ 1914 թ. փետրվարին ստեղծված «Երեքի գործադիր կոմիտեն» կազմված դրկուոր Նազիմից, Շաքիր Բնիակեղինից և Միղհար Շյուքրիից:

Երիտրուորբական տրիտոմվիրասը՝ Թայեարց, Էնվեր և Զենալը, գործում էին այս կոմիտեի միջոցով, որի վրա դրված էր Օսմանյան կայսրության անրողջ հայության տեղահանումներ և ջարդերի կազմակերպման ո իրազրծման ողջ պատուախանատվորությունը Կոմիտեն, որ օժանված էր անհնարինության լիազորություններով, մանրանան մշակված էր հայերի տնտեսականության և ոչչացման բարոր տնհսկիկամական հարցերը՝ երանց տեղահանումն ժամկետներն ըստ շրջանների, տեղահանումն ուղիելոր և վայրեց, նրանց ոչնչացման նպատակով նրանց կենսորուացման վայրեց և այլ:

Երեքի կոմիտեի տրամադրության տակ դրվեց արագիս կրչված «մեծքրիլարք մահատաւ»: «Հասուկ կազմակերպությունը», որը տակեցվել էր նրիտրուորբերի կռասակցության որոշումով, և նրա վրա էր դրված հայերի ցեղասպանության իրազրծման պարտականությունը: Նրա անմիջական ղեկավարն էր Շաքիր Բնիակեղինը:

Արագիսով՝ ամեն ինչ պատրաստ էր սկսելու և իր հարցական վախճանին հասցելու հայերի ցեղասպանությունը՝ առևա էր համապատասխան տեսական հայեցակարգ, ղեկավարության բաղադրական կամք, մանրանան մշակված ծրագիր, համապատասխան որոշումներ ու մեխանիզմ և բարենպաստ միջազգային որություն:

Երիտրուորբերը Մինենցիդի հայոց ցեղասպանության իրականացմանց ձեռնամուխ եղան 1915 թվականից:

Եղր Շոտրիստ մոտավ պատերազմի մեջ և հայտարարվեց զորահավաք, արևմտահայերը, ինչպես կայսրության մոտ մողովուրդները, զորակոչվեցին բանակ: Զորակոչվեց մոտ 60 հազար 18-45 տարեկան հայ տղամարդ¹⁰⁰: Նրանք հիմնականում օգուագործվում էին շինարարական

99 Հուար Դաստիան Դաֆիդ, «Կայ Շոտրիսի պատմությունը մկրիս մինչև մեր օդիր», էջ 300:

100 Հայեական հարց, Համբագիշարան, էջ 305:

աշխատանքների մեջ և բարեխղճորեն կատարում իրենց տրված համարարդյունները:

Երիտրուրբական դեկավարությունը հավերջ ցեղասպանության ծրագրի գործնական կիրառումը մկնեց՝ առաջին հարվածի հասցնելով բանակ գորսկոված հայ զինվորներին: Եվ դա պատահականություն չէր: Նրանք դրանով ձգուում էին հայերին զրկել իրենց պատեսցիալ զինական ուժից:

Թուրքակի ուսումնական նախարար Ենթիրի 1915 թ. փետրվարին արձակած հրամանով բռոր հայ զինվորներին զինաքամիեցին և, բաժնեցով 50–100–ական խմբերի, սպանեցին: Դրա հետևանքով հայությունը սկզբից ևեր մնաց առանց զինական ուժի, որը կարող էր պաշտպանել հայերին, նրանց տևերը, ունեցվածքը և ընակավայրերը: Տար մնացի էին միայն ծերունիները, հիվանդները, կանայք, երիխանները և դեռահամեմերը:

Երկրորդ ծակը հարվածը հայերին հասցեաց 1915 թ. ապրիլի 24-ին: Այդ օրը Կուստանինուարդյունը ձերբակալվեց և, առանց որևէ պաշտոնական մերժադրություն ներկայացնելու, արտօնված արևմտահայության ընտրանին, այդ թվում բռորբական պառականնորի¹⁰¹ մեջիսի հայ անդամներ, զրոյններ, վաստարաններ, ուսուցիչներ, լրագրողներ, թիշկեներ, հասարակական գործիչներ, հոգևորականներ, արվեստի գործիչներ, թվով մոտ 800 մարդ¹⁰²: Նրանք բռորը ոչխցացվեցին արտօրի ձանապարհին կամ արտօրավայրում՝ տեղ հասնելուն պես¹⁰³.

Մրազրված կերպով ձերբակալվում և սպանվում էին հայ կուսակցական և բարեկարական գործիչները: Այդ ճակատագրին արժանացան Զեյրունի հայունի զինական Նազարեա Շառուշը, Վանի ականավոր ազգային գործիչ Խշինանց, Ուրֆայի հայութքան ամբողջ զինավարությունը՝ մոտ 100 մարդ: 1915 թ. հունիսին կայսրության մայրաքաղաքի կենտրոնական հրապարակներից մեկում կախարան հանվեցին Հնայական կուսակցության բանե անդամներ՝ կուսակցության ականավոր գործիչ Փարամազի զինավորությամբ:

Օսմանյան կառավարության կողմից հարվածի ուղղությունը և առաջնայնությունը միշտ էր ընտրված: Նրա նախառակն էր անմիջապես զինաստիք արևմտահայությանը, բողներ նրան առանց զինական ուժի և բաշխական ու մտադրութական զինավայրության, կազմակոծն և բարո-

101 Լույս տեղափ:

102 Սպրինի 24-ց հայությունն ամեն տարի նշում է որպես Յայր գեղարվանության հիշատակի օր:

Խայթել հայությունը որպես համակարգ, և դրանով իսկ կանխազ հայության կողմից դիմադրություն կազմակերպվելու կամ ցուցաբերություն որևէ հետքավորություն:

Կարճից է ասել, որ մոտ 60 հազար հայ զինվորների ոչնչացումը և հայ մտավորականության գլխաւորմանց ձևկառագրական եղանակամուսահարության համար: Նա կորցից իր կազմակերպացական և դիմադրության ուժը, որով և բացառիվում է ցնծասպանության հրականացման համեմատարար հեջողությունը և նրա մեջ ծափաները:

Դրանից հետո ձանապարհն ազատ էր ցարդարարների առջև, և նրանք անցան հայության հիմնական մասի ձերբակալմանը, որին տիղահանումը և ոչչացմանն իր իսկ քայլանում՝ բռն Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում, ինչպես նաև Արևմտյան Անդամանական տարրեր շրջաններում և քաղաքներում: Հայկական կոտորածները և տեղահանումը համակեցին ողջ Օսմանյան կայսրությունը Արևելից Արևմտյան և Հյուսիսից Հարավ:

Դիվանագիտական վաստակարգերից մեկում, որը 1915 թ. ապրիլի 10-ին Կոտոսանդուարդյանց ուղարկվել է Ռուսաստանի արտօնական գործերի նախարարությանը, շատ հարազատորներ է նկարագրված այս հրադրությունը և մքնողությունը, որ այդ օրերին տիրում էր նրերում. «Թիւստուեական բնակչությունը, հատկապես հայկական բնակչությունը, ենթակվում է ամեն տեսակի հայածաներների»: Խաձախ կոտորածներից Զինվորական ծառադրության գրակերտելու պատրիարք մարդկանց ձերբակալում են առանց տարիիր տարրերության բռնկվով նրանց փողոցում, եկեղեցիներում, խանութերներում, տրամվայներում և այլն, երանց ժամանակ չտառով ոչ իրենց գործները կարգադրեն, ոչ նախազգուշացներու հարազատներին»¹⁰³:

1915 թ. մայիսի 14-ին սովորակի հրամանով ընդունվեց օրենք տեղահանության մասին, որի կիրառումը դրվեց զինվորական նախարար Ենթիր վրա¹⁰⁴: Օրենքը բոլորուն էր զինվորական հրամանուարությանը գյուղերի և քաղաքների բնակչությանը, անհատապես կամ հայաբականության, տեղափոխել և բռնկեցնել այլ վայրերում: Դրանով օրինականացվեց հայ բնակչության բռնի տեղահանումը իր հայրենիքից և արտորը արարական անհապաններ: Թուրքական քանակի հրամանաւորությունը 1915 թ. հունիսին հրահանգներ ուղարկեց տեղական իշխա-

103 Արքա անշահեն պոլիտիկ Ռուսիա, Պոլիտարքի, հ. 3804. և. 22.

104 Հայկական նարը. Հանրապետություն, էջ 460:

Նորոյն մասին այն մասին, որ Նրանք պարտավոր են խառնվածք իրացնողելք օրենքը՝ եախազգրւացնելով, որ մահմետականները հայերին իրենց տակը բարցնելու դիարում «կախաղան կիանվեն իրենց տների առջև, ինչ տներու կիրկիցմբն»:

Ներքին գործերի նախարար Թալեաբ փաշայի
ժամկացի հրաման-հեռագրերից մեկի պատճենը

*...Հոյութիք քննարկում մասին պաշտությ է ը ընդունված. առջար համար մասնակի հմարացրության լին գույքը խօսնութեանը ուղ ապր միավությունը. Նորայաւան քանի ու վեյացած մն բոլոր խումբականք. ժամն է առաջ մաքրեա մն հոյութիքը այս զարգացագուր գուրքից. Մնաց պահանջութ նոր արդ մերժամաննիք միաբանութ ու մի գարնացամբ լուսաբերեան ուղացնեան ճրանց. յեղանց միացնեան Ծովարժություն բան «հայ» բառ. Այս անն բան ու այս ծրագրի հոյութիքաւում համարակառմած մն հոյութեանք մինչույզ հայութիքանինքնիմ».

Նախազգուշացվեցին եաւ բուրք զինվորականները և քաղաքացի-ական պրայտունյաները, որ նրանք պետք է ամեն ինչ անեն, որ «ոչ մի հայ զերծ չմնա արտաքսումից»: Այս հրամանը չկատարելու դեպքում, երանք, «որք զինծառապող են, կը թուի զինվորական կողումից և անհա-պար կկանգնեն դաստիարակն առցև, իսկ եօթ քաղաքացիական ծառա-յոթներ են, առա անհապար կազմավեն ծառայությունից և կեանզեն զինվորական դաստիարակն առցև»:

1915 թ. մայիս սկզբից սկսվեցին հայերի զանգվածային կոտորածները և տեղահանումները Թիֆլիսի, Դիարբեքիրի, Երզրումի, Խարբերդի, Սեբաստիայի (Սվագի) և Հանի վիլայեթներում, այսինքն՝ բուն Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում, ինչպիսի են Տրավերնի վիլայեթներում:

Թիֆլիսի վիլայեթը, որի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 210 հազարի, 1915 թ. լրիվ հայարարի նորաց: Տասնեակ հազարավոր հայեր ոչնչացվեցին հետո տեղում, Թիֆլիս քաղաքում, Մուշ, Սասուն և այլ գավառներում, իսկ մեսացածները՝ արտորի Հանեապարհին:

1915 թ. հունիսին երիտրոբլոբն սկսվեցին իրագործել զեղասպանության ծրագիրը՝ Դիարբեքիրի վիլայեթում: Նրանք նախ սպանեցին Դիարբեքիր քաղաքի բոլոր երեսին հայերին, ազգային, հաստակեալքան և կորնական գործիչներին: Նրանց հետո երանք ձեռնամուխ նույն բնակչության զանգվածային կոտորածին: Նրանց մեծ մասը ոչնչացվեց տարագրության Հանեապարհին, մասնաւորապես Շառ ուլ-Այեի շրջանում: Դիարբեքիրի վիլայեթը, մյուս հայերական վիլայեթների նման, լրիվ հայարարվեց:

Երզրումի վիլայեթում կոտորածները սկսվեցին 1915 թ. մեջին, եթե Սարիհամիջի Հայաստանարտում պարտություն կրնելուց հետո Էնակը փախավ Երզրում (Կարին) քաղաքը: Հենց այստեղ պարտությունից առողջացված և զազազած գիւղներական նախարարի հրամանով գիւղարափ արվեցին և ոչնչացվեցին հայ գիւղներները, ինչպես նաև թիշկիսերը: Այնուհետև սկսվեց քաղաքի և վիլայեթի հայ բնակչության արտօրը և զազանային ոչնչացումը: Թուրքական գործիքը շրջապատում էին հայերական գյուղերը և բնակչությանը բռնի տեղահանում անում, իսկ ովերի հրամարվում էին ենթարկվելու այդ հրամանին և լրիվ իրենց բնակավայրերում տեղափոխելու պահանում էին:

Երզրումի բնակչությունը ոչնչացվեց Երզրում-Դերջան-Երզեկա, Երզրում-Բարձրդ-Դերջան ուղղակիում, Խարբերդի և Սալարիայի մերձակարքում և Դեյր ալ-Զրբում, որը դարձավ կազմության բոլոր մասերից այստեղ արտաքազած հայերի գերեզմանոց: Երզրումի քարավաններից մեկը, որը կազմված էր 18 հազար հայերից, երբ հասավ Հայեր, կենտրոնի էր մասնից միայն 150 կին և երեխա, մեսացածները սպանվել կամ առցից ու հիվանդացնելուներից մահացել էին ճանապարհին: 1915 թ. օգոստոսին Երզրումում այդ երեխների հայաշներ քաղաքում, մեացն էր միայն 50 տռու հայ, բացառապես քարձրուակ արինտուավորներ, որոնց

բորբերը կինդանի էին թողի բորբական բանակի պահանջները Խո-
գացու համար¹⁰⁵:

Խարբերդի վիճայերում ցեղասպանության ծրագիրը սկսվեց գոր-
ծադրվել 1915 թ. հունիսից: Սակայն որպես նախորդած ամիսներին ն-
բորբական իշխանություններին արդեն փակել էին հայկական դպրոց-
ները, բայց նույնի հայերին պատկանող գույքը, ձերբակալել բարյաքի և
նահանգի երեսի հասարակական գործիչներին և նետել բանտ, որտեղ ն-
բանը ողջակիցինքին: Հոգիս ամսին Խարբերդի ողջ հայությունը տե-
ղահան արվեց և երկու բարականուկ արտորվեց Դեյր ալ-Չոր: Դա
նեղավ նրանց վերջին «Ճանապարհը»: Նրանցից համարյա ոչ ոք կին-
դանի չմնաց:

Մերաստիայի (Սվագի) վիճայերում բորբական իշխանությունները գործում էին նույն սցինարով: 1915 թ. մարտի 15-ին նրանք ձերբակա-
լեցին և սպանեցին 40 հայ կուսակցական գործիչների: Դրան հացորդեց
500 հայ մուսավորականների ձերբակալությունը, որուց մի մասը գնդա-
կահարվեց տեղում, Այս զետի ափին, իսկ մյուս մասը էլ խնդրաման
արվեց Տիգրիս գետում: Այնուհետև սկսվեց մերաստացիների բռի տե-
ղահանումը: Մերաստիայի ամրող հայ թշակցությունը բաժանվեց երեք
բարականների և մինչև 1915 թ. հունիսի սկզբներին ավարտվեց նրանց
տեղահանումը: Նրանց մնջող մեծամասնությունը ոչխացվեց արտորի
ճանապարհին: Բայսկան է եղել, որ առաջին բարականից կինդանի էին
մեացել և Հայեր հասկ ընդունելը 350 մարդ:

Հակառակ բորբական ծրագրերի՝ մի փոքր այլ սցինարով գարգա-
ցան իրադարձությունները Վանի վիճայերում: Այսուհետ հնայալոր չնորայ
իրագործներ գանգվածային սպանությունները: Վանի հայությունը լավ էր
նախասպարապատվել և 1915 թ. գարեանց հերոսարար մոտ մեկ ամիս
դիմադրություն էր բորբական կանոնադր բանակի ուժերին: 1915 թ. մայիսի
6-ին Վան մոտական գործմիավորությունները և հայ կամավորա-
կանները, որը փրկություն էր հայ թշակցության համար: Ստեղծվեց Վա-
նի նահանգապետություն Արևու Մանուկյանի գլխավորությամբ: Սակայն
դա նրկար չունեց: Շուտական գորբերը շատ անսպասելիորին նահան-
ցին և հայ թշակցությունը նրանց հետ ստիպակած էր լրել երկրանա-
սը: Մեծ տականներում և զոհերի գլուխ նրանք հասան Արևելյան Հա-
յուսուա:

105 The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–16. Documents Presented
to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce; with the Pref. of Viscount Bryce.
London, 1916., 1972, p. 295.

Թուրքական զորքերը կրկին մտան Վան, կոտորեցին բրդոյ հայերին, որոնք չէին հասցրել հեռանեալ նահանջող ոտուական զորքի հետ, ավերեցին քաղաքը. Կողղապտեցին հայերին պատկանող տները:

Տեղաւագանությունն իր ջրապուրտի մեջ տուալ եաւ Տրապիզոնի վիրացեց և կայսրության բոլոր շրջանները:

Ինչպիս նշել ենք, այդ յոթ վիճակիները կազմում էին այն տարածքները, որուեղ, ըստ 1914 թ. հռնկարի ռուս-թուրքական համաձայնապետի, պեսոց է առնեցնելին հայկական նրկու նիւթեալիք նահանջները՝ և բուզական քրիստոնյա Ընդհանուր տնտիզների կատավարման ներքո: Այդ նահանջները հիմնուին մարքերով հայերից՝ նրինաթուրքերը հեռաւնեսրեն ոչիշխացնում էին այն հիմքերը, որի վրա ապագայում կարող է բարձրանալ հայկական որևէ պետական կազմակերում:

Թուրքական բանակի տոկառները, ներքին գործերի ուժերը, ուստի կանուգումը. «Թեշքիլարը մահապահի», չիրենների, բրդական ցեղակետերի գինչված ավագակախամբերը ներկայացնում էին հայերի ընականացնելը, զյուղերը, քաղաքները և տները, սպանում տանը մնացած ճնշերին, մասնութեարին, կանանց, քաջանում և կողրպասում նրանց արդար քրտինով առնեցնելած ունեցվածքը, զույքը, տանում պյուղատնտեսական առարկաները, այն առնենք, ինչ որ թեկող և չսին արմեր էր ներկայացնում: Հրկիզման էին ներարկվում հայերի տեսերը, անգամ ամրող քաղաքաւեր և զյուղեր:

Դա, իրոք, տուալ կուտած էր, ցեղաւագանություն ըստ Եթիկի պատկանելության:

Թուրքական կատավարությունը հրահանգներ էր ուղարկում տեղական կատավարիչներին անուղոր ինեւ իրնենց տարածքներում հայրածված հայ զարցականների քարայանների նկատմամբ՝ արգելելով զբույրան անհնափորք նշույլ անգամ դրսեւրել նրանց նկատմամբ: Ներքին գործերի նախարարը Թափարը, ինենքով երիտրուրքական կուսակցության համապատասխան որոշման վրա, 1915 թ. սեպտեմբերին հեռազրում էր Հայերի նահանջապետին ոչիշխացնել հայերին՝ կանանց, ծերութիներին, անգամ նորածիններին, չիւայիլ որևէ մեկին:

Տեղահան արդիած հայերը բորբական գինչված տոկառների ուղևացությունը արտորվելու էին արարական անապատները. Միրիս և Միջազնուր:

Հասները ճանապարհին մնուած քաղցից, ծարավից, իրուժվածությունից, հիվանդություններից. շրիմանադրվ ունեցողներին, անտունեալ թակալինայական պայմաններին: Ականատեսների վկայությամբ Եփրատ գետը լիր էր տաքալած և զոհված հայերի դիակներուն: Արարական

թնակավայրերը, ինչպես Դեր ալ-Շորը, Ռաս ուլ-Ամուզ, Հաջբը, Մեսքենեն, Բակուրան և Նահր ալ-Ռումարը, որով անցնում էին հայ տեղահանվածների բարականները, դարձան հայկական Պողոգրայի ուղենիշները:

Հայկական բարականները ուղղվուվ արարական անսպառներ, երիտրուրերն երկու նախառակ էին հետապնդում:

Առաջին նրանք վաստակ էին, որ առվաճ, հիվանդ և հյուծված հայերը չեն դիմանա անսպառների դժոխային պայմաններին և կու կզնուն նրանց: Եվ, իրոք, զգայի թշով հայեր իրենց վախճանը գտան ալւագումներում:

Երկրորդ երիտրուրերը նեթաշրում էին, որ խալամական արարական միջավայրը թշնամարար կընդունի բրիտանիայ հայ զարդարանների բարականները և կշարունակի իրենց սկսած արյունայի գործը:

Բայց այսուղ նրանց պիտինցին:

Արարներն իրենց էին տառապուա օմանյան դաման լի ներք, որը նրանց առում էին և երազում ազատազրկվել նրանից: Արարական երկրներու կրտսակվելի էր խոր դժոխույքներ, որը 1916 թ. հունիսին վերածվեց զինված ասպառամբության ընդդեմ բռրքական տիրապետության: Արարական ժողովուրդները դարձան ոչ թե երիտրուրերի կամակատարեր և նրանց արյունուու ծրագրերի օճանակողներ, այլ օգնության մեջ մնելեցին իրենց զյուդերով ու բաղարներով անցնո՞ւ հայ զարդարանների բարականներին: Իսկ բա կապիս էր մնա վտանգների հետ, քանի որ երիտրուրերը խառորդն պատժում էին, ըստիու միեցի տպանունը բոլոր նրանց, ովքեր գեր փորձում էին թերևացնել հայերի տառապամբեները:

Սակայն բազմաթիվ են այն դեսպերը, երբ արար պաշտոնականները տառանալով թուր կառավարության հրամանը ոչնչացնել իրենց տառածքներով անցնող կամ այնտեղ գտնվող հայ զարդարականներին, հրամարվել են կառարել այդ անմարդկային կարգադրությունները: Այդպիս վարիժեցին Միրիայի Դեր ալ-Շորի և Համայի կառավարիչները, Դիարբեքիրի վիլայեթի ալ-Բաշիրի շրջանի կառավարիչները, Մոսուլի և արարական այլ բաղացեների ու շրջանների արար դիվակարությունները: Դրան տանը իստոք պետք է ասել նաև Եգիպտոսի դիվակարության հասցեին, որը պապատառ տվեց Մուսա լիուն հայ բնակչներին, որոնք բառապատճեն ու հերոսարար դիմադրելով քորցական կանոնավոր բանակի ցկատներին, հարլազրված հնացան իրենց հայրենի շրջանից: Նրանց վերցրեցին օգևության հասած ֆրանսիական ուղղմանավերը և տնդավոխիսեցին Եգիպտոսի Պորտ Սահի նախահանգիստը:

Արաբիսի օրինակները շատ-շատ են: Սակայն բերվածն էլ բավական չ վասահարար ասելու, որ եթե չինոնք արար ազգաբնակչության, ազգային և կրոնական գործիչների և առանձին պաշտոնյաների հայանապատճեմությանը զգացնելուց հետո կորուստներն ամսամիջնամաս պավելի մեծ կղիմեին:

Արարենքի ազնիվ և համարձակ դիրքորոշման շնորհիվ հարցոր հազարամյուն հայեր փրկվեցին անխոսափնի ոչնչացումից, երանց ապաստան և ընակլույթուն հաստատելու իրավունք արվեց, շնորհիվ որի՝ արարական մի շարք երկրներում Միրիառում, Լիբանանում, Երազում, Հորդանանում և Եգիպտոսում, ձևափորվեցին հայ համայնքներ, որոնք դրեցին ժամանակակից հայ սփյուռքի ձևավորման հիմքը:

Զայած պատերազմի ժամանակ գոյություն ունեցած ուսզմական գրաքննությանը և լրատվության տարածման խիստ սահմանափակումներին՝ այդուհանդերձ, աշխարհին հայտնի դարձակ երիտրուրերի կողմից իրականացված հայերի ցեղասպանության մասին: Միջազգային հանրությունը ցցցված էր անհավասարի թվացոյ ուրագործությունից:

Տարբեր երկրների կառավարությունները, պետությունները, բարյարական և հասարակական ականավոր գործիչները, հոգնորականները, գրողները, արվեստի մարդիկ և այլն իրենց բոլորի ձայնը բարձրացրին ընդդեմ երիտրուրերի ուժագործ դեկալարության համցավոր արարենքի և ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի:

1915 թ. մայիսի 13-ին (24) Լուսունում, Փարիզում և Պետրոգրադում միաժամանակ իրավաբարելից Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների համատեղ պաշտոնական հայտարարությունը Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների և քորքական կառույթարտիզան անդամների անձնական սպառախանատվության մասին: Նկատի ունենալով այդ փաստացորդի և նրանում բարձրացված հարցերի կարևորությունը՝ անհրաժեշտ ենք համարում այն ներկայացնելու ամրողությամբ: «Ես ամսվա ամրող ընթացքում Հայաստանում տեղի է ունենում հայերի կոտորած բռնբերի և բրդերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ թողովությամբ: Խսկ երբեմն է՝ ուղղուկի աշակցությամբ: Ասքրիի կեսին հայերի ջարդեր են տեղի ունեցել Երզրումում, Բիրիջանում, Մուշում, Մասունում, Ջերմունում և ամրող Կիլիկիայում: Վասի շրջակարքում պիտույն կոտորվել են հայուրավոր գյուղերի բնակիչներ, որոն վասնում հայկական բաղամասը պաշարել են պարտական աշխատանքությունունությունից քորքական կառավարելուց: Միևնույն ժամանակ Կոստանդնուպոլիսի քորքական կառավա-

բորբոքմբ ձերբակարութ և անասելի հաղածանքների է ննջարկում հայկական խաղաղ ընտակըորչան:

Ի նկատի ունենալով այդ նոր ոճրագործությունները՝ որ կատարվում են Թուրքիայում մարդկության և բաղադրակրթության դեմ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակցային կառուվարությունները տույնով երապարակաբնորդների հայտարարութ են Թարձք դունց, որ երանք այդ բոլոր ոճրագործությունների համար անձնական պատասխանավորությունը դնում են բորբական կառուվարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այս տեղական ներկայացուցիչների վկառունք մասնակից են նման կոտորածինքներ»¹⁰⁶:

Անգլի-Ֆրանս-Ռուսական համատեղ հայտարարությունը վերին առառնանի կարենոր՝ XX դարում ընդունված առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որը մեկ այլ կառուվարությանը և նրա անդամներին հավաքականորեն և անձնապես պատասխանատու էր համարում նրանց կատարած հանցանքների և ոճրագործությունների համար: Այդ փաստաթուղթի մոտակարևորությունն այս է, որ նրանում հայերի դռն կիրաված այդ ոճրագործությունները որակված են որպես «հանցանք մարդկության և բաղադրակրթության դեմ»:

Հայուազյում հասուկապես Նյուրներգույան դաստավարությունից հետո, որը նացիստական Գերմանիայի պարագովիներին պատասխանատու համարեց նրանց կատարած հանցանքների, այդ բնույթ և իրեական Հռորդության համար, և նրանց դաստապարտություն մահապատճի, այսպիսի մոտեցումը համբույժանուր ճանաչում գտնակ միջազգային իրավունքի և համաշխարհային հանդրության կողմից:

Հայկական ցեղասպամությունը իրուական մուսահոգեց Հռոմի սպազ Քենտիկուու ԽV-ին: Նա 1915 թվականի մեաբնեմբերի 10-ին դիմեց օգանձան տուրքան Մոհամամետ V-ին, որը 1909 թ. ստիւմաների տուրքական գոամի վրա փոխարինել էր գահընկեց արված Արդու Համիլ II-ին, թույլ շտապ հայերի կոտորած՝ խառապության դաստապարտներով երիտրութական ոճրագործներին «ամսնա ժողովրդի» հայերի ջաղողերի համար»¹⁰⁷:

106 Ըստ, № 124, 13 մայ 1915 թ.

107 Այդ մասին կրկն հիշեցրեց Յանիկ Պովհաննեն «Պողոս II պատճ 2001 թ. սեպտեմբերի 20-ին Երևանում, որ նա մասնան էր համանակցելու ցիտաունուուրյանը Պատման ուն պետական լրուն հոյակիսման 1700-ամամից տունամասաբարություններին: Նա նկայ եղանքի նույնամայիսում, որուն Լուսրան պատի վրա որպէս Քենտիկուու ԽV պատի հոյացաբար: Նա բարար դրու նուն Պովհաննեն «Պողոս II-ց, որի վրա օգլիցին նրա ներմուծ տուրքը: «Վշիշ, մա՞ր, այս ազգի քրիսների տառապանցը և օրմին հայութանց», «Կարաստան Կաթողապետություն», 27 սեպտեմբերի 2001 թ., Երևան, էջ 1:

Հայկական ցեղասպանությունը դատապարտում էին նաև մուսուլմանական աշխարհի նրանքի դեմքերը՝ զանգված, որ այն, ինչ անում եր թուրքական դեմքավարությունը հայերի նկատմամբ, հակառակ էր խաղաղի սկզբունքներին:

Այդ առողմանը բացատիկ նշանակություն ունեցած մուսուլմանական աշխարհի այլայիսի մի քարձ և անառարկեցի հետինակության, ինչպիսին մուսուլմանական աշխարհի զիշապիր սրբավայր Մեքքայի շերիֆ և Շիշազի կառավարիչ Հռուեյն իր Ալի ալ-Հաջիմի դիրքորոշումը: Նշնոր, որ նա ուղղակիրուն սկսում էր Մուհամմադ մարգարի տոնիմից և այդ հանգամանցը մի առանձին կշիռ էր տպիս նրա խոսքի:

Հռուեյն իր Ալին 1916 և 1917 թթ. ուղերձներով դիմոց մուսուլմանական աշխարհին: Երկու ուղերձներում էլ նա խասորին բնակութատում էր երիտրուրցավաճառ Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը, նրա պարագայությանը Թագեարին, Էլինիրին և Ջեմաջին, որոնք, նրա կարծիքով, սիազ բաղադրականության և վաստ կառավարման հետևանքով կայսրությունը հասցրել են կործանելու: Նա հառկապն դատապարտուում էր երիտրուրցերի բաղադրականությունը կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ իր տեսակետի հաստատման համար նա վկարակուում էր երեք կարևորագույն փաստ:

Սուաշին՝ կայսրության բոլոր ժողովուրդներին բոլի թուրքացներու երեխիարուրցերի բաղադրականությունը:

Երկրորդ նրանց թշնամական վերաբերմունքը արարիների և արարական նազի նկատմամբ, որն արգելվել էր օգոստոսի դարպոցներում, պետական հիմնացիկներում, դատական ասլաններում և այլն. չնայած այն հանգամանքին, որ արարինենը աշխարհի բոլոր մուսուլմանների սուրբ գրքի՝ Կորանի լեզուն է:

Հռուեյն իր Ալին երիտրուրցերի հակառարական և ոճրագործ բաղադրականության դրամորում էր համարում նաև 21 պատական ականանուոր ազգային-բաղադրական գործիչների կախառան բարձրացնելը Շեմայ Փաշայի անմիջական հրամանով:

Երրորդ հայերի զանգվաճակին ջարդելու կայսրության ամրող տարածքում պատերազմի տարիներին¹⁰⁸:

Հայկական ջարդերի կոտ ցեղասպանության վերաբերաց Մեքքայի շերիֆը հասուն ուղերձ է հղում Էմիրներ Ֆարաւին, որը նրա որդին էր,

108 Արաքարեան ազգությունը հայութին ոչնացնելու ոճրագործության մասին. Շյուոր, 1928, աշաբերդն:

և Արդեւ Ազիզ ալ-Զարբային, որոնք այդ ժամանակ գլխավորում էին օսմանյան տիրապետության դևմ ուղղված արաբական ապստառը՝ ուրիշ կուսակի իր Այն նրանց հրամայում է ամսմարդյան օգնությունը ցույց տալ ջարդերից փրկված հայերին և պաշտպանել նրանց, «ինչպէս պաշտպանում եք Ձեր անձը, Ձեր որդիներին և Ձեր ունեցվածքը, որով հետո նրանց մահմելականների զիմներին են»¹⁰⁹:

Նա, անարքամանիք սյունին զամենում երիտրուզիքին, պահանջում էր նրանցից կասպիրը խզել խրամական աշխարհի, սրբազն հորանի և Սուննայի հետ, քանի որ նրանց ուժագրությունները ընդհանուր ոչինչ չափեն խրամի և նրա առաջինությունների հետ:

Հայերի ցեղասպանությանը լավատենյալ էին Թուրքիայի դաշնակիցներ Գնրանսիան և Ավարո-Հովհանքիան: Այդ մասին նև վկայում Թուրքիայում ծառայող նրանց դիվանագիտների բազում գաղտնի հայորդումները, որը նրանք ի պաշտոն ուղարկում էին իրենց կառավարություններին: Հատկապն արժեքավոր են գերմանական հյուպատուի և դիմապանի հաղորդումները:

Թուրքիայում գերմանական հյուպատոս Շոյթերը 1915 թ. հունիսի 2-ին հաղորդում էր, որ «Հայկական թագավորյունը բոլոր դաշտավայրերից և հավանաբար նաև Երզրումից, պիտի է արտորի Թոյ ալ-Զորի կողմները: Մնա մասշտարի այդ տեղահանումը հայկապարզը է զանգվածաքին ոչնչացման, քանի որ տրավապորտային որևէ միջոցների բացակայության պատճառով տեղահանականների անզան կեսը հազիվ թն կենտրոնի հասնի նշանակիված վայրերը, և դա հավանաբար կիանցքնի ոչ միայն հայերի, այլև ամրող երկիր ավերմանը»¹¹⁰:

Սույն հաղորդումը պարունակում է մի կարևոր տեղեկություն ևս: Դա վերաբերում է հայերի կրոնափոխությանը և մահմելականացմանը: Գերմանական հյուպատոսը տեղյակ է պահում իր կառավարությանը, որ

109 Լույց տեղյակ: «Զիմնի» բառացործն նշանակում է «օճարչկ», որոնց գլուխութ են հայկանակության մեջոց: Կամ «Ճերտողինանավորաններ»: Դրանք ցատ միջնադարյան արաբ-խրամական իրավունքի, խրամական պատուրան սահմաններում բնակվու այն ժողովուրություն են, որոնք թիւ ժամանական շիք, սակայն ուժին ենթօց տարք պիտք, նիշպես զիջուսումները իրավունքը զրադարձականները՝ համապատասխանաբար Աստվածաշնչում, Յոթամ, Ամբառա: Նրանց հրամունքում ունին պատասխություն, և դաշտաներ իրենց տեժական կրոնը, և երաշխավորվում են անդամադրեցի:

110 Deutschland und Armenien. 1914–1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, s. 80.

«Այս հայերը, որոնք խաղալ են ընդունում, չեն ացտուզում»¹¹¹: Եսկ դա ցեղասպանության ավելիաց դրսևորումներից է, որովհետև ըստ ցեղասպանության վերաբերյալ միջազգային փաստաթղթերի՝ առանձին մարդկանց և մարդկային խմբերի բոլի կրոնափոխությունը կամ երանց այնպիսի պարմաների մեջ դեմքը, որը հարկադրու է նրանց հրաժարվելու իրենց կրոնից և որիշ կրոն ընդունելու, համարվում է ցեղասպանության բաղադրականության կիրառում նրանց նկատմամբ:

Խիստ արժեքավոր են Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Ասեղնայայի գնդրուցագրերը Գերմանիայի կանցելեր Բնուման-Գոլյանիների բրովանդակությամբ շատ արծնաւոր է գերմանական դեսպանի 1915 թ. հունիսի 7-ի հաղորդագիր կանցելերին: Նրան տեղյակ պահելով հայերի մեծ ծավալներ ընդունած արտօրի մասին՝ դեսպանը գրու է. «Այս գործողությունները և արտօրի իրացործման եղանակները վկայում են այն մասին, որ կառավարությունն իսկապես նպաստակ ունի ոչնչացնելու հայկական ազգը բռնըական պետության մեջ»¹¹²:

Եվ չեսպած այդ հանգանակին՝ Գերմանիան, որտ այդ ժամանակ միայ երկիրն էր, որ կարող էր կանխել հայերի ցեղասպանությունը, ցոհմաց այդ բայցին:

Այդ պատճենով էլ միանգամայն հիմնավորված է այն տեսակետը, որ հայերի ցեղասպանության մեջ կայզերական Գերմանիան ունի մեղքի իր մեծ բաժինը:

Ի պաշտպանություն հայերի՝ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին աշխարհի տարրեր երկրների հասարակական, բարյարական և կրոնական գործիչները, գրողները, գիտևականները, արվեստագետները և կան գյործիչները. գրողները, գիտևականները, արվեստագետները և այլն: Դրանց բառում էին բոլոր Ձեզն Թրայս և XX դարի խոշորագույն պատմաբաններից մենք՝ Սուսոր Թոյերին Ասգյանից, բողոքական հոգևորական Խոհաննեա Լեփսիուսը, Արմեն Վեգեները, Կայր Լիքենելիուս և Ռուգա Լյուտրսեմբրուգը Գերմանիայից, Առաջու Ֆրանսը և Ռուսին Ռուսականից, Մարգի Ֆրանսը և Ռուսին Ռուսականից, Վայերի Բրյուսուց և Յորի Վեսելյովսկին Ռուսաստանից, արարական հայտնի բաղադրական-հասարակական գործիչ Ֆայել Էլ-Մուսինը և շատ ու շատ որդիշներ:

Թուրքական կառավարության ցեղասպան բաղադրականության մասին ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ

111 Ibid.

112 Ibid., p. 94.

Ե կանգ տռել նաև մեջ կանոր հարցի լուսարանուրյան վրա, մանավանդ որ նա կօգնի ավելի խորը հասկանալու հայկական ցեղասպանության պատճառները:

Խոսքը, բացի հայերից, նաև ոչ բուրք մի քանի այլ ժողովուրդների՝ ասորիների, հույների և արաբների մասին է, որոնք Առաջին համաշխարհային պատճերազմի ժամանակ, հայերի հետ միասին, եռվանդին ցեղասպանուրյան ննջարկվեցին կամ կանգնած էին դրա վրանեզի առջև:

Թուրքական կառավարությունը 1915 թ. սկսեց ցեղասպանուրյան բարյարականությունն իրականացնել նաև բրիտանույա ասորիների նկատմամբ, որը մնություն էր «մարտու» թուրքական պետություն ստուծիլու նրանց ասրատեղիական ծրագրի մեջ: Նրանց ընաջնջելու բարյարականությունն իրականացվում էր ինչպես հայկական վիլայեթներում՝ Վանում, Բիրջանում և Դիարբերիրում, որտեղ նրանց ընալիվում էին հայերի հետ խառը, այնպես էլ կայսրուրյան հայկական շրջաններից դորս գունվոր վայրերում՝ Հարքարիում, Ռոբիայի շրջանում, Ռոբիայում, Մանաւոյում և այլ վայրերում:

Ասորիների կոտորածներն իրականացվում էին անասիլ դաժանությամբ: Ռոբիակի հնարավոր չէ սառնարսուրն կարդալ դրանց վերաբերյալ գոյուրյուն ունեցող փաստաթղթերը և նյութերը, որոնք բազմաթիվ են և հակասուի: Բիրենք մի փաստաթուղթ, որը վերաբերում է Տուր-Արդինի շրջանում ասորիների կոտորածներին, որը տեսի է ունեցել 1915 թ. հունիսի 5-ին թուրքական զինված ուժերի և «Համբիիե» ավագակախմբերի կողմից, որի ընթացքում սպանվել է տասը հազար մարդ: Ինչպես նշված է այդ փաստաթղթում, «Փոքր մանուկների զանգերը ջախջախնել էին բարերով, աղջիկների և կանանց մարմինները, որոնք չեն բողել, որ իրենց բռնարանն կամ մահմենական դարձնեն, կենդանի-կենդանի կտոր-կտոր էին արել, տղամարդիկ մեծամասամբ զիլաւովիլ էին կամ նետվել հարեւան գետոց, վանականներին, հոգևորականներին և միանձնուիիններին մաշկել կամ կենդանի այրել էին»¹¹³:

Նույն էր պատկերը նաև մյուս վիլայեթներում և շրջաններում: Այսպիս, օրինակ՝ Դիարբերիի վիլայեթում տեսի է ունենում հազար-հազարավոր ասորիների և քաղկեդոն բրիտանյանների սարսափելի ջարդեր, իսկ Մերդինում և Ուրֆայում նաև կարուիկ բրիտանյանների կոտո-

113 Documentation on the Genocide Against the Assyrian-Suryoye-Chaldean-Assyrian People (Seyfo), 1999, p. 7, 9.

բածելը: Երիտրուրքների ցեղասպան բաղադրականության գոհ գնացին 500 հազար աստրիներ կամ ողջ ազգաքնակցության երկու երրորդ¹¹⁴.

1914-1918 թթ. ցեղասպան բաղադրականությունը էր վարչվում ենան Օսմանյան կայսրության տարածքում թևակիող հորենքի նկատմամբ: Բոլորքան, հայածակերեւի, տեղահանումն և սպանությունների ենթակալվեցին հոգները Կառավարությամբ, Զմուռնիայում, Տրավեդոնում և ողջ Հյուախասին Պոնտոսում, կայսրության այլ շրջաններում: Միայն 1914 թ. Երիտրուրքները Մակերտչուհից և Փառք Աստիայից տեղահան արեցին մոտ 90 հազար հոգյան, իսկ 1916 թվականից իրականացրին Պոնտոսի հոգների ոչչացումը: Հովհանքը Պոնտոսի հոգների որբերգործությունը լուրսարանացյուր տարի եղան և որպես ցեղասպանության հիշատակի օր:

Երիտրուրքները կայսրության ոչ բոլք թևակալության որևէ բորբացման բաղադրականություն վարում էին ոչ միայն բրիտանակաների, այլև մուսուլման ազգաքնակցության հանդեպ, այլապես անհնարին կիյենք Օսմանյան կայսրությունը վերածել զարդու զարդու, մարու թորքական պետության: Դրա ցայտուն օրինակն է նրանց բաղադրականությունը արարերի նկատմամբ:

Արար ազգային-բաղադրական գործիչների և պատմաբանների մոտ այն տեսակեան է տիբուսպատու, որ Երիտրուրքներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի հետ միասին ուզում էին ոչչացնել նաև արարներին: Արար մի այլացիսի հերիխականիոր և լավատելյալ պատմաբան, ինչպես Ալիքն Սահին է, գրում է, որ պատերազմի սկզբունք զիրմանա-թուրքական բրոկի ձևոր թերած հաջողությունները պատտերին Ստամբուլի կառավարության դեկանարենքի գրախնները, որոնք պահպանվերիզմի մեջ ջառագովներ էին: Նրանք որոշեցին, որ եկել է հարմար պահը ոչչացնելու երկու ուժու ազգային շարժումները՝ արարական ազգայինականների շարժումը Սիրիայում, Իրաքում և Հիջազում, և հայկական շարժումն Արևելյան Անատոլիայում¹¹⁵: Արար պատմաբանը հզրակացնում է, որ Երիտրուրքները, նրանց ամրությ դեկանարությունը, կառարելով այդ հանցագործությունները, «փորձում էին ամրությունը, կառարելով այդ հանցագործություններին»¹¹⁶:

Արդ նույն տեսակեան նև հաստատում ենան արար պատմաբաններ Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Սամիր Արքացը, Սալիհ Զահր ալ-Դինը, Սաադ Դաղիրը և այլ հեղինակներ:

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ахмад Санд. Восстание арабов в XXв. Перевод с арабского. Москва, 1964, с. 79.

¹¹⁶ Առվել տեղում:

Դա հաստառն է նաև տորք թերվող փաստը, որ գրի է առել Հայերում Տեղահանման գործնորով զիսավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Արդյունահաղ Նորիշի-թէյի զիսավոր բարոնուար Նախմ-թէյը և հետազայտմամբ հրատարակել իր «Հուշերում»։ Դա նրանց միջև տեղի ունեցած զորոյցի գրառումն է, որը մնեց հետարրորդուրություն է ներկայացնուում երիտրութերի բաղարականության բացահարտման տեսանկյունից։ «Ենք սևօպամ, — գրում է Նախմ-թէյը, — ես ասացի Արդյունահաղ Նորիշի-թէյին՝ Թէյ-էթանուի, եկեց հայերի արտոք անենք նվազ խիստ, հակառակ դեպքում մասից կապանեա ամբողջ Միջազգային։ Այդ ընդարձակ տարածքներում ոչ ոք բացի աստանաներից, չի մնաւ Ռաս ուլ-Ալիսի կայսերական տաօնքապալի լուրեր և հայորդում։ Նորիշի-թէյը ծիծաղեց։ «Որդին, — ասաց նա, — այդ կերպ մնենք անմիջապես կազմակերպ երկու վայանգավոր տարրերից։ ԶԵ որ հայերի հնու մնութուն նն արարները։ Այս դա վատ է։ Դրանով ճանապարհ է մարդվառ թուրքիզմի համար»³⁷։

Երիտրութերին շիաջորվեց իրենց ցեղասպան բաղարականությունն արաքերի նկատմամբ մինչև վերջ իրականացնեց։ Արարները 1916 թ. ապրուաթիցին և անզիացիների օգնությամբ ազատազրեցին իրենց հայրենիքը, որը 400 տարի գտնվում էր օսմանյան տիրապետության ներքո։ Արաքական ազատազրական բանակի շարիքում մարտելու էր նաև Արևելյան կամ Հայկական երկու հազարունոց լիգիունը։

Հարկ է նաև նշել, որ երիտրութերը, որոնք հայերի, ինչպես նաև աստրիների ցեղասպանությունն իրացրուելու էին նաև բրիտան ձիուրով, այսուհետև, եղանակ արդեն իրենց խնդիրը կատարել էին, սկսեցին բրիտանի կոտորածները, որի ընթացքում սպանվեց մոտ 800 հազար բռնդու։

Ազդիսին էր ցեղասպանության և մարտը թուրքական պետություն ամենդեռև տրամադրանությունը։

Արաքանը՝ սովորան Արդյուն Համբուրգ Ա-ի և եկտորաքերի, նրանց պատշաճութերը Թայեարի, Էնվերի, Թիմալի, Նազիմի, Հարիր Բնիահեդ-դինի և Ալիւսների ուրագործ բաղականությունը հայերի, աստրիների, հույների, արաքերի և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ իրավունք է տալիս եղանակացնելու, որ օսմանյան պետությունը XIX դ. կեսերին և XX դ. մկրներին մերածին էր ցեղասպան պետության՝ դրանել ցեղասպանության օրան։

***

Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում սպառվեց 1,5 միլիոն և բնի տեղահանվեցին և արտովեցին հայրուր հազարավոր հայեր: Հայերի թնօրրանը դատարկելոց իր բնի թեավորությունից՝ հայերից:

Հայերը կորցրեցին իրենց հայրենիքի ամենամեծ մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որը կազմում է Հայկական նոնաշխարհի 9/10-ը: Հայերի տեղորինության տակ մնաց միայն այդ տարածքի՝ իրենց պատճենական Հայրենիքի միայն 1/10-ը, որտեղ այսօր գոյորդուն ունի Հայաստանի անհայտ հանդապնդությունը:

Եղանակնության պատճենով հայերը ցրիցին աշխարհի տարբեր մայրցամաքների՝ Ասիայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի բազմաթիվ երկրներում, որտեղ կազմավորվեցին հայ համայնքեր իրենց ազգային, լեռական, մշակութային և եկեղեցական կառուցներով: Առաջակալ Հայ Սիլյուռը:

Հայերի և օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների ցեղասպանություններին անհնատանք չանցան նաև բոն Օսմանյան կայսրության համար: Նա պատմության մեջ մտել է որպես ցեղասպանության հայրենիք և ցեղասպան պիտություն:

Հայոց ցեղասպանությունը կառ Աղոմնոցիդը XX դարի պատմության մեջ է:

**ԵՐՐՈՐԴ ԿԱԶՄԻ ՆԵՐԳՐԱՎՈՒՄԸ ԺԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՆԽՄԱՆ ԵՎ ՀՐԱՀՐՄԱՆ ՀԱՐՁՈՒՄ. ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՐԱԳԱՆ**

Հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը, հրեաների հոլոքոստը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, և նրանց հաջորդած ցեղասպանություններն ու ցեղասպանությունների փորձերը մի շաբաթ երկրություն վիճակում են այն մասին, որ ցեղասպանությունը տեղի չի ունեցում վակուումի մեջ՝ մեկուացված ներքին և արտաքին իրողություններից: Նրանք իրագործվում են տարրեր կուսարքնենությունից կազմէած բարձրական մի համակարգում, որի մեջ իր բացառիկ դերն ունի երրորդ կողմի հարցը:

Ցուրաբանչյուր ցեղասպանություն առաջին հայացքից նախ և առաջ ընկալվում է որպես զուս նրելու կողմերի՝ դահմի և նրա զոհի միջև կատարվող պրոցես: Սակայն դա միայն առաջին հայացքից: Երականում դրան միշտ ներկա է նրբորդ կողմը: Երբորդ կողմի դնիրի բացահայտումն ունի կարևոր նշանակություն: Բանի որ նա օգնում է ավելի ամրողական պատկերացում կազմի մի ամենափառ բարը նրենուրի, նրա դրդապատճառների և իրագործման մեխանիզմների մասին, որի անորոշ է ցեղասպանություն: Ցեղասպանությունն անցնում է նրեց վութերով՝ նախակառաւառաւական, բուն ցնդասպանություն և հետոցեղասպանություն:

Երբորդ կողմը ներկա է ցնդասպանության բոլոր երեք վութերում՝ նախապատրմատական, բուն ցեղասպանության իրագործման և հետոցեղասպանության: Եվ այդ բոլոր երեք վութերում երբորդ կողմը կարող է կատարել երեք ֆունկցիա, առաջին՝ կանխարգելիչ, երերորդ՝ իրահրիշ, և երրորդ՝ գրավի չեզոք և կողմանակի դիտորդի դիրք: Այս վերջինը՝ կողմանակի դիտորդի դերը, կարելի է ասել, որ նոյնական վատանգություն է, բանի որ նա իր անտարքնորոգամբ և չեզոք դիրքով կամա թե ակամա կարող է նրախուսել դահմին: Իրականացնելու իր ոճրագործական մուահղացումները զոհի նկառմամբ:

Ասվածը հազարամյակն վերաբերում է նաև հայերի 1915 թ. ցեղասպանությանը՝ Արմենոցիդին Օսմանյան կայսրությունում, որն այսօր ցեղասպանագիտության մեջ ընկալվում է որպես ցեղասպան պետություն, իսկ հայերի ցեղասպանությունը՝ Արմենոցիդը. որպես ամենագենոցի դային գենոցի:

Երրորդ կողմի հարցը դրսւորվում է եթեր մակարդակներով՝ տեղական, միջազգային և միջազգային Համառոտակի անդրադարձակերպության դրանցից յուրաքանչյուրի եռքան բացահայտմանը:

1. ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ

Հայոց ցեղասպանության դեպքում մեզ կողմը դաիմ է օսմանյան պետությունը, սովորանական-երիտրուքական իշխանությունը, իսկ մյուս կողմը՝ զոհը, հայությունը, իր բնօրությունը ապրող թիվի հայ ժողովուրդը: Եկվոր նվաճող բուրբարն իրազգութեցին հայության ֆիզիկական վերացումը նրա բուն հայրենիքում՝ Արևմոյան Հայաստանում, նրա բուն վեց վիլայաթներում՝ Էրզրումի, Բիրջում, Խարբերդի, Սվասի, Վանի և Շիարքաքը նահանջելերում, և Օսմանյան կայսրության բոլոր հայարևական վայրերում, ներառյալ մազրաքաղաք Սունամրությունը:

Այս պարագայում բուն Օսմանյան կայսրությունում չկար որևէ երրորդ ուժ, որը կարող լիներ կանխել հայերի ցեղասպանությունը կամ թեկուց նման մի փորձ կատարեն: Դա բացատրվում է օսմանյան հասարակության առանձնահատկությամբ, այն սպարազայով, որ այդ հասարակությունն այսօր որակվում է որպես ցեղասպան հասարակություն, որն, ինարևէ, ունի իր բացարությունը:

Օսմանյան կայսրությունը դիկտուարքական, թանատիրական, ռազմագործական կայսերական կայսրություն էր, խարսխված կայսրության բոլոր ոչ բնարք ժողովուրդների՝ ուսցաներ համարվող աստիճաների, արարների, բրոդարների, հայերի, հոգների, մակենունացիների, սերիերի և այլ ժողովուրդների հաղածանների, մարդկային իրավունքների ուժահարման, ձուլման կամ ոչչացման, զանգվածային շարդերի ու կոտորածների բարյարականության, և երնիկապիս մացուր բռնրական պետություն ստեղծնելու գաղափարահատության վրա: Այս ժողովուրդների պարբերական ջարդերը դարձել են սպարական երկույթ Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական կյանքում, որոնք բուրբարին ոչ միայն անտարբեր են դարձել նման երևույթների նկատմամբ, այլև վարժեցրել են դրանց: Օսմանյան հասարակության ներսում ձևավորվել եր մի խավ, որը մաս-

հազիստացել էր ոչ յուրք ժողովուրդներին սպանելու, կուտօքնու, նրանց ռնմացվածքը բալանելու և բռնագրավելու մեջ, ինչը դարձել էր մի յուրատեսակ արինաս կամ ավելի ճիշտ՝ արոֆենիա. որը տվյալ խալին սպանովով էր Ալոքական բարեկեցություն և որոշակի դիրք հասարակությունում:

Բայց նրա Օսմանյան կայսրությունում չկար հայերի ցեղասպանություն կանխող նրբորդ ուժ, ապա կար նրբորդ՝ հրահրիչ ֆռուկցիա իրականացնող կողմ՝ ի դեմք բրդերի և չերքեզների: Սակայն նրանք միայն հրահրիչ կողմ չեն հասդիսանում, այլ հայոց ցեղասպանության ամենագրեթենայ մասնակիցներ: Դրա հետևանքով տեղեծվել էր հայերի ցեղասպանությունների կազմակերպությունը՝ կազմված բրդերից, չերքեզներից և բուրբերից՝ վերջիններիս գլխավորությամբ:

Հայոց ցեղասպանությունը տարածքային առումով պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջին փուլն իրականացվեց կայսրության փորբախական մասում՝ Արևմտյան Հայուստանում և Անատոլիայի տարածքներում: Երկրորդ փուլը բռնի տեղահանման ձևով իրականացվեց բռն Փոքր Ասիայի աշխարհապետական տահմաններից դրաբն. Օսմանյան կայսրության արարական տարածքներում: Հայերի ցեղասպանության երիտրուրբական ծրագրի համաձայն հայերին ֆիզիկական վերացնելու ծրագիրն իրագործվում էր նաև հայերի արարական անապատներ բռնի տեղահանման միջոցով: Երիտրուրբերի ոքրագործ պարագույթները հոգու ունեին, որ անպաշտուան հայ կամայք երեխանները, ինվանդները և ծննդունինները կուլ կգնան արարական շիկացած անապատներին և որպես բրիտանիաներ կոչենացվեն արար մուսուլմանների կողմէց: Նրանք հոգու ունեին օգտագործել մուսամանական կրոնի համերաշխության գործնոց: Բայց շարաջար սխալվեցին իրենց հաշիվներում: Արարական տարածքներում՝ Միրիառու, Իրաքու, ապա նաև Լիբանանում, Պաղեստինում, Հորդանանում և Եգիպտոսում արար ընակցությունը, երա կրոնական-հոգևոր և ազգային առաջնորդները ոչ միայն գործիք չդարձան երիտրուրբերի ձեռորու և չվերածվեցին հայերի ցեղասպանության հրահրիչ երրորդ կողմի, այն, ընդհակառակը, դարձան հայերի ցեղասպանությունը կանխող կողմ: Բարերախտարար մնացել են բազմաթիվ վաստեր, որոնք վեպում են արարների ազնիվ և հոգածիստական դիրքորոշման մասին՝ հանդես հայ գաղղռականները, որոնք անցնում էին ‘Հօյր ալ-Ռորու, Հայերու, Մերցեներու, Մոսարու, Բացուրայու’ Նահր ալ-Ռորու, արարական այլ բանակայրերով, գլուխերով ու քաղաքներով: Տեղական շատ կարավարիչներ

հրաժարվում էին կառարից երիտրոբլազմական դաշիճներ թաղաքի և էնվիրի հրամաններին իրենց տարածքներով անցնող հայերից ոչ որի, անգամ նորածին մասնվճերին, ջնայել և միենք վերջ կառարի Շահի-յարի՝ երիտրոբլազմա «Միուրյոն և առաջախիմուսյոն» կոսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումները հայերին Ֆիզիկապես վերացնելու մասին։ Դրա համար, իրենց մարդկային վիճ կեցվածքի համար, բազմաթիվ արար տեղական կառավարիչներ ոչ միայն հետացվել են իրենց գրաված պաշտոններից, այլև վարժահատուց ենել իրենց կյանքով՝ սպանվել բռնքական գինուրների կողմից։

Արարեների՝ հայերի ցնդասարանությունը կանխող կողմ վիճելու ավելի ցայտուն կերպով արտահայտվում է այդ ժամանակ մուսուլմանական աշխարհի թերևս ամենահեղինակավոր կրոնական ղեկավարի՝ Հիջազի կառավարիչ և Մերքարի շնորհ Հռոմեական իր ֆեռվայրով և մուսուլմանական աշխարհի հոգևոր առաջնորդներին ուղղված երկու նամակներով պահպանի պյունիկ գամեց Օմանական կայսրության ամրող ղեկավարությանը՝ գտնելով, որ նա իր ներքին բարյարականությամբ, Առաջին համաշխառյան պատերազմի ընթացքում ոչ բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում արարեների ու հայերի նկառուաց կիրառած ուրագործությունների պատճառով խաբառական է իրեն և իզել կապիր խամամի, սուրբ Կուռանի ու ուղղափառ Սուլեյմանի հետ։

Հռոմեական իր Ային հրահանցեց իր որդուն՝ Ֆեսային, և օմանական տիրապետության դեմ 1916 թ. սկսած արարական պատումքության մյուս ղեկավարներին ամենայատ ազակցությունը ցույց տալ հայերին և պաշտպանել նրանց արևածառի, ինչպես դուք պաշտպանում եք ձեր անձը, ձեր երեխաներին և ձեր ունեցվածքը, որովհետև նրանք մուսուլմանների զիմիններին են»¹¹⁸։

Զիմին կամ «ահլ ալ-օմա» հասկացությունը, հասուն տեղ է գրավում խամամի մեջ։ Զիմիները, որպես «զրի մարդիկ», «ահլ ալ-թիրաք», ունեն իրենց սուրբ զիրքը և համարվում են մուսուլմանների կողմից հովանավորվողներ։ որոնց բոլորությունը է պահպանել և դավանել հովանավորվողներ։ որոնց լույսությունը նրանց կյանքը, պահպառյունը և գոյնենց կրոնը, և երաշխավորությունը նրանց կյանքը, պահպառյունը և գոյնենց անձեռնմխիլությունը։ Խալամը որպես «զրի մարդիկ» էր ճանապահ եղած արարեներին, գրադաշտականներին և բրիտանյաններին, այդ

118 Առաջի ու առաջի հայության համար Արարական ազգային ունացման ուսուցության մասին, Թիրու, 1988 — Արարական ազգային ունացման ուսուցության մասին, Թիրու, 1988, արարեն։

թվում և հայերին: Այդ հանգամանքը նկատի ուներ Հռոմեական իրեն Ալին, եթե եղում էր, որ հայերը մնասավանների գիհմին են, և դատապարտում ուսմանքան կառավագործյանց հայերին կոտորելու և դրանով խալափի այդ հիմնարար սկզբունքներից մեջը ուսնահարելու համար:

Արարեներին, որպես երրորդ կողմ, հաջողվեց կամսել իրենց տարածքներում հայերի զգայի մասի ցեղասպանությունը: Ծարիին դրա մասիվան ձիրաններից փրկվեցին հարցուր հազարամյոր հայ գաղցականներ, որոնց դրեցին ժամանակամիջոց հայ ափոստի հիմքը: Երախտագիտությունը քարձը է գնահատում արար ժողովրդի ազնիվ և մարդասիրական այդ անձուանայի դիբորոշումը:

2. ՄԻԶՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ

Այս մոդելը մնաց հեռանկար և ներուժ ուներ ցեղասպանության եռախտաբարաստական փուլը: Սակայն ժամանակի եվրոպական մեծ տերությունները, այսպէս կոչված «ելյորպական կոնցերտի» անշաները՝ Ալեքսանդր, Ֆրանցիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը և Ավստրո-Հունգարիան, բարձրության վրա շատենիցին և չօգտագործեցի հայերի հետքավոր ցեղասպանությունը կամսելու իրենց պատմաներս առաքերթությունը: Նրանք 1894-1896 թթ. և 1909 թ. հայերի կոտորածների ժամանակ, որոնք հայերի ցեղասպանության նախնագանքն էին, սահմանափակվեցին միայն Բարձր դռանը նուտաններ եղինու, իսկ հայերին՝ կարեկցանք արտահայտեցով՝ շցանձկանադրվ օսմանյան կառավարությանը հարկադրել հայկական վիլայեթներում քարեփոխումներ իրականացնելու խոստումները: Արյունաբրու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, իսկ այլուհետև երիտրուքական ղեկավարները շատ բավ կամ կուսանցին, որ նվրագական տերությունները հայերին հրապարակացնութիւններին կարեկցանք արտահայտեցոց այն կողմ չեն անցնի և չեն դիմի գործնական քայլերի, և վարդատորներն օգտվեցին նրանց յորդառնակ պատվիրտյունից իրենց հակահայկական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց հետո, եթե «եվրոպական կոնցերտը» քայլավեց և նվրագական պատությունները հայունվեցին հակադիր և միմյանց քշևանական ուսգիւարադաշտական բրկներում, ապա այդ պետությունների կամսարգելիչ ֆունկցիան իշում նվազագույնի, կարելի է ասել՝ զոյսական մակարդակի: Անգլիան, Ֆրանչիան և Ռուսաստանը, որոնք պատերազմում էին գերմանական-ավստրո-հունգարական-բուրգական թուկի դեմ, գործնականում

այլև շինե կարող դատնալ ցեղասպանությունը կանխող կողք: Թեև ցեղասպանությունն ինչ-որ ձևով կանխելու փորձ երանք, այնուամենայնիվ, կատարեցին: Խուրց 1915 թ. մայիսի 13-ի (24) անգոր-ֆրանս-ռուսական համառեղ հայութաբորբոքած մասին է, որը նոյն օրը միաժամանակ է հրապարակվեց Լոնդոնում, Փարիզում և Պատերքուրուամ, որտեղ պայման էր, որ ամբողջ Հայաստանում տեղի են ունենալու հայկական շարդեր բռորդերի և բրդերի կողմից, ձեռքակազմում են նոյն խառնու մարդիկ, ավերիում և դատավելում են հայկական զյուղերը: «Հայվի առնելով այս եղու ոճարագրությունները, որ կատարվում են թուրքիայում ընդդեմ մարդկության և բաղարակքության, — ատլեն էր այդ հայութաբորբոքած մեջ, — Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները սրանու հրապարակայենորեն տեղյակ են պահում Բարձր դրամը, որ այս բոլոր ոճարագրությունների պատասխանականությունը ներառ դնում են թուրքիայի կառավարության բոլոր անդամների վրա, ինչպես նաև նրա տեղյական այն բոլոր ներկայացուցիչների վրա, որուն մասնակցել են այդ կուտրածներին»¹¹⁰: Այս վերին առաջեանի կարևոր փաստաբույզը մի հուսահատ և ուշագնաց փորձ էր՝ կանխելու հայերի ցեղասպանության հետազու շարունակումը, որը, ցավոր սրտի, հնարավոր ձեռակ: Սակայն այդ եղանակ հայութաբորբոքուն ունի պատմական կարևոր նշանակություն այն առումով, որ առաջին անգան է բնիկական գուումների և կուտրածների համար պատասխանառու էր համարվում ցեղասպանություն իրականացնող երկրի կառավարությունը՝ նրա բոլոր անդամներով հանդերձ՝ մի կողմից, և հայերի կուտրածները հաշակիում էին որպես ուժի բարքական կառավարության կողմից ընդդեմ մարդկության և բաղարակքության:

Հայերի ցեղասպանության ժամանակ կար միայն մի պիտույքուն, որը կարող էր կանխող կողմ դառնալ: Դա Օսմանյան կապրության զինավոր դաշնակից կայզերական Գերմանիան էր, որից լիակատար ռազմական, տեսության և քաղաքական կամացաւ մեջ էր գտնվում թուրքիան: Նման դերակառաւորությունը կարող էր ստանձնել նաև Ավստրո-հունգարական միասնականությունը՝ դաշնակցելով կայզերական Գերմանիայի հետ: Սակայն Գերմանիան ընտրեց այլ դերակառաւորություն: Կայզերական Գերմանիան ոչ միայն շփորձեց կանխող հայերի ցեղասպա-

¹¹⁰ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների համատնօն հայութաբորբոքությունը հայերի կուտրածների և բարքական կառավարությունը սահմանական կայսրությունուն հայերի կուտրածների և բարքական կառավարությունը անդամների անձնական պատասխանառվության նախը, "Հայ", № 134, Ը. Պետերբուրգ, 13 մայ 1915 թ.

Առողջունը և դատնալ կանխող կորմ, այլ նեմերով իր իմաստիալիստական շահերից՝ ցեղիակառակը, վերածվեց հրահրիչ Կոռդիլ: Դրանով իսկ կայզեր Վիլհելմ II-ը, գերմանական կառավարությունը և բանակի գլխավոր շտաբը տառագրիցին հայերի դեմ իրազործված իրենց հանցանքի տակ: Հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիան, ինչպես նաև Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիայի հետ միասին ունեն իրենց մերժի բամինց: Ռաստի կածում ներ, որ միանգամայն տրամարանական կիխնի, եթե նրանք ընդուննեն այդ անհերթինի պատճենական իրողությունը, և Թուրքիայի վարչապետն ու Գերմանիայի կանցկար, որպես նախկին դաշնակից նրկրների իրավահաջորդներ, ձեռք ձեռքի տված զան սորբ Եցիմածին և ծունք դնենով՝ ներողություն հայցին հայ ժողովրդից:

3. ՄԻԶԱԳԳԱՅԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ

Այս մոդեկն ուղղակիորեն առնչվում է ցեղասպանության կանխման միջազգային միասնիգմաների առկայության և նրանց ուսակության հետ, և այդ խմաստով վերին աստիճանի կարևոր դիրքակառարությունից: Նրա առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նև հավասարապես կիրառություն է ցեղասպանության բոլոր երեք փուլերի ընթացքում: Ցանկը սրբի, հայերի ցեղասպանության դնարքում նման միջազգային միասնիգմ գործություն չուներ: Ռաստի ավելի հետարակոր էր այդ մոդեկը կիրառել ցեղասպանության երրորդ փուլում, որը մենք անվանենքինը հետոցեղասպանության վեց: Սկզբում դա դրսևորվեց որպես առանձին պետությունների նախաձեռնություն: Մենք արդեն նշել ենք 1915 թ. մայիսի 13-ի անգլ-ֆրանս-ռուսական համատեղ հայտարարության մասին, որում Անտանտի այդ երեք պետությունները Օսմանյան կայսրությունում իրականացնուող հայերի շարժերը համարում էին ուրացործություն մարդկության և բարյարակրության դեմ, որի համար նրանք անողյ պատասխանատվությունը դնում էին բոլցարկան կառավարության և երա բոլոր անդամների վրա: 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունեց «Եներես Շուրբահայատանի մասին», որտեղ ասված էր, որ «Ռուսաստանի... կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված Շուրբահայատանի» հայերի պատ հնքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ միենք լիակատար անկախություն»¹²⁰: Սակայն նրանում չին նա-

¹²⁰ Կայսարական միջազգային դիվանագիտության և ստամատական արուածն ըստարական կանուգին Վաստարացնություն (1828-1923), Երևան, 1972:

Խառնեսված այդ դեկտեմբերի իրականացման իրական ուղիները. և նա մնաց թշրի վրա: Նոյեմբիսի ճակատագիրը ունեցավ նույ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սերում ստորագրված պահմանագիրը և ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վլադրո Վիլսոնի ներկայացրած նախագիծը, որու նախառնելով էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մի մասը դնել հայերի տրամադրության տակ, միավորել այն Հայաստանի անդամ Հանրապետության հետ, ապահովել նայ գաղթականների վերադարձը: Սերի պարհանագրով ժողոցին ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը՝ Վլադրո Վիլսոնի կողմից առաջարկված և Սերի պարհանագրով հաստատված սահմաններով: Սակայն այս պայմանագիրը նույնանուն շիրականացվեց: Իսկ Ազգերի ինքան, որպես առաջին համապարփակ միջազգային կազմակերպություն, ինչպես բազմարիվ այլ խնդիրների, այնպես էլ այս դեպքում չկատարեց իր առաքելությունը: Նա անգում շփորձեց դնել հայոց ցեղասպանության դատուարտումն և նրա կազմակերպչականին պատուախանատվության ենթարկեցու հարցը: Այսինքն՝ նու հանդիս չեկալ, թեկող պրատիկակառում, որպես ցեղասպանությունը կամխոտ կողմէ: Մենք կիսում ենք այն մասնագետների տնօսակները, ովքեր գտնում են, որ ի տարրերություն հրահական հոլորուսուի՝ «Հայոց ցեղասպանությունը չունեցավ իր Նյուրնբերգը»¹²¹:

Հայերի ցեղասպանության տարեիցից եղան ինքնանպատակ չէ: Կարծում ենք, որ նրանից, ինչպես նաև նրան հաջորդած մյուս ցեղասպանություններից պեսուր է անհրաժեշտ դաւեր բարի, մանուական մեր որերում, երբ մի կողմից ամուս է ցեղասպանությունների կամ որպաց փորձերի թիվը, իսկ մյուս կողմից գույնություն ունեն ամին կատարյալ միջազգային մահամնիզմներ, որի հիմքը Միավորված ազգերի կազմակերպությունը և նրա հոգակած հոմանիշատական սկզբունքներն են, ավելի մշակված տեսություն ցեղասպանության վերաբերյալ, որպիսին ցեղասպանագիտությունն է, և միանձնամայն այլ մտածելակները, որի հիմքում ընկած են, գունես ձևականորեն, եւրոպական արժեքները:

Ռուսի առաջարկում ենք.

Առաջին՝ ՄԱԿ-ի հովանու ներք առեղծել ցեղասպանությունը կամխոտ միջազգային գիւղած ուժեր, որուն պեսուր է օգտագործել միայն ու միայն ցեղասպանությունը և նման փոձերը կամխելու նպատակով: Դրանք չպետք է շիփորել ՄԱԿ-ի այլ, այսպես կոչված խաղարարությունի հետ:

121 Moussa Prince, Un génocide impuni: L'Arménocide, Lebanon, 1975, p. 51:

Երկրորդ՝ մշակել ցեղասպանություն կիրառող պետության նկատմամբ քարաքական, տնտեսական և ռազմական ամենալրաբջ և ամենակրչու ասմեցիանների ընդունումը, ընդհանուր մինչեւ այդ երկրի ժամանակավորապես օկրապացումը ՄԱԿ-ի հակացնդասպան գինաված ուժերի կողմից, և ՄԱԿ-ին այդ երկրի անդամակցության սառնեցումը:

Երրորդ՝ բրեական պատասխանատվության ներարկելու ոչ միայն ցեղասպանություն իրականացնող պետության հենքարությանը, այլև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի Ալավուանգույան խորհրդի բոլոր մշտական և ոչ մշտական անդամ պետությունների ղեկավարներին, ցեղասպանության կանխումը ձախողներ համար:

Չորրորդ՝ համեմատառասխան փոփոխություններ կատարել ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ:

Սակայն բոլոր դեպքերում, արդյունավետության տեսակետից կարևոր է շնչոր դնել ցեղասպանությունները կանխելու վրա, որովհետև հետո միշտ էլ ուշ է լինում, որի գինը միինը միինուայիր մարդկանց կանոնը է:

Վեպ 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը Արմենոցիոց:

ԳԵՂԻՐԻ ՀԻՒՆԳԵՐՈՐԴ
ԱՐՄԵՆԻԱՅ ԷՆԴԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԵԱԿԱԲԱՅԻ ՀԱՍԱԿՐԳՈՒՄ

**1. ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱԿԻԱՐՅԱՅԻՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ**

XX դարը, ինչպես եշտեց, պատմության մեջ մտավ որպես ցեղասպանության դարաշրջան: Մարդկության պատմության մեջ դեռևս չեղ նողել այնպես, որ մնակ մյուսին հաջործին տարրեր ուստաների, ազգային-էքսիկական խմբերի և կրոնների պատկանող ազգերի, ժողովորդների և ցեղերի ֆիզիկական թշաշկցւան ողբերգական դեպքերը կամ նրանց գլխին կախված ցիներ դրա վտանգը:

Մակար հարցը միայն դրա չէ:

Պատմությունը վկայում է պատերազմների, կրոլորածնների կամ շարքերի անհամար դեպքեր: Խորցը տվյալ դեսպրում այն մասին է, որ ազգերին գլխովին ոչնչացնելու, արսինքի՝ ցնդասպանության բաղարականությունը XX դարում բարձրացվեց պիտօնական բաղարականության մակարդակի, այն նախօրոք և «ինեամրու» ծրագրավորման, նախապատրիարքում և իրագործվում է որպես պիտօնական ազգային բաղարականություն, երա հիմնաւորման, արսինք՝ «արդարացման» համար առաջ ներ քաշվում զանազան «տեսաւշըրություններ», իսկ իրագործման համար ատելդվում համապատասխան միջամիջմներ: Դա իր նոխադեսը չունեցող արտառող դեպք է, որի վտանգից ապահովագրված չէ ոչ մի էքսիկական խումբ, աեզար ժողովուրդներ: Ցնդասպանությունը դարձել է սարսափազլու բառ և երևույր, որն ավելի տարափազըր է դառնում այն պատճառով, որ դեռևս չի արձանագրվել երա կանխաման որևէ դեպք: Մինչդեռ ի հաշիվ դրա արտասանվոր զարգացում է ապրել ճարտարանությունը, որը ինչում է զանազան բարձր պիտօնական և միջազգային ամրիոններից, բայց դրամից ցեղասպանությունները թառ չեն վերանում, իսկ ազգերի գոյուրդունն ավելի անխոտանգ չի դառնում:

Մինչև 1944 թ., ինչպես առիվնված ենք նոր բազմից նշնչ, գիտաբանությունը հայտնի չէր «գիտոցիդ» եօրդ, որի հիմնադիրը նորակ Ռաֆայել Լեմմինը, և որի հայկական առողջ գիտական համարժեքը «ցեղասպանություն» է, որին այնուհետև փոխարինելու նկատ «Արմենոցիդ» եօրդ: Մարդկությունը մինչ այդ օգտագործում էր գիտավորապես «ջարդեր» և «կուտրածներ» եօրդերը, որոնք իմաստաշին առումով շատ հաճախ հանդիպում էին «ցեղասպանություն» հասկացության հետ, կամ մոտ էին նրան, իսկ երբեմն էլ՝ ոչ:

«Գիտոցիդ» եօրդ հայտնագործումը լոկ առաջին ցայլն էր: Երրորդ քայլը հանդիսացավ նորա բովանդակության տահմանում և այն էլ այլապիսի ձևով, որ ընդունելի չիներ որոր ժողովուրդների, բաղարական ուժերի և պետությունների կողմից: Բարեբախտաբար, այդ հարցը լուծվեց դրականորեն: Կըկի նշնեց, որ ցեղասպանությունը տահմանելոց որպես մի բաղարականություն, որի նպատակին է բնակչության առանձին խմբերի ոչնչացումն ըստ ռասարական, ազգային և կրոնական մոտիվների: Ինչպես ուղղակի պահանջրան միջոցով, այնպես էլ այդպիսի խմբերի անդամներին մարմնական ցորչ վնասվածքներ հասցնելու և մոտավոր խանգարումներ պատճառով ճանապարհության: Այդ հասկացության մեջ մտնում է նաև կանխամտածված կերպով կցանքի այնպիսի պարմաների տանդում, որուր նպաստուկանորդված են այդ խմբերի լինկ կամ մասնակի ոչնչացմանը, այնպիսի միջոցների կիրառում, որուր հետապնդում են այդ միջամայրում ծննդաբերության կանխումը, երիխաններին քննի կերպով մարդկանց մի խմբի մնակ այլ խմբի հանձնելը և այլն: Ըստիանոր գծերով այսպիսին է ՄԱԿ-ի կողմից ցեղասպանության ժամանակակից հասկացության տահմանումը, որը չի վեճարվում որևէ մեկի կողմից:

Երրորդ բայլով «Գիտոցիդ» եօրդ որեց գիտության մի նոր ուղղության՝ զենուցիդովիտայի կամ ցեղասպանությունը առաջացնանականության և զագացման հիմքերը ոչ թե որպես տեղական (որից սովորաբար գալառականության հոտ է փշում), ազգային, այլ միջազգային, համաշխարհային գիտության:

Մի քանի տասներկ տարիներ առաջ մենք դեռևս չենք կարող խոսել ցեղասպանությունից՝ որպես գիտական եռոր ուղղության մասին, բայց դեռ եայց ցեղասպանությունը մտնում էր XX դարի առաջին և միակ ցեղասպանությունը, թեև նա պարունակում էր գիտական այդ նոր ուղղության բոլոր անհրաժեշտ առողջություն և միջազգային մաշշաբարով նրա առաջին հոմմելու խրանիշը հանդիսացաւ: Սակայն հետագայում, երբ համամասն հանցագործություններ կիրառվեցին նաև երևանների, գերտեստի,

սբավոնների, իսկ Երկրորդ համաշխարհային պատնիքազմից հետո՝ Ասիայի, Աֆրիկայի, Հաւափնական Ամերիկայի և Եվրոպայի տարրեր ժողովուրծների նկառամամբ, որոնց մասին հասուակ մատունացում են Եվրազգական հարաբարձրական աշխատիքի այլ ցեղասպանագիտներ, ապա պարզ դարձավ, որ մի ժողովուրծի կառավագրութեանը կողմից մեկ այլ ժողովուրծի նիստիկան քնացեցման կազմակերպութեանը դարձել է մեր դարաշրջանի երթարարական կյանքի ամենացավոր իրողություններից մեկը:

Եվ ինչ այդ իրողություններ են կյանքի կոչեց ցեղասպանագիտությունը: Նախկին ոչ մասնագիտական և սիրողական մակարդակը հիմնված ողբասացության վրա, այնու չեր կարող բավարարի: Անհրաժեշտ եր հիմնախնդրի մասնագիտական, խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրություն: Այդ ծանրությունն իր ուսերի վրա վերցրեց առաջին բայլեցը կատարող գիտական նոր ուղղությունը՝ ցեղասպանագիտությունը, որի ձևանորումը, կարելի է ասել, իրողություն դարձավ անցյալ դարի 70-80-ական թվականներին: Դիտական այդ նոր ուղղության վեաս դասնայոց կյանքի կոչեց համապատասխան գիտական կենսորունների առեղծմանը, իսկ նման կենսորունների ձևափորումն իր հերթին մնաւածն նպաստեց ցեղասպանագիտության զարգացմանը, նրա այնպիսի առանցքային հարցերի ձևակերպմանը, ինչպես ցեղասպանացիտության առարկան, ցեղասպանությունը ծնող միջավայրը և պայմանները, բարձրագական և սոցիալ-տնտեսական պատճառները, պետական-հասարակական համակարգը, ցեղասպանություն իրականացնող երկրի հոգետր-մշակութային մակարդակը, դարերի ընթացքում ձևափորված պատմական ավանդույթները, միջազգային պարմանները և այլք:

Ըստեցողի ուշադրությամբ ներկայացվող սրբ հատվածն առաջին փորձն է հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիցի մի շաբթ հանգուցային հարցերը քննարկել ցեղասպանագիտության հիմնարար սեպրունցների լուսի ենքու, ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, որը հենարավորության կուտ որոշելու Արմենոցիցի տնօղն այդ համակարգում՝ մի կողմից, և նրա ազդեցությունը գիտության այդ համեմատարար երիտասարդ ուղղության ձևափորման ո զարգացման վրա՝ մոտ կողմից:

2. ԴԱՐՁՅԱԼ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐՄԱՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ցեղասպանագիտությունը, ինչպես ամեն մի այլ գիտություն, ունի իր նախադրյաները և սկսվել է որոշակի նախանցություն: Այս դրույթը կիրա-

ռեյի է նախև և առաջ «գնուոցիդ-ցեղասպանություն» եզրի ծագման կապահպարյամբ՝ Շահբայի Լեմիկինի համար որպես նախադրյալ իր այդ դարակազմիկ հայտնագործության համար հիմք է հանդիսացել 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը: Մեր այս պերումը ոչ թե տեսական մուտքանուման արդյունք է, այլ ապացուցվում է փաստներով, որուած մեջ տուանձնահատուկ տեղ է գրավվում պրոֆիլառոր Երևանի Ֆայդի հետինականից տեսակին առ այս, որ Շահբայի Լեմիկինը դեռևս «1933 թ. առաջարկել էր արգելել որպես բարրարուսական ուժազգործություն այնպիսի գործությունները, ինչ ու հայտնի է որպես «Հայկական կոտորածներ»¹²²: Այս ազգային է այսուել մի շատ կարևոր հանգամանքը: Լեմիկինը 1933 թ. առաջարկում է արգելել Հայկական կոտորածների և ման գործողությունները, իբր այդ ժամանակ միանք և առաջին բարրարուսական գործողությունը կառ, ժամանակակից տեղունեալոցիալ առածք, ցեղասպանությունը հայտի 1915 թ. ցեղասպանությունն էր: Հետևաբար, ինչանց իրավաբանն իր դարակազմիկ հարթակործությունը կատարել է նախև և առաջ 1915 թ. Հայոց մաս եղանակի պատմական փորձի հիման վրա:

Հայուսակենով ցեղասպանագիտության ձևադրության մեջ հայկական նախարարմատների թեման՝ նշենք, որ դրանում սկզբունքային տեղ է գրավվում XX դարում հայոց ցեղասպանության առաջինը լինելու հանգամանքը: Այսօր այդ ընազնիանի բոլոր խոչըն, միջազգային ճանաչում ունեցող գիտնականները, որոնք կանգնած են սկզբունքային դիրքերում և հաշվենկատորներ տուրք չեն տալիս բարյարական տառապեմեներին և նկատառություններին, անվերապահորներ ընդունում են, որ բաներությ հայութաբայակի առաջին ցեղասպանությունը հայտի 1915 թ. ցեղասպանությունն է:

Ինչպիսի, աս այն դեպքը չէ, եթե առաջինը լինեցը որևէ տառմեջություն է տային և դրա համար կարելի է համարանանալ: Դա ուղարկի պատմական իրողություն է, անհերքի ուղերգություն, որը վերաբերում է ոչ միայն հայերին, այլև համայն մարդկությանը:

Այս իրողությունը հաստատում է ամերիկան բարյարագետ Մայքլ Բենքը, որը հասուն նշում է «բառանձներորդ դարի առաջին խոչըն գնուցիդի հնտևանքով հայ ժողովրդի ցրված բնկորմերի» առաջացնեան մասին¹²³:

Երբասաղբայի ՀՀետական համագումարանի պրոֆեսոր Ֆրանկլին Լիբեր կարծիքով՝ հայկական ցեղասպանությունը նոր դարաշրջանի սկիզբ

122 Helen Fein, *Problems of Genocide*, p. 181.

123 Michael Banks, *Four Conceptions of Peace*, Canada, 1997, p. 287.

է. «Եւամբուջայի, Սուրբանի, Բորբոնդիի, Ռուանդայի և Բոսնիայի կառավարությունների ցեղասպան գործողություններից հետո մնեք կարող ենք խոսել այս ՀՀ դարի մասին, որը սկսվեց հայերի ցեղասպանությամբ, որպես Ծեղասպանության դարաշրջանի»¹²⁴:

Խոկ Ռուանդանի գիտությունների ակադեմիայի Համաշխարհային անունակության և միջազգային հարաբերությունների հետախոսությ մասնագետ Վիկտոր Նահեն-Շամակին հաստատում է, որ «ՀՀ դարը վկան է մի քանի իրադարձությունների, որոնք որակվում են ցեղասպանություններուն: Նման տիպի առաջին և ամենամեծ ոճիցը հայերի և մյուս, գիտափորակների քրիստոնյա ազգային փոքրամասնությունների կոտորածները են Օսմանյան կայսրությունում»¹²⁵:

Համանման կարծիքի են նաև առօլիխական պառմարան Քրիստոնություն Ունկարը¹²⁶, Ֆրանսիացի Խվ Տերենը¹²⁷ և շատ որիշներ:

Ակադիսին է ժամանակակից ցեղասպանագիտության մեջ տիրապետող տեսակերպ գենոցի եզրի ծագումաբանության և ցեղասպանագիտության ձևավորման մեջ հայկական կուրի և փորձի վերաբերյալ: Դա հաստատվեց նաև 2005 թ. Ֆրուիդայում տեղի ունեցած Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի 6-րդ կոնֆերանսում, որը նշերված էր «Նմանուն տարի Հայկական ցեղասպանությունից հետո և վարուն տարի Հոլոքոստից հետո թիմային»¹²⁸:

Դրա հետո միասին ճիշտ չեր լինի թիրապետականությունը, որ ույի հրեական ողջակիցումը ցեղասպանագիտության ձևավորման գործում: Մենք ավելի բան համոզված ենք, որ 1944 թվականին գենոցի վերաբերյալ Ռաֆայել Լեմշնին տեսակերպ խարսխված էր երկու հիմնացուների վրա՝ 1915 թ. Օսմանյան կայսերությունում իրագործված հայկական ցեղասպանության և 30-ական թվականներին Գերմանիայում իշխանության գործի եկած նացիստների կողմից Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ իրագործված հրեական Հոլոքոստի վրա:

124 Franklin Little, *Problems of Genocide*, Canada, 1997, p. 29.

125 Viktor Nadein-Raevalci, *Problems of Genocide*, p. 201-202.

126 Christopher Walker, *Problems of Genocide*, Canada, 1997, p. 413.

127 Իվ Տերոն, *Ibid.*, p. 342-343.

128 Papers and Announcement of 6th Biennial Conference. International Association of Genocide Scholars, <http://www.instituteforthestudyofgenocide.org/oldsite/conference/2006/agenda.html>

3. ՊՈԼԻՏԻՑԻԱԴ

Ծեղասպանագիտության շնորհիվ ավելի ցնդայանվեցին ցեղասպանություն հասկացության շրջանակները և ավելի մանրամասնելիցին ովոնկութանագիտացին երա հիմնադրությանը: Մենք հասկապն նկատի ունենք նրկու սկզբունքացին թռույթի նորանութուրքուն: Առաջին նորամուծությունը վերաբերում է «պոլիտիցիոր» կամ «քաղաքարական սպանություն» հասկացությանը, իսկ երկրորդը՝ զոհի կամ «վիկտիմիզացիայի» հասկացությանը:

Մինչ այդ ցեղասպանությունն ուստմնասիրվում էր քավականին ուղղագիծ կերպով, զիսամփորապես «քարեր-ռոնի տեղահանումներ» շրջանակներում: Մենք հեռու ենք թերագնահատելու նման մուտքային կարևորությունը և երա խարացած մնա զերը: Դրա շնորհիվ ձեզ բերված արդյունքներն ավելի քան ակնհայտ են:

Բայց վերոնշյալ նրկու նորանութուրքունների շնորհիվ ցեղասպանության թաքախառու բացահայտվեցին նոր չերտեր, որի հետևանքով ավելի խորացած և կատարյալ դարձան մեր քեզ զիտելիքները և բնի պատկերացումները մարդկության դևա ուղղված այդ ուրագործության մասին:

Ծեղասպանագիտության շնորհիվ զննողինից անջատվեց պրիխաժիդու և դարձավ ուստմնասիրության ինքնուրույն առարկա որպես նրան բարադրառարք:

Ըստ ցեղասպանագիտության, եթե ցեղասպանությունն իրականացվում է ներկայ ունենալով ուսասական, երիշկական և կրոնական որոշիչները, ապա պրիխաժիդու պարագայում խմբերը նշանակեն՝ թիրախ են դառնում նախ և առաջ նրանց բարարական դիրքորոշման, տէյս այլ ժողովուրդի կաներուն նրանց խարացած բարարական առաջնային և դիկայագ դերի, ինչպես նաև տիրապեսուող ազգի վարչակարգի նկատմամբ նրանց գրամական դիրքի պատճառով:

Եվ ցեղասպանության իրագործման ժամանակ, այսինքն՝ զանգվածային թաքախառու զուգահեռ, իսկ շատ հաճախ նրանից առաջ իրագործվում է պրիխաժիդու՝ ոչնչացվում է տվյալ մողավորի ազգային-քաղաքական դիկայարարությունը, բարարական, ուազնական, կրոնական, հասարակական և մշակութային առաջնորդները, որոնք ընդունակ են կազմակերպել դիմաշրություն ցեղասպանության բարարականությանը. Կանխիւ կամ ձախողել այն: Քաղաքական սպանության նպաստուն է զիսառու ցեղասպանության ներակա ազգին և կոտրու նրա դիմադրությանը:

Դական ոգին, որը գործողաբարյունների ազատության բայց դաշտ է առեղծում ցեղասպանությունը կիրառող պետությունների և կառավարությունների համար՝ ռահավախային սպառել կազմակերպելու առանք:

Թաղաքարական սպանության պոլիտիցիդի դասական օրինակ է համ-
դիսանում հայոց ցեղասպանությունը՝ արմենոցիցը: 1915 թ., Խախարան
հայերի զանգվածային կուտրածները և բռնի տեղահանումը, Երիտ-
րաքաղաքան դահիճները նոյն տարվա փետրվար ամսին և նույնորուն
Երագործներին հայոց գիտական ուժի քննությունից ոչ-
շացումը: Երիտրաքաղաքական դեկավարությունը լայ էր հասկանում, որ
այդ ուժի առկայության պարագայում հազիվ թե նրան հաջողվեր արդ-
պիսի հեշտությամբ և ծավալներով իրագործել հայերին ոչնչացնելու
իրենց դիվային ծրագրերը: Հօգուած այդ տեսակենութ են խոսում հայերի
1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերը Շապիկ Կարահիսարում,
Սառնում, Մուսա լեռում, Որթայում, Համսում. Վահի փառահեղող հերո-
սական պաշտպանությունը և այլն, որոնք հերոսության խևական օրի-
նակներ են, և որոնցով հապարտանազու օրինական իրավունք ունի հայ
ժողովուրդը:

1915 թ. ապրիլի 24-ին սկիզբ առավ հարոց պատշաճնութական, քայլարական, կրոնական, հասարակական և մշակուրային գործիչների ընտրանու ոչխացումը, որին հետևս հայ ազգային կուսակցությունների ղեկավար գործիչների ֆիզիկական ոչխացումը: Սպանվեցին յուրաքանչյան մաշջիսի անդամներ, հայ գրականության դասական Գրիգոր Շահան մաշջիսի անդամներ, հայ գրականության դասական Գրիգոր Շոհերացը, և Վուականց (Օսիկ՝ Ներձակցան) հայ պետքանիշ փայլուն Շոհերացը, և Վուականց (Օսիկ՝ Ներձակցան) հայ պետքանիշ փայլուն Առաջնորդ Հանիկ Վարուժանը, Միամանրուն, Ռուբեն Զարդարյանը, Ռուբեն Ալեքսանդր Արտաշես Հարությունյանը, Թիկատինցին, Երդիսանը, Ֆիգրան Ջուլյուրյանը, Սմբատ Բյուրալը և ուրիշներ, երեսի արվեստագիտներ, հրապարակախոսներ ու խմբագիրներ Նազարեթ Տաղապարյանը, Գագիկ Օզանյանը և այլք: Զերրակազմեցին 800 ականավոր հայ մռավորականներ, այդ թվում Մեծ Կոմիտասը, որուց մեծ մասը սպանվեց գաղթի ճանապարհին: Դրան հետևեց հայ ազգային կուսակցությունների ղեկավար գործիչների ֆիզիկական ոչխացումը: Կուտանշնությունում կախարդան բարձրացվեցին հեղական կուսակցության 20 գործիչների Փարամագի (Մաքեն Մարզականի) ման կուսակցության ապահովեց Նազարեթ Զառչը, Վանում Հշանիս և շատ ուրիշներ¹²⁸:

Արդիստիցիոնի՝ բաղադրական սպանության կիրառման հետևաելու հայոցընընը գլխաւովից և մնաց առանց ազգային բաղադրական և ուսումնական դիվավարության:

Դոյլստիցիոնի հիմնադրության օգնում է ավելի խորը հասկանալու ցեղասպանություն կոչված երկուոքը, ցեղասպան ուժերի սորուտեցիան և տակտիկան, ինչպես նաև ցեղասպանության իրագործման մեխանիզմը: Այդ բոլորը շատ հասակ երևում է, եթե մենք հայոց ցեղասպանությունը դիտարկում ենք արդիստիցիոնի պրիզմայով: Բաղադրական սպանության հիմնադրույթն ամրոցավես ուղղված է հայոց ցեղասպանությունը միտելու ամեն տեսակի վորձերի դեմ, ցուց է տայիս այդ «տեսակետների» սևանկությունը և կասկածի տեղ չի բոլուսը, որ այն, ինչ տեղի ունեցած հայերի հետ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում, բացի ցեղասպանությունից այլ անոնք չտան:

Ժամանակն է, որ մենք հասուն գրավվենք ցեղասպանագիտության այդ կարևոր հիմնադրույթի ուսումնասիրությամբ: Նա կարող է նոր դիմում առնայալ շերտեր տացել հայոց ցեղասպանության մեջ Եղբայրությունիցիոնի հիմնադրույթն աշխատում է հօգուտ հայոց ցեղասպանության և նրա միջազգային ճանաչման:

4. ՊԱՐԻԾ ԵՎ ԶՈՅ

Ցեղասպանագիտության երկրորդ նորամուծությունը զոհի (victim) և զոհի վերածվելու՝ վիկտիմիզացիայի (victimization) հիմնադրույթն է:

Զոհի հասկացությունն անբաժան է ցեղասպանությունից: Սակայն այս տեսադրությունը թերաք հիմնական նորոգույնը կայսերում է նրանում, որ զոհը ցեղասպանության պահին չէ, որ դառնում է զոհ, և ոչ է դահիճն է դահիճ դառնում ցեղասպանության իրականացման ժամանակ: Ըստ եղբայրական դա մի բարդ պրոցես է, որը սկսվում է շատ ամենի վայ, բայ բռն ցեղասպանությունը: Նա ունենում է նախապատրաստական մի ամբողջ շրջան, անզամ դարսաշրջան: Այդ բանը շատ բավ է նկատել ամերիկյան հեղինակներից մեկը՝ Մայքլ Բենկը, որն իր «Խաղաղության շրջան տեսադրույթները» աշխատության մեջ, անցրադառնալով այս կամ այն ժողովրդին վիկտիմիզացիայի՝ զոհի վերածելու հարցին, որպես օրինակ նշում է «Հարավային Աֆրիկայի սերին, Մերձավոր Արևելիքի բրդերին, լիներին և հայերին»¹³²:

130 Michael Banks, Four Conceptions of Peace, p. 287.

Որպես կանոն՝ հաղածանքների, խորականության և, ի վերջո, զոհաբերության նշանակելու են դառնում էրթիկական խմբերը: Բայտումնարանության գծով ամերիկյան մասնագիտ Ռոբերտ Գարի հաշվարկներով՝ 1945–1990 թթ. աշխարհում 233 էրթիկական խմբեր եղել են նման խորականության առարկա, այսինքն՝ վիկտիմիզացիայի համանական թիվածունք¹³¹: Իսկ Բարրարա Հարթը, թնարկելով ցեղասպանությունների փոխապահթիւածության հարցը, գաղիս է այն եզրակացության, որ «Եղանականության մասմասակ զոհաբերության ներակա խմբերը որոշվում են վարչակարգի կողմից առաջին հերթին ըստ երանց համայնքային հատկանիշների, որպիսիք են էրթիկական պատկանելությունը, կրոնը կամ ազգությունը»¹³²:

Զորի վերաբերյալ ցեղասպանագիտության տևարրույթը Արմենցին նկատմամբ կիրառվում դեպքում անհայտ է դրանում, որ Օսմանյան ժողովրդի դեղավարությունը կայսրության տարածքում գտնվող հայոցոյանց որպես գոյն ընտրել էր առնվազն XIX դարի 70-ական թվականների վերջներին, եթե կանոնի կողմից «Հայկական հարցի բաժնան նախարդույթ ձև հայերի ֆիզիկական ոչխացումն է բանաձևը, որը որդեգրել էր սովորան Արդու Համբու Ա-ը՝ “Իրա զարգացման հաջորդ փուլ հաւելիսացակ երիտրուցիքի կողմից առաջ բաշխած մարդու բուրբական ազգի» ստեղծման ուսայական տեսակետոց: Իսկ դա նախատեսում էր կայսրության ոչ բայց ժողովրդների կամ բռնի ուժացում կամ նիզիկական ոչնչացում:

Կարծում ենք, անհրաժեշտ է նաև այս շրջանակներում դիտարկել հայոց ցեղասպանության հարցերը: Այս կապակցությամբ կարենք ենք համարում ուշադրություն դարձնել նրկու կարենք հանգամանքի վրա:

Առաջին՝ ըստ ցեղասպանագիտության վիկտիմիզացիայի վերաբերյալ հիմնադրությի, եթե կա զոհ, ապա անհրաժեշտաբար պետք է ինչ-են նաև դաիմիա, անկախ այն բանից, թե կատարվածք ջարդ է, կոտորած, թե ցեղասպանություն: Արմենոցինի Հայուսպանության դեպքում երկուսի հասցեն է շատ հստակ է: Զոհը հայությունը եղավ, իսկ դաիմիան Օսմանյան կայսրության սովորակա-երիտրուրբական վարչակազը, երա դեկապարտությունը: Անկախ երա գործադրած բոլոր ձիգերին, «իմաստարկներին» և «քաջատրություններին», ևս մնում է դաիմիա:

Երիտրուրբարի դաիմի կարգավիճակն այլընտրանք չտնի:

131 Ted Robert Gurr, Barbara Harff, *Ethnic Conflict in World Politics*, Westview Press, San Francisco, p. 6–8.

132 Barbara Harff, *Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities*, p. 24.

Երկրորդ՝ բանի որ ցեղասպանագիտությունն ընդունում է, որ զնիի ընտրությունը և նրան գրիարերության ներարկեց պատմական որոշակի պրոցես է, իսկ որ իրոք այդպես է, ապա դրանից տրամարանորմն հետևում է, որ այստեղ համեստակիության կամ անսպասվելիության պահի գոյություն չտափ: Հետևաբար, զոհն իր զնիի վերածվեց չի կառող արդարացնել: Դրանով: Անպատճառատվածությունը և համազգային մասշտարում դիմանայելու անվարողությունը որևէ արդարացնում չի կարող ունենալ, որուին դրա գինը տույալ ժողովրդի կամ երևոսի ոչնչացման է: Ապահով հավասարասին վերաբերում է ցեղասպանության ներարկիած հայությանը, նրա ազգային, քաղաքական, կուսակցական և կրոնական գործիչներին, որոնք պարտավոր են իրենց հարց տալ, թե արդյոք նրանք իրենցից կախված ամեն ինչ արել էին կամ հաջի էին առն ցեղասպանությունը կանխելու կամ զոնք նրա հետևանքները ենացագոյնի հասցնելու բոլոր հետարավորությունները, քայլերը և միջոցները: Կարծում ենք, որ դա շատ յայն և ընդունելով թեմա է, որը երբնից հասուն թնարկման առարկա պետք է դրանու, նրա ուղում ենք, որ դա կամ նրա մոդեմիկացված տարրերամբ այլևս հայության համար չկըրկնի: Կարծում ենք նաև, որ դժողովության լուրջ պատճառները ունենք դրսևորելու նույնիսկ նրանց հասցեին, ում հայերը սրբացրեն են:

Դրութանոր Ազգին դե Զայանը շատ հետաքրքիր, նոյնիսկ ինցիսատուակ մուտքեցում է ցուցաբերում զնիի հարցում: Նա գտնում է, որ «Բանի որ մարդկային բոլոր էակներն ունեն միևնույն մարդկային արժանապատվությունը, չեն կարող լինել քաղաքականապես ճիշտ զնինք և մարդիկ, ում կարելի է արհանարին»¹³³: Այս կերպ ասած՝ ցեղասպանության բոլոր տեսակների իրագործման ժամանակ չկամ և չեն կարող լինել ճիշտ զնինք կամ մարդիկ, ում կարելի է արհանարին, ուստի նրանց սպասությունը, նրանց ցուհաբերումը քարարական կամ այլ մուտքներով պարագայի և համարդի ճիշտ սպասությունը: Շարունակելով իր միանգաման ճիշտ դատողությունները՝ շվեյցարացի պրոֆեսորը նօրախակում է՝ «Ի՞նո՞ւր զնինքը, ներառյալ Հայոց ցեղասպանության վերապրածները, իրավունք ունեն պահանջել զնիի կարգավիճակ և արժանի են մեր հարգանքին և կարինգանքին: Զիան միջազգային իրավունքից վեր գտնվուի երկրները: Ցեղասպանությունը միշտ համեցակը է: Այս համեցակը պահանջում է թե անհոգայան և թե անհատի պատասխանառությունը»¹³⁴: Նա

133 Alfred de Zayas, Human Rights and International Law and Armenian Genocide. Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide, p. 17.

134 Անյս տեղում:

մասմանանակ քննարկում է ցեղասպանություն իրազրոշած պետորյան կամ իշխանության անհետանալիություն ինչու նրան փոխարինելու եկած նոր պետորյան կամ իշխանության անեղբենքն ու պարտականությունները անկախ այն բանից, թե նա նախկինել իրավահաջորդն է, թե ոչ: Աչքեղ Շայասը, որը երկար տարիներ՝ մոտ 22 տարի, աշխատել է ՄԱԿ-ի համակարգում, եղել ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնառողջի բարտությար, ապա Մարդու իրավունքների Գերագույն Հանձնակառարքի գրանցման պետիցիաների բաժնի ղեկավար, զանում է, որ «Օրինականական պետորյունը կամ նրա ժառանգորդ պետորյունը պարտավոր են մեղադրել և պատճեն նետել հանցանքի (այսինքն՝ ցեղասպանության և վիլստիմիզացիայի — Ն. Հ.) համար պատասխանատու պաշտոնաներին և զոհերի կամ նրանց ժառանգելերի համար փոխառության միջոցներ և ձևեր գտնել»¹³⁵: Այս տողերը պատկանում են մի մարդու, որը մասնակիությամբ իրավաբան է, և որը մոտ քառորդ դար ղեկավարել է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հետ կապված մարդիները, մի մարդ, որը իհանացի է կողմնորոշվում ՄԱԿ-ի բավականին խճողիած և բարդ իրավաբանական հարցերուն: Ուշագրավ է նաև Հոգեթերապևտների բրիուսական խորհրդի անդամ Ռուբ Բարենբրի տեսակետը և մոտեցումները վիրունչյալ խորհրդի և իրեաների պարտականությունների վերաբերյալ: Նա խոսում է բաց տեքստով և կատարում հետաքրքիր դիտարկում: «Որպես հերեա, — նշում է նա, — կարծում եմ, որ իրեաները կարեն դուք ունեն մասնակալից Թուրքիային պետքու, որպեսզի նրանք պատասխանատվություններն իրենց նախորդների կողմէից 1915 թ. հայրական համայնքի նկատմամբ իրավահաջորդ պատմության ամենատևածկան ցնողասպանության համար: Ես սա դիտարկում եմ ոչ որպես միայն հայերի խեղիք, այլ ուղղ Թուրքությունների խեղիք, հայութացն Թուրքիայի: Վերջինն պետք է սօս և հիշի մարդկության այդօրինակ ողբերգության կորուստը»¹³⁶: Իրոք, որ չափ հետաքրքիր դիտարկում է, մասնական որ դա կատարում է Հոգեթերի միջով անցած իրեական ցնողանիքի արժանապատճի դրսաւորը:

Այս կապակցությամբ, հայութացն ցեղասպանությունը մխանդ առիջով, հայնրին, որպես բորբերի կողմէց իրավահացված գոկերի, իր խորհրդողներն է տախի հարսնի ցեղասպանագիտ Խորայի Զարեհին: Ըսկզերով, որ Հայոց ցեղասպանությունը մխանդ բորբերը հուսահատ Ըսկզերով:

¹³⁵ Alfred de Zayas, Human Rights and International Law and Armenian Genocide, Ultimate Crime, p. 17.

¹³⁶ Ruth Barnett, Ultimate Crime, Ultimate Challenge..., p. 30.

հարժակումներ և գործում, խրայելցի ցեղասպանազնությունը գորում է. «Ի՞նչ վերաբերում է հայ ժողովրդին, ժամանակներին, որ նա, ինչպես և հրեա ժողովուրդը զոհի մտածելակերպը փոխարինին»¹³⁷. Որպես այլընտրած՝ նա խորհուրդ է տային հայերին և հրեաներին իրենց ներքրումն ունենալ եռ ցեղասպանությունների և ցեղասպան ահարհեկչությունների դեմ պայքարում:

«Ակտուիմիզացիան ցեղասպանության» որպես մեղադի մրու երևս է:

5. ՏԵՂԱՍՊԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹԸ

Հայկական և հրեական, ապա նաև Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում իրականացված այլ ցեղասպանությունների միջազգային ուսումնասիրությունը, ականավոր ցեղասպանագետների անհատական և կոլեktիվ վերլուծական աշխատանքները հնարավորություն տվյալների կատարելու գործառ ընույթի մի վերին աստիճանի կարևոր հայտնագործություններ: Տարբեր ընույթի ցեղասպանությունների, առաջին հերքին հայկական և հրեական, ինչ ապա նաև նրանց հացորդած մյուս ցեղասպանությունների բարձրական, սոցիալական, տնտեսական, էթնիկական և հոգեքրածության առավելությունի մասնակիլիտ հետազոտության հիման վրա ցեղասպանագիտությունը 1970-ական թվականներին ստուգ բաշխ «ցեղասպան պետության» և «ցեղասպան հասարակության» վերին աստիճանի կարևոր տևապերությը:

Այս տեսակետոց, որ մինչ այդ անհայտ էր գիտությանը, հիմնավորվել է հայտնի ցեղասպանագետներ Խրիստ Հորովիցի¹³⁸, Լև Կուպերի¹³⁹, Յորի Բարսեղովի¹⁴⁰ և այլ մասնագետների կողմից: Այս խեղորի ուսումնասիրությամբ զրարդում նե նաև Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում:

Այս նոր տեսադրությունը, ինչպես հաճախ է պատմում գիտության մեջ, չի կարենի ասել, թե անվերապահորեն է ցեղունվում բոլոր մասնագիտների կողմից: Նա իր կողմնակիցների հետ միասին ունի նաև հակառակություններ, կամ նաև մասնագետներ, որոնք առաջմ ձեռնապահ են

137 Israel Charny, The Effects of Genocide Denial on the Deniers—Individuals and Nations, *Ultimate Crime...*, p. 15.

138 Shu' Irving Horowitz, State Power and Mass Murder, New Brunswick, 1978.

139 Shu' Leo Kuper, Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century, New Haven, 1981.

140 Shu'Ю. Г. Барсегов, Геноцид якимын преступление по международному праву, Москва, 2000.

մեռմ և այլք: Եվ դա միանգումայն հասկանայի է, բայի որ նա ոչ միայն գիտական նորություն է, այլև շատ համարձակ բաղարական տեսակեր:

Մըն է ցեղասպան պետության տեսադրությի եռթյունը, ինչ սկզբունքների վրա է նա խարսխվում: Ստորև մենք ներկայացնում ենք մեր մոտեցումները:

Առաջին և կարևոր սկզբունքն այն է, որ ցեղասպանությունները պատահական չեն լինում: Նրանք ունեն տվյալ հասարակության ծոցում ձևավորված նկատելի և ակնելաւ, բատնաւ նախադրյակներ, որոնք ներքին և արտաքին քարենապատ պայմանների դեպքում, անխուսափելիութեն ի հայտ են գալիս և հանգեցնում են կամ ցեղասպանության փորձեցին կամ բուն ցեղասպանության:

Երկրորդ՝ ցեղասպանությունը ոչ որոյ պետություններում և հասարակություններում է դրսությունը և հեարագոր լինում իրագործելը: Դա հեարագոր է միայն յուրահասուն կատացվածք ունեցող հասարակություններում, այնպիսի պետություններում, որունք տիպարանորեն պատկանում են բռնատիրական վարչակարգ ունեցող երկրների շարքին և չեն բուժել ժողովրդյավարության, հաւերութողականության և տեսակետների քաղմազանության քորայում: Այդ վարչակարգը կարող է լինել զարգացման տարրեր աստիճանների վրա գտնվող ուսումնականության, դիկտատորական և կամ ամրութափական վարչակարգ: Սակայն այդ հանգամանքների վերսին վերցրած դեռևս բախարար չե ցեղասպանության համար:

Երրորդ՝ կարենոր հանգամանքը տեսական պատուառներն են, որոնց վրա խարսխվում է ցեղասպանություն իրագործող պետություն-հասարակությունը և նրա պաշտոնական բաղարականությունն արորիզեն ու եկվոր ժողովուրդների նկատմամբ և դրան համապատասխան տիրապեսող զաղափարախոսության առկայությունը ցեղասպանություն իրականացնող երկրություն: Դրանց մեջ առաջնային է տիրապետող ազգի զերազանցության զաղափարը տվյալ պետության շրջանակներում թափակող մնացած բոլոր ազգությունների նկատմամբ՝ մի կողմէց, և «օտարածին» մարմիններից որպես երկրորդ կարգի երեխկական խմբավորումներից ազատվելու և երեխկական առումով «մարդու» և միաստարդ, «զուարյուն» երկիր ստուժելու հիմնադրությը՝ մյուս կողմից: Այդ նախադրյակն առկա էր թե Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ բռնընըրը պաշտոնապես հարսարացվել էին «ամենարարձըր» կայսրության մնացած բոլոր ազգերից՝ հոյներից, հակերից, արարներից, ասորիներից, պալոններից և այլն, և թե ևացիստական Գերմանիայում, որտեղ

գերմանացիններին ծննդյան օրնից ներարկում էին «Գերմանիա, Գերմանիա, բոլորից բարձր ռասարական բույնը»:

Սակայն ինչպես վկայում է պատմական փորձը, երիկացնես «մաքրու» երկիր ստեղծելու այլ ուժի, քան բռնությունն է, գոյություն չունի: Իսկ բռնությունից մինչև ցեղասպանություն ընդամենը, ինչպես իրահայտելու ներքո, «մի բայց է միայն»:

Ծորորո՞յ «Ճնշասպան պետության» ձևավորման համար անհրաժեշտ է նաև մեկ այլ նախարարին: Կարենը է, որ տվյալ հասարակությունը ոչ միայն շնորհի երիկացնա մաքրման դեմ, այլև ընդունի և պաշտպանի այլ քաղաքականությունն ակտիվ կամ պատիվ կերպով կամ թերու անուարբնություն ցուցաբերելով: Այլ կերպ ասած, խիստ կարենը է, որ տվյալ պետության ներսում չինըն ցեղասպանությանը խոչընդունող ռազմական, քաղաքական, կրոնական և հասարակական շատ թիվ կազմակերպված ուներ:

Եթե այս բոլոր նախադրյալներն առկա են, ապա տվյալ պետությունը կարող է դառնալ «Ճնշասպան պետություն», դասկում է «Ճնշասպան պետությունների» շաբաթ, իսկ հասարակությունը դառնալ «Ճնշասպան հասարակություն»:

Եթե մնար «Ճնշասպան պետության» այս համկացությունը կիրառում ներ Արմենոցին և Հորոցուի առնչությամբ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ դա միանգամայն սագում է Օսմանյան կայսրությանը և հիմքերյան-Նացիոնալիզմ Գերմանիային:

Այս երկու պետություններն են բոլոր պարամետրերով համապատասխանում են ցեղասպան պետության տեսադրությին: Երկու երկրներում է գոյություն ունեն բռնատիրական, ռազմաֆեոդական (Օսմանյան կայսրություն) կամ դիկտուառորական-ամրողատիրական (Ասցիսուական Գերմանիա) վարչակարգ: Երկուսի համար էլ բնորոշ է պաշտոնական ռասիստական գործադրախուսության տիրապետությունը և համապատասխանաբար բուրբական և գերմանական ազգերի գերազանցության և բարձր լինելու: «Ռայար» ազգերից բռնությամբ Օսմանյան կայսրությունը և Նացիոնալիզմ Գերմանիան մաքրելու իշխանությունների հետադիմական քաղաքականությունը: Երկու երկրներն են, համապատասխան կայսրությունը, դարձնի ընթացքում կուտակել էին զանգվածային սպանությունների հարուստ փորձ և այլ ընազալառում հասել «բարձր կուլտուրային»: Եվ, վերջապես, երկու երկրների համար բնորոշ էր հասարամության կողմից նման քաղաքականության ընկալման փետունները: Դրա մասին են վկայում նախորդ գլխում ըստ հայկա-

կան վիւայեթների ցուց տրված օսմանյան արյունաբրու դահիճների կատարած հանգագործությունները: Ինչքան էլ որ դա դժվար է ասել, սակայն փաստը մեռմ է փաստ, որ առանց բռնը ժողովրդի ակրտիկ զանգվածային, համահավաք մասնակցության նման նախմիջի կառանելը գործնականում անհնար կիներ: Նովն է պարագան նաև երես-կան Հոլորուսի: Առանց գերմանական հասարակության ակրտիկ աշակ-ցության կամ թեկուզ և լուսյայի համաձայնության հետապնդր չեր լինի նման մասշտաբային ուժի իրագործել, ինչպիսին Հոլորուսն էր, որի պարագայում սպանությունների, տածառնան անելու և կոտանքների համար ավելի մեծ քանակության և ավելի կատաղելագործված տիխնի-կան է օգտագործելու:

Մարդկային գործուն անհնար է հաշվից դորս նետել:

Ֆերլասպան պետությունը ողբերգություն է պատճառում ոչ միայն նեղակա ժողովություններին, այլև պատճում սեփական հասարակությանը, նրան, կամա թի ականա, ուժագործության մեղսակից դարձնելով, որովհետև զանգվածային թեաջնորմ անհնար է իրագործել առանց ստիրապեսորդ ազգի «զանգվածային մասնակցության»:

Այդ բանը շատ լավ զիտակցեցին և ընդունեցին հետհիտչերան Գերմանիայում, այդ բանը դեռևս պետք է գիտակցնեն և ընդունեն հետօնական Շուրքիայում:

Կարելի է ասել, որ «ցեղասպան պետության» վերաբերյալ ցեղաս-պանագիտության հիմնադրույթի ավելի համեստայի է դարձնում հայոց ցեղասպանության հնարավորության և կիրառման շատ հանգանակ-ներ:

ՀԱՅՈՅ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐ
ԵՎ ՅՈՒՐՑԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՂԹԱՆ

Երբ 1915 թ. տեղի ունեցած XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝
Հայոց ցեղասպանությունը, մարդկությունը, ամենայն հայկականու-
թյամբ չէր հերապրում, որ ևս կրնենա իր շարունակությունը։ Յամփուր-
տի, Հայոց ցեղասպանությանը հաջորդեցին համանման հանցագոր-
ծություններ մեր մոլորակի տարրեր մայրածամքինքում և նրանքներում-
Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1939-1945 թթ.
հիմունքան Գերմանիայում կիրառվեց Հոլորուսով։ Արմենցիդին և
Հոլորուսին հաջորդեցին ցեղասպանություններ և ցեղասպան արյու-
նակի իրադարձություններ Կամբրօջայում, Ռուսակայում, Բուրմանիայում,
Բայկալսկինում՝ Հարավսկավիայում (Շունժա, Հերցիգովիինա, Կոտով),
Երուսաղման (Երիտրիա), Նիգերիայում (Բիաֆրա), Սուդանում (Նար-
ֆոր), Հասարակածացին Գիֆնեայում, Խորտիսիայում (Արևմյան Թի-
մոր) և այլ երկրներում։ Տաննամյակներ շարունակ արարենքի և հրեա-
ների միջև զենոնիդաց բռնքի արյունակի բախտությունը ևս տեղի ունեցել
Պաղեստինում։ Ռեզուտային և նույնպես գտնում է, որ խորհրդային տարի-
ներին, հատկապես 1930-ական թվականներին, ցեղասպանություն է
իրականացվել ուկրաինացիների նկատմամբ։ Եվ եթե որևէ ժողովրդի
տուսայ բռնի տեղահանությը դիմունը որպես ցեղասպանության օրգա-
նական բաղադրամաս, իսկ դա ազդակն է, ապա ցեղասպանության ձի-
ոյի մեջ է մտնում ևս Հյուսիսասային Կովկասի մի քանի բնիկ ժողո-
վորությունի չինների, ինգուչների, ադիրեների բռնի տեղահանությունը և
արարոք խորհրդային իշխանությունների կողմից 1940-ական թվական-
ների կեսերին։ Դրանց բանակն այնքան է շատացել և այնպիսի ծավալ-
ներ ընդունել, որ պրոֆեսոր Հենք Ֆադեց 1960-ականներին հացորդած
ժամանակաշրջանը դիմում է որպես գենոցիդի և պրիսիցիդի որոշն

Դարաշրջան: Մեզ մեռմ է միայն ավելացնել, որ դա ոչ միայն ցեղասպանությունների և պոլիտիցիալի դարաշրջան է, այլև տարրեր ձևերով և մակարդակներով ցեղասպանությունների ժխտման որոյն դարաշրջան:

Այսպիսով՝ աշխարհում ստանձելոց ցեղասպանությունների մի ամբողջ շրբը՝ իր ուրույն օրգակներով, որի սկզբանառում առաջինը լինելու իրողությամբ գտնվում է Արմենոցինը: Մի շաբար մասնագետներ փորձել են համակարգված ներկայացնել ցեղասպանությունների առ շուրջան: Մնաց արդեն նշեցինք Հեղին Ֆայտին: Նման փորձ են կատարել Բարբարա Հարթը, Ռոբերտ Թեղ Գարը և ուրիշներ: Այդ հարցը հետաքրքրի է նաև Լիքրանչանի համարարտակի պրոֆեսոր, Խայտնի մատավորական, փիլիսոփա, արարական փիլիսոփայությանց նվիրված և նրան միջազգային ճանաչում ընդած մի քանի արժեքավոր հասորների հետինակ, Լիքրանչանի բարյարացիական պատերազմի գոհը դարձած Հուանին Մուլուսին: Ռասումեասիրենով XX դարում ցեղասպանությունների բոլոր դրակորումները և Հայոց ցեղասպանությունը համարելով մեր դարաշրջանի, այսպես առած, զիշամասային, այսինքն՝ առաջին ցեղասպանությունը՝ Հուանին Մուլուսին նկարագրել է համաշխարհային բարյարականության մեջ ցեղասպանության զարգացման և անցումային փոլուքի շրբայական կապի պատկերը: Նրա պատկերացմանը այդ շրբան հետևյալ կերպ է ներկայանում՝ բորբական բորբական հարանիզմ-ի տալական հաշիվմ-գերլանեական նաշիվմ-սիրնիզմ¹⁴¹: Հարաբեր է, որ այս շրբան ամրողական և կատարյալ չէ, այս կամ այն օրգակի վերաբերյալ կարող են լինել հակամառություններ և առարկություններ: Բայց դա չի կարող հիմք ծառացել ժխտելու ցեղասպանությունների շրբայի պոկապացունը և ինչ-որ տնտեղ նրանց փոխկապակցվածության փասոր:

Այս բոլորի արդյունքում ցեղասպանությունը դուրս նկատ իր սկզբանական աշխարհագրական սահմաններից, մեկ պետության շրջանակներից՝ Օսմանական կայսրությունից և Փոքր Ասիայից, և մեկ մոլորդից՝ հայության իրողությունը լինելուց, և վերածվեց միջազգային նրկույթի:

Իրա հետ միաժամանակ ծագեց ցեղասպանությունների միջազգային ճանաչման, այսինքն՝ միջազգային հակըրտյան, առանձին պետությունների և միջազգային զանազան հետինակավոր կազմակերպությունների կողմէից ճանաչման հարցը: Այդ հարցը սուր ընուր կրեց այն պատճառով, որ Հուանինի ավարտը և նացիստական Գերմանիայի

141 Հուանին Մուլուսին, Բայնա բուրանքա... վա սիրումիսա Շուրբանիզմ... և սիրնիզմ միջև, Շեյռը, 1905, էջ 86-87, արարեցն:

հանցագործ դեկապարհների դատավարությունը Նյուրեմբերգում միջազգային դատարանի կողմից ժամանակի առավել համեմեկավ: Դրա ազդեցորդան տակ ավելի ավագիսի տպավորություն ստեղծվեց, կարծև թե Նյուրնբերգում դատավարությունը հատուկ կայացավ Հոլոքոստը ցնդասպանություն ճանաչելու և Գերմանիայի ֆաշիստական ուժագործման դրա համար պատմելու նպատակով: Իրականում դրա այդպիս չէր: Այդ պարագան, իրոք, միանեամից Հոլոքոստի ճանաչմանը տվեց հատուկ միջազգային կարգավիճակ, որից զորք մնաց ոչ միայն Արևելու միջուկ-Հայասպանությունը, այսի հետազոտում իրագործված բոլոր ցեղասպանությունները: Ստեղծվեց յորահատուկ իրագործյուն մեկ հրեական ցեղասպանությունը՝ Ճանաչվեց միջազգային օրենսդրությունը: Միջազգային դատական ասուլիսի կողմից, իսկ մնացած բոլոր ցեղասպանությունները գրկվեցին նման «պատվից»: Դրանից օգտվեցին աշխարհի բոլոր այն ուժեղը, ովքեր մերժում են ցեղասպանությունները և չեն ընդունում իրենց կատարած հանցանքները:

Առաջինն այդ հարցածի տակ հայտնից Արմենոցիոց կամ Հայոց ցեղասպանությունը: Ըստով կյարանս այդ ոճագործության հարյուրամյակը: Մակայն մինչդ օրս Օսմանյան կայսրությանը փոխարինած Թուրքացի Հանրապետությունը, որը հայտնի է նաև որպես թեմազական թուրքիա՝ նրա հիմնադիր Մուսրաթա Քեմայի անունով, համառուն, կարենի է առել անպատկանություն մերժում է ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցիոց ճանաչման հարցն անցել է մի քանի լիովով Մատոք համեմատ կերպով կանգ առնենք այդ փողերից յուրաքանչյուրի լուսացանեան վրա:

2. ԱՆՆԵՐԵԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎՐԻՊՈՒՄ

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին հնչեց Օսմանյան կայսրության վերջին զանգը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում ուղարկածն պարտության կուծ Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչները՝ Հուսեն Ռասուլի, Հիրմերը և Սասդուլլան, հետեւական Լեննոս կողմէ Մուղրու նախահանգստային քաղաքում՝ բրիտանական «Ազամինու» ռազմաների վրա, իրադարձարի պարմանագիր ստորագրեցին հարդառակած Անտանտի ներ, իրը նրա անունից ստորագրեց բրիտանական ծովական կարգությունը:

Դադարեց գոյություն ունենալոց և պատմության արխիվը հանձնվեց մի կայսրություն, որը միջին դարերում և նոր շրջանում մոտ յոր հարյուր տարի, Հակատազրական քացանական դիր է կայսրության պատմության մեջ: Մոր կարծիքով՝ Օսմանյան կայսրության ընութափից թերևս ամենաշատուկը տվել են մոտ 400 տարի թուրքական լիի տակ տառապած արտաքերը, որունք այն անվանելի նն «օրությունի երթիր»: Ռւշազրավ է, որ այդ սահմանումը պատկանում է մոտավորաց արարեներին. և դա բայց զարմանալի չէ, որովհետև օնևական մասրացը հավասարապես իր պատույտի մեջ էր վերցրել կայսրության որորը ոչ թուրք ժողովուրդներին՝ ինչպես քրիստոնյա աստղիներ, ռուբարներ, հայեր, հույներ, սերբեր և այլ բականյան ժողովուրդների, այնպիսի էլ մուսուլման՝ ալբանացներ, արարեներ, բրդեր և այլն: Նրանք որորը հանդիսանում էին կայսրության բռնի թուրքացնական պաշտոնական բարձրականության գոհերի:

Բարբարոսական այդ կայսրության, որը հայտնի էր նաև «Արյուն Համիդ II-ի բանու» հորցործություն, պարտությունը և վերացումը գոհունակությամբ ընդունվեց օնմանան տաճառակիր լիի տակ տառապած թոյոր ժողովուրդների, նվյուպական նրկեների և աշխարհի առաջադեմ քաղաքական, ազգային և մշակութային գործիչների կողմից, քանի որ դա նրանց կողմից ընկալվում էր աշխարհի մի անձայրածիր տարածում: Բայլաններում, Փոքր Ասիայում, Արարական Արևելյան և Հյուսիսային Աֆրիկայում, հետադիմուրյան և բոլսակայության մարմանավորումը և խորհրդանիշը հանդիսացող օնմանան աշխարհակալության վերացում և նրան ներակա տարրեր էթնիկական խմբերի, նզունների և կրոնների պատկանող ժողովուրդների ազատազրում, որը նրանց առջև պիսի բացեր զարգացման և առաջադիմուրյան մած հեռանկարներ:

Օնմանյան կայսրության պարտությունն այլ կերպ ընկալվեց բռն թուրքիայում՝ թուրքերի կողմից: Դա նրանց համար սև օր էր, իսկական ազգային աղեն, մանախանդ այն բանից հետո, երբ նրանց ուսումնական պարտությունը վերածվեց քաղաքական պարտության, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալոց և դարձավ սովորական մի պետություն, որպիսինները շատ-շատ էին աշխարհի բարձրական բարտեզի վրա: Թուրքերը՝ ժողովուրդն իր տարրեր խավերության պատկան և քաղաքական գործիչները, զինվորականները, մուսուլմանական հոգևորականությունը, որորը ցնցված էին: Եթե դա լիներ սույն ուսումնական պարտություն, ուն ոչինչ, առաջին անգամ չէր, որ թուրքերը պարտություն էին կրում մարտադաշտերում: Կարելի էր մոտ-

ծել ուսանցի մասին: Այժմ այդ հնարխավորությունը չկար, բանի որ մողոքակի վկայից անհետացավ «Օսմանյան կայսրությունն պիտույքի տակ դարձ շարունակ գործած պետական կազմավորություն» և առողջացն: Նրանք դա համարում էին ազգային խայտառակրթյուն և առողջացն: Թուրքերը, որոնք իրենք էին նոյն նվաճողները և համբաւ եկել որիշ ժողովրդիներին սոր-կացնողների դիրում, թուրքավարի լուծել այլ ժողովրդների ճակատագիրը, այժմ երանց և սրանց երկիրը՝ այն ինչ մնացել էր կայսրության փուլումից հետո, միաևսամից հայտնվեցին նըռական երկրի և կախյալ ժողովրդի կարգավիճակում: Դարերի ընթացքում ձևավորված երանց մտածեալերուաք և հոգերամուրյունը, որը խարսխակած էր թուրքի գերակարգացան, բացառիկության ու առավելության սկզբունքների վրա, երանց թույլ չէր տալիս հաշուվել նոր կարգավիճակի հետ՝ վասակական կախման մեջ գտնվել Աստանեի նրկրներից՝ առաջին հերթին Ասօնիացից և Ֆրանչիայից: Այդ պատճառով էլ ազգային արժանապատվորյան տուրացման զգացմունքի հետ միասին նըռանց մեջ խոսում էր նաև հո-սահառությունը՝ մի կողմից, և ցաւումը՝ մյուս կողմից:

Այդ զգացմունքները, թուրքերի մոտ աստիճանաբար բյուրեղամարդկան կերպարանափոխականին «Ռ'վ է մերավոր» և «Ո՛վ պետք է պատասխան տա» հարցի: Այդ հարցադրումների մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն թուրքերի հետ պատահած ազգային աղետի պատճառների բացահայտումն և մեղավորների հարունարկելման ցանկությունը, այլև վրիժառության զգացումը, որը մշտապես այնքան ոճնող և դաշտան է եղան թուրքերի մոտ: Բայց արև անօպան վրիժառության զգացումի բորահատկությունը կայանում էր երանում, որ այն բորբած էր առաջին հերթին ոչ թե օտարի, այլ իր երևելիս սեփական դնկավարության՝ «Ի՞րիշիա վեր բնակվի», «Միություն և առաջադիմություն» երիտրության կուսակցության դիմի:

Միշավորների և պատասխանառությունների բացահայտման պահանջը խրանչում էր նաև միջազգային համբության, ստանձնել պիտույք և ցաղաքության ու մշակութային գործիչների պահանջելուվ և ճնշումի: Սակայն այդ վերջինի վեկտորն այլ ուղղվածություն ուներ: Նրանց պահանջի հիմնական բովանդակությունը կազմում էր բացահարուն և պատմել Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականից Կիրառված Հայոց մեծ ներկանի օտարելյան համեյագործներին:

Ահա այսպիսի իրադրության պարմաներում Ահմեդ Թեքիիկ փաշացի կազմած եռորդական կատավարությունը 1918 թ. նոյեմբերին որոշում ընդունեց դատական պատասխանառության ներարկել և

պատմել երիտրուրբական «Երթինայ վե թերակի» կոսակցորյան կենտրոնական կոմիտեի անդամներին, եղիտքուրբական պատլամնեսի և կոտուվարուրբան դիմավարեներին, ինչպես նաև Օսմանյան կայության խառավական հոգևոր պետքին՝ շնորհուած Արք կոտուվարուրբական առաջին կոտուվարուրբական էր, որ կազմակորվեց երիտրուրբակի տաղապահությունը և նրա առաջնորդների ժուրդին փախուստ տակությունը:

Կոտուվամենայնիվ, հարց է ճագում, թե ինչո՞ւ Ամենա ժեմֆիկ Փաշայի և նրան հաջորդած Դամադ Ֆերդի փաշայի և բորբական մյուս կոտուվարուրբանները դիմեցին այդ բայլին՝ որոշեցին դատական գործ հայոցի և պատմել Օսմանյան կայության նախկին պետության, կոտուվական և հոգևոր առաջնորդներին:

Պատմագիտական գրականության մեջ տուրքարար նշյում է երկու պատմատ: Առաջինը՝ բողոքի և դժգոհության ուժող այլըց, որ այդ ժամանակ բարձրացնել էր երկրի ներսում և նրանից դուրս, որի ձևավան տակ բորբական նոր կոտուվարուրբանը ստիրաված էր նախանձի, և, երկրորդը՝ Երիտրուրբական ուժագործ վարչակարգից սահմանազարդությունը այս հաշվով, որ առաջիկայում սպասվող Խաղաղության կոնֆերանսից ինքը անդաման է թիվ կորուստնեով դուրս գայ, հնարապիրին ամենի շատ պահպանել նախկին կայության թիկորներից: Ընդհանուր առանք այդ երկու պատմաներն առկա են և համապատասխան են ճշմարտուրբանը, թեև հարկ է նշյու, որ դրանք համարժեք չեն: Մեր կարծիքով՝ զգացրեն շափականեցված է բողոքի այլը և համեմունքանոր դժգոհության գործոնի դերը: Այսու կողմից՝ անտեսված է նրբորդ գործոնը: Այդ ժամանակ խորը զերու էր ոչ այլքան և ոչ միայն երիտրուրբական հանցագործ վարչակարգից սահմանագումընում մասին, որքան Թուրքիայի նոր բարձրական պատվիր՝ ինից առենթելու, կառ, ինչպես անզիշիցիներն են ասում, “to save the face” ոյնեւըը փրկեցու մասին: Թուրքիայի, պայսես կողման, նոր լիդերները, որունք իրականում դուրս էին եկել մինչևոյն սուլյանական շինուածից, փորձում էին տապահուրուրբան ստեղծել, թե Թուրքիան պիելիս Օսմանյան կայությունը և նրա իրավահանգործը չեն ընդհանուր ոչ մի բան չունեի նախորդ վարչակարգի ուժագործությունների հետ, այլ մի եղան երկը է՝ նախորդ վարչակարգի ուժագործություններով: Դրանով երտեք հոգակը իր սեփական բարձրական դիմապատվությունով:

142 Այդ մասին տես՝ Ամբիոնի Փափազօնան, Պայքի ցեղասպանությանց շատ ելիտուրբակը դատավարության վաստակածընթերի, Լու Աննեն, 2005, էջ 22:

Եթե փարփառում մնայինացնելու հաղբանակած Անտանակի երկրների կողմէց Շոռքիային տպավոր հարդիսները և պատմները: Նրանց արդեն հայտնի եր, որ դաշնակիցները պատրաստվում են մոռակա ժամանակներում Փարիզում հրավիրել Միջազգային համամորուք, որտեղ պացոստույուն կրած զերմանական օրնի երկրների՝ այդ բնույթ և ժողովայի հետ պետք է կնքվիր հայշտորքան պայմանագրեր: Հիշեցնեք, որ Փարիզի խաղողաբան կունիերանը բացվեց 1919 թ. հունվարի 18-ին: Այդ պատճառով բոլորական նոր դիմավարները շտապում են ձեռնարկել այսպիսի բարեր, որոնց հնչյան նրանք են կարծում, պետք է ճառավիրները հետ կնքվիր հայշտորքան պայմանագրի մեջմացմասը: Դրանով է բացատրվում նույն այն հանգամանեցը, որ բոլորական նոր կառավարություններ, որը գլխավորեց Ֆրանչ Շեֆիկ փաշան, այդպես արագործներ, կարելի է ասել հայաշտորք որոշում ընդունեց դարավարույուն սկսելու նախակինների դեմ: Օսմանյան կայսրությունը Անտանտի հետ հրահատարի պարմանագիրը կերպեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, իսկ մի քանի օր անց՝ նոյնմերի ամսին, արդեն կար նոր կառավարության որոշումը երիտրուրբական դիմավարությանց դասի տարր և պատճենը վերաբերյալ:

Կարծում ենք, որ երբ խոր է զնում այն մասին, որ ինչպէս բոլորական նոր լիդերները դատական նետապարում սկսեցին երիտրուրբական համաշխատի դեմ, պետք է հաշվի առնեն այդ բոլոր երեք գործուները միասին: Բնակչութարար, հարց է ծագում. իսկ որն էր դատավարության մոտիվացիան, ինչ հանցանեցների մեջ էր մեղադրվում երիտրուրբական դիմավարությունը, որի ձեռցում մոտ 10 տարի կենտրոնացված էր նույն արրող իշխանությունն Օսմանյան կայսրությունում:

Ինչպես ի հայտ նկատ դատավարության ժամանակ, որը և ֆիբակած է նրա արձանագրություններում, երիտրուրբական դիմավարությունը մեղադրվում էր երկու զինամիջոր հանցաներների մեջ: Առաջին՝ երիտրուրբական տրիտումիլիառաց՝ թաղաքար, Էնքիրը, Զեմսոց և նրանց զինակից ու համախոհ մյուս զինավարները, մերարդուում են կայսրությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ մերզբավեր և այն բանի համար, որ նրանք այդ քայլին են որինել առանց Օսմանյան կայսրության բարձրագույն օրինադիր մարմինը հաստիսացող մեջիսի՝ պաղպամենի զիտության ու համաձայնության, ինչպես որ դա պահանջվում էր բոլորական տահամադրության կողմից: Երկրորդ՝ հայերի դեմ կիրառած հանցաներների և ուժագործությունների՝ նրանց տեղահանումներ, բռնությունների և զանգվածային սպանությունների կազմակերպման մեջ:

Երկու մեղադրանքներն եւ ծանրակշիռ էին, որոնց արդյունքում կործանվեց Օսմանյան կայսրությունը:

Երիտրուրբերի դատավարությունն անցել է երեք փուլով:

Առաջին փուլում 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ին, ստեղծվեցին հարցարքնիշ հանձնաժողովներ, կայսրությունը բաժանվեց 10 դատարներական գոտիների, և յորպաքանչյուր գոտու կամ շրջանի համար նշանակվեցին պետական մեղադրություններ՝ դատավագներ, և դատավորներ: Հարցարքնիշ հանձնաժողովների գլխավոր խնդիրն էր հավաքի հաճախանմեր, մեղադրական պայմուցներ և վեպություններ, որոնք պետք է վերաբերեին հայկական ջարդերին, նրանց կազմակերպիչներին՝ ինչպես անձներին, այնպես էլ կազմակերպություններին, այդ բայց և երիտրուրբական կուսակցությանը, ուստիև հանակին և, հատկապես, «Հայուկ կազմակերպությանը»: «Թէ եշրիլար-ը մահուստին»: Նրանք կատարում են մեծ ծավալի աշխատանք, հավաքում և ուսմանափրում զանազան պաշտոնական փաստաթղթեր, հեռազերեր, ծածկագրեր, նաև ակներ, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ և հրամաններ: Մեծ ուշադրություն է դարձվել ակտաւունենությունների համարմանը և դասակարգմանը: Այդ աշխատատաք գործի ժամանակ հարցարքնիշ հանձնաժողովներին հայտնի է դառնում, որ երիտրուրբական «Միուրյան և առաջադիմություն» կառավարությունը կուսակցության և նրա կենտրոնական կոմիտեի, ինչպես նաև «Հայուկ կազմակերպության»: «Թէ եշրիլար-ը մահուստին» զգայի թվով փաստաթղթեր ոչնչացվել են, որը կատարվել էր երիտրուրբական կուսակցության ուկազարներից մեկի, երա զիսավոր զայդափառախոսը համարվող Նազիմի կարգադրությամբ: Նա առձամք փախցրել էր կուսակցության արխիմյունը՝ ցանկանալով այդ ուղղով հանրությունից բարցել կուսակցության և իրենց ուժագործությունները:

Այդուհանդեմ, զգայի բան պահպանվել էր, որը հիմք հանդիսացավ երիտրուրբերի դեկանալար և կիմառնության դատավագների համար:

Երկրորդ փուլը բորբոքական սովորական Մեհմետ VI Վահիդեդինի երեք հրամաններն են՝ ֆեռվաները, հանցագործներին դատելու համար ուսզմական արտակարգ առողջականություն մասին: Փաղիշահի սովորական Մեհմետ VI-ի գահակարգության շրջանի ընդգրկում է 1918-1922 թ.: «Նորին մեծություն փաղիշահի 1335 թ. (1919 թ.) մարտի 8-ի կայսերական հրամանով» կազմվում են առաջին, երկրորդ և երրորդ Ռազմական արտակարգ առյանները: Փաղիշահի հրամանով

առաջին ռազմական արտակարգ առյանում տևի է ուսենամ երիտրական կառավարության ղեկավարների և «Միուրյուն և առաջայի մուրդու» կոսակցության կենտրոնական կումիտեի անդամների դաստիարակությունը, որը սկսվում է 1919 թ. հիսանի՝ ապրիլի 28-ին Կոտայքի նուպուտում հայոց գեղասպանության մկնելոց համարյա ուժի շրջ տարի անց, և ավարտվում 1919 թ. հունիսի 26-ին, իսկ դաստիավճիռն արձակվում է հունիսի 5-ին:

Երկրորդ Ռազմական արտակարգ առյանի առջև կանգնեցին «Միուրյուն և առաջայի մուրդու» կոսակցության շրջանային պատսախանությունը քարոզութարները և պաշտոեաները, իսկ երրորդ Ռազմական արտակարգ առյանում 1919-1920 թթ. տեղի ունեցած Յոզդյարի, Տրավայդյան և Խարբերդի տեղահանության և կոտրածների կազմակերպիչների և կառարողների դաստիարակությունը:

Երրորդ փողը ընդորվելու և բան դաստիարակությունը և երեք Ռազմական արտակարգ առյաների արձակած դաստիավճիռները:

Սովորանի հրամանով հաստատվում է երեք Ռազմական արտակարգ առյաների կազմը: Նախագահ է նշանակվում գեներալ Խոյտենանտ Մուսքաֆա Նազմ Փաշան, իսկ անդամների մեջ էր նաև Թուրքիայի գլուխավոր դատախազ Մուսքաֆա Նազմի թերը: Բոլոր մեղադրյալներն ապահովվել են դաստիարակութանակով:

Դաստիարակությունն իր բոլոր երեք դրույթում նախապատրաստվել և ընթացել է միջազգային իրավական բոլոր նորմերին խափիկ համապատասխան, լազմական սույրանի հրամանների հիման վրա և գործող սահմանադրության դրույթներին ու պահանջներին համապատասխան: Խստիվ պահպանվել է նաև դաստիարակության պրոցեսուալ կողմը: Հետևաբար, այդ առյաների արձակած վճիռներն օրինական են, կամ կած չեն հարցում և ենթակա չեն թեկանան:

Երիտրուրբերի դաստիարակությունը որոշ խնամուով կարելի է անվանել «անհայտ դաստիարակություն»: Նրա նյութերը երկար ժամանակ գործեականում մատչելի չեն եղել ոչ մեայն հասարակաբնությանը, այլև մասնագիտներին՝ այդ թվում և հայ բռյուրականելերին, հայագնուներին և այլ մասնագիտների: Նրա մասին լուս էին ունակը անգամ ունենի կցկուուր տեղեկություններ, սակայն նրա նյութերն ամրողցորքամբ՝ մաստիարական դրաստիարակյան և նրա նիստերի արձակագրությունները, կրկնում ենք, հրապարակի վրա չկային և հնարավոր չեր նրանց հետ ժամանուան:

Ինչո՞ւմ էր բանը, և որն էր գաղտնիքը:

Դատասխանը պետք է փնտրել բորբական իշխանությունների բարբականության մեջ, որոնք ըստ շահագրգոված չեն, որ դատավարության նորմերը լայնորեն տարածվեն և հայտնի դատնային միջազգային հանրությանը և մասնագիտներին։ Այդ պատճառով է նրանք այդ նորմերը չեն հրապարակել առանձին գրութ, այլ շատ փոքր բանակով 1919—1920 թթ. գիտեղների եւ «Թարգմանի-ի վերայի» «Իրադարձությունների օրացուց» բորբական թերթի էջերում այն է՝ նրա արարատառ հավական։ Նախ՝ թերթի փոքր տպարանակը, ապա նույն արարատառ տամաներների լեզվական դժվարությունները հանգանակենք են, որոնք ոչ միայն չեն նպաստել այդ նորմերի տարածմանը, այլև, ըստհակառակի, լուրջ խոշընդուն են հանդիսացնելու արած տարածման ձևելապարհին։ Հարկ է ընդգծել նաև, որ ինչպես նշում է Ա. Փափազյանը, շրջաններին և գավառներին վերաբերող դատավարությունների արձանագրությունները կանոնավոր լույս չեն տեսել բորբական մամուլում՝ ավելացնելով, որ «Թարգմանի-ի վերայի»—ում ամրողապես լույս են տեսել միայն դատավագիտները¹⁴³։ Զանոր է բացառի նաև, որ դրանց հրատարակումից հետո այդ համարներն ընդհանրապես անհետացնելու հրապարակից։

Սակայն հայտնի է, որ ներկ են նրիտուրքերի դատավարության առանձին հատվածների բարգմանություն, օրինակ՝ ֆրանսիերներ, որը վերուշյալ բորբական թերթից ֆրանսիերներ է բարգմանել և 1975 թ. հրատարակել Ժան-Մարի Կարզոն¹⁴⁴։

Նրիտուրքերի դատավարության նյութերին և արձանագրություններին հնարավոր եղան ծանրաբանութ և հայերեն բարգմանությամբ ամփոփան ներկայացնել միայն այս բանից հետո, եթե ֆրանսահայ բողջապես ներկայացնել միայն այս բանից հետո, եթե ֆրանսահայ հայտնի հասարակական գործից, բարեւար և Հայաստանի նվիրյալ Կարպիս Ֆրաչյանը մեծ դժվարություններում կարելի է առաջ, հրաշրով բերեց «Թարգմանի-ի վերայի» ամրող ջական հավաքածուն և հաղձեռ բերեց գանձագան խոշընդունելու Փարիզից բերել Մայր հայունից և ի պահ տալ Հայաստանի արխիվային գարզությանը։

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենության հանձնարարությամբ ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, հմտու բորբագիտ-օւսևագիտ Ավելանի Փափազյանը ձեռնամոխ ներկ դատավա-

143 Ա. Փափազյան, Պարեփ գեղագամութեանը ըստ Եթուրուրքեի դատավարութեան գանձարարութեան, Երևան, 1988, էթ. 259.

144 Գեոնիդ պրու և Օսմանու կողմէն. Պու բեմական Մ. Ռ. Ներսիսկա. Վերօն, գոլունուս հետապնդության Ավելանի Փափազյանը ձեռնամոխ ներկ դատավա-

բորբան կյութերի ամբողջական բարզմանությանը և հրատարակության պատրաստմանը: Նա, լինելով արարաւուար բորբոքերնի փայլուն գիտակ, կարողացավ մեծ հաջողությամբ այդ գործը հասցեն ավարտին, որը Արևմագիստրոյան ինստիտուտն իր մակենչշղվ հրատարակեց 1988 թ.: Ինկ 2005 թ. Լու Անցելեսոն լրաց տեսավ նրա երկրորդ հրատարակությունը մեր առաջարանով՝ «Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարության, որի վհոներն անբեկանելի են» խորացրի ներքո¹⁴⁵:

Եվ մենք, անդրադառնալով մեզ հոգող հարցին, օգտվել ենք այդ հրատարակությունից, որը, ինչպես նշվեց, պարունակում է երիտրությի դատավարության ամբողջական տեքստը՝ նիստերի արձանագրություններով հատուեց:

Դրանց մեջ ամենանկարները, անշուշտ, երիտրության կառավարության և երիտրութրական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենսարժնական կրոնիտերի ամրամների դատավարության նորությունները են: Ռազմական արտակարգ առյանի առջև կանգնեց ամրող նիտրութրական բարձրագույն դիկավարությունը: Սակայն բոլորը չեն ուներկան ինչ: Նրանցից ներքին գործերի նախարար և 1916–1918 թթ. Օսմանյան կայսրության մեծ վիճիր ստորագում թալիսաթք, ուզմական նախարար էնվիդը, ռազմածովային նախարար Քենաչը, երիտրութրական կրոսակցության կենտրոնի անդամ և Հայուկ կազմակերպության «Թերիդյար-ը մահստափի» նախագահ Շեհամդին Շաքիրը, հանրակրական նախարար և կենտրոնի անդամ դրվագոր Նազիմը և այլ բիուլ Ռարձրամտիճան պայտունա, դատվածին հեռակա կարգով, որով հետո նրանց հասցերի էին նախքան պատերազմի ավարտը և 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագումած Մուդրոսի գիտադադրք փախչել և ասպասության գոտու Գերմանիայում ու այլ երկրներում: Խոկ դատարանի առջև կանգնեցին կայսրության 20 դիկավարներ, այդ թվում կայսրության մեծ վեճիրի պաշտոնը 1913–1916 թթ. գրաված Սայիդ Հայիմ փաշան, «Միություն և առաջադիմություն» երիտրութրական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միհիալ Շոքրի բնոյը, թուրքական պատրա-

145 Լինուա Մովսեսինիստան, «Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարություն, որի վեճիներն անբեկաննեն», — Ա. Շախազան, Հայեր ժեղամապահությունը ըստ երիտրությունից դատավարության փաստաթիւնների, Լու Անձես, 2005, էջ I–V.
Պատմա-քառամահրական Հանդիմի գլխավոր խօսացի Սարգսի Կարույրը նշություններից առաջարկությամբ այս հոդվածը որոշ փափութերին նշություններով ներկայացնեցի այս ածագրին. որուն նա լրաց տեսավ և Հայամնելսյան, «Հայոց ժեղամապահության նախաձնան հարց երիտրությունից դատավարության վեճ լույսի ներք (1919–1920)» խորագրով, ՊԲՀ, 3, 2006, էջ 23–36:

մենադիմ մեջը կախազան Խրբահիմ թեյը, սենատի նախազան Ռիֆաք թեյը, տարրեր ժամանակներում կայսրության բարձրագույն կրօնական ղեկավարի՝ շնչի ուլ-խաչամի պաշտոնը գրադեցրած Մեհմեն Էսաողը, Հարիին և Մուսա Քյազիմը, արտարադատության նախարար Խաջի Եփենդին, արտաքին գործերի նախարար Ահմեն Նեսիմին, ներիին գործերի նախարար Խոմայիլ Զաեփողադը, հաստատեական աշխատանքներին, պարենավորման, փռատի և հեռազրաւածն նախարարները, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնի և Հայուկ կազմակերպության անդամները:

Դաստավարության ընթացքում ևս 77 հանցագործ անգիտացիների օգնությամբ քանուից արտրվեց Մայրա կողմի, որը գտնվում էր Անգլիա-ի տիրապետության ներք:

Այդ և մյուս երկու ասյաններում մեղադրյալների հարցարկներքան, զանազան ծածկագիր եղորերի, հետաքրերի, պաշտոնական փաստարդերի ընկույրյան հիմն վոյա թուրքական դատարանն ընդունեց համապատասխան որոշում։ Այդ որոշումն այս աստիճանի կարևոր է և պարզ, որ անզան մեկնարարանության կարիք չի գգում, ուստի մներ նպատակահարմար ննջ գտնում կատարել մնջ մնցրելումներ, որը ընթերցուին, կրկնում ենք, առանց որևէ մեկնարարանության, հետարակություն է տալիս ինքնուրույն ներակացրաբաններ կատարել և պատկերացու կազմել, թե ովքեր և ինչու նն կազմակերպեալ հայոց ցեղասպանություն։

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտենի և Մեջինի գլխավոր խորհրդի փախուստի մնջ գտնվող անդամներից, — ասկած է դատավան եղանակացության մնջ, — նախկին մնջ վեցիր թաղեար փաշան, զինվորական շարքերից վտարված նախկին ուսումնական նախարար Էնվիր Եֆենդին, նախկին ծովային նախարար Զեման Եփենդին, հաստրակրական նախկին նախարար դոկտոր Նազիմ թեյը, դոկտոր Բիհաւեդին Շաքիր թեյը, դոկտոր Շուզուի թեյը և նախկին հաստարակական անվտանգության տնօսույ Ազիզ թեյը մեղադրվում են երկիրը պատերազմի մնջ ներքաշնոր, «Թեզրիլար-ը մահուսակի» հետ մերս առնցուցում ունենալու և այլ հաւաքագործություններ կատարելու համար»¹⁴⁶։ Այնուհետև նշվում է, որ «Անցած 1330 (1914) թվականի հունիսին կուսակցության ազդեցիկ ղեկավարների, այդ թվում ներկայում զինվորական շարքերից վտարված, փախուստի

146 Ա. Փախազեան, Պատրի ցեղասպանությունը Աստ Եթութութեան դատավարութեան մասնաւորութեան էլլուստրացիա, էլ 52:

մնաց գտնվող Ենթերի, Շնմայի, Թալիարի և մյուս գործընկերների մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, երբ պատերազմ հայտարարվեց, նրանք ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով և աշխատեցին ահարեւորքամբ, որնի ուժով լուծել այլախիսի հարցեր, որոնք կարեի եր հարքն հանդարտորնն, արդար և առողջ բանականությամբ¹⁴⁷: Մեղադրական նօրակացության մեջ նշվում էր, որ պետական պաշտոնյաները, «Միուրուն և առաջադիմություն» կուսակցության կոմիտեների ներկայացուցիչները, «Ժեղինար-ը մահուսնի» գործակալները «Առանց ազգի և հավատքի խորականության սկսեցին ժողովրդին կուտրեի, կողովուել, ունեցվածքը այրել և շատերին տանգաման անեց: Շաբաթ որ ահարեւմման սլաքը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այդուհանդերձ, տուժեցին նաև այլ տարրեր»¹⁴⁸: «Այլ տարրեր» ասելով՝ բուրքական դատարանը նկատի ուներ հոյսներին և ասորիներին: Շատ կարևոր, սկզբունքային նշանակություն ունեցող կոնստանտինացիա է հանդիսանում դատական նօրակացության հետևյալ հատվածը, «Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարրեր ժամանակներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիմնան վրա կատարված քննությունները ցուց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական թերու են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացելի են վերոհիշյալ ահծերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիպացող «Հասուկ կենտրոնի» բանակը հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով»¹⁴⁹: Այդ հարցը՝ հայերի տեղահանումը և կուտրածները, նրանց տակածաման անելը՝ նախօրոր ծրագրավորված պետական բարականության արդյունք լինելն անբար է կարևորվել դատավարության ժամանեակ, որ այդ միասնական հիմնավորված տեսակները դատական նօրակացության մեջ մնել անզան չե, որ հաստատվում է նաև այլ օրինակներուն: Այդ հարցի կարսոր լինելը մնաց ստիպում է կուտրեի այլ մեջքերություններ բարդական դատարանի նօրակացությունից: Ներքին գործների նախարարության հասուկ զբանենյակի պետ Իհան Քիլը իր ցուցմունքներում հաստատել է, որ «Եթե ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կարմակամի պաշտոնում, Սուամբույից Հայես գործուղված Ար-

147 Նոյն տեղում, էջ 55–56:

148 Նոյն տեղում, էջ 57:

149 Նոյն տեղում:

դուզահատ Նորիք թեյը հայտարարել է, որ «տեղահանուան հիմնական նպատակը նրանց (հայերի) ոչնչացումն է» և առինացրել է նաև, որ ինքը կապի մաջ գունվեխով Թաղեաբ թեյի հետ, նրանից ուղղակի առացել է կոտորածի հրաման, որ նա (Թաղեաբը) ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը»¹⁵⁰: Եզրակացուրյան մեջ այլ փաստերի կորիքն եցլու է նաև հետևալ ուշագրաւ և արժեքավոր վկայությունը: «Չակեռի մահմանականենքը շրջակա վայրերում տեղի ունեցող դասքնիքն (իմա՞ հայերի կոտորածներին — Ն. Հ.) վերաբերվել են առանցությամբ: Նույնիսկ մի օր մի խումբ մահմանենքը և ախազանենքը իրենց մուհիքի հետ դիմել են բազարացնուի Ռեշիտ փաշային հետևալ խոսքերով: «Երջակա վիճակնենքից հայերին իրենց երեխանենքով միասին մորք-վոր անասուննենքի նման բցում են դասի խոնները և այնուղե կոտորում: Մենք չներ ուզում, որ մեր վիճակներուն այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք Աստծո ցասումից: Պետությունը ոչ թե դամանությամբ է կոտավարում, այլ բանականությամբ: Խեղուում ենք, որ մեր վիճակներուն այդպիսի կոտորած տեղի չունենա»¹⁵¹:

Եվ, վերջապես, միանգումայն հիմնարար է դառնավճոի ամփոփիչ եզրակացությունը, որուն աւու սպիտակի վրա գրված է: «Լիոյին ապացուցված է, որ այս կոտորածները տեղի են ունենալ Թաղեաբ, Եւվեր և Ֆենա թեյերի անմիջական հրամանենքով և զիտորյանը»¹⁵²:

Թուրքական դատարանը մահվան դատավարությունը Թաղեաբին, Եւվերին, Ֆենային, Նազիմին, Թիհանդիին Շարիքին: Մահվան դատապարտվեցին նաև Տրապիզոնի վայի Ֆենա Ազմին և այդ շրջանի երիտրուրքական կոմիտեի դեկանար Նայի թեյը, որոնց հրամանով «հայերին, Սև ծովի ափերին նազ նառնեցնելով, խեղդանան են արել»¹⁵³:

Հանցագործներից շատ-շատերը դատարանի կողմից դատապարտվեցին տարբեր ժամկետներով բանտարկության, իսկ ունան ել ազատ արձակվեցին հանցակազմի բացակայության պատճառով:

Դիմավոր դատախազ Մուսաֆիհ Նազմին՝ հանդիս գաղու դատավարության առարտական նիւթուու, հայտարարեց: «Հարցաքննության ընթացքուն ճշմարտությունը բացահայտվել է ամբողջապես... Կոտորածների և շարաշահումների հետևաերով օսմանցիների արժանապատվության վրա ընկած արյունու հետքերը, օսմանցիների ճականը

150 Լույս տեղուու, էջ 60:

151 Լույս տեղուու, էջ 61:

152 Լույս տեղուու, էջ 63:

153 Լույս տեղուու, էջ 65:

մրուտած աև թերը կարելի է ջեզել միայն արդարության գրչում¹⁵⁴: Այդա-
բացի խոսքեր, որոնց հետագայում դրախաճանեցին Թուրքիայի մեկը
մրուտին հաջորդած թողը կառավարությունները:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի օրինական, լնգիտմ փաղիշահի, տուրքամի՝
պետության ղեկավարի երամանով առեղջևած օրինական դատարանի
օնաւական օրներներին, գործող սահմանադրության դրույթներին և մի-
ջազգային իրավական րողը նորմերին ու չափանիշներին համապա-
տասխան արձակած դրասավճիռը, որով մասնաւու դատապարտվածին
Հայոց 1915 թ. ցեղասպանության գիշավեր մեղափորները, իսկ նրանց
կամակատարները բանուարկվեցին, ինձ ևն տալիս նորույի մոտենալու
Թուրքիայի կողմից հայոց ցեղասպանության Ճանաչման հարցին:

Մինչև հիմա տիրապետող է հաւելիսանում այն տեսակետը, որ
Թուրքիան չի ճանաչել հայոց ցեղասպանությունը և այդ հիման վրա
պահանջվում է, որ առ ընդունի իր մերձը: Մինչդեռ թուրքական դատու-
րանի 1919-1920 թթ. որոշումը ոչ այլ ինչ է, քան Հայոց ցեղասպանու-
թյան ճանաչում և դատապարտում թուրքական պաշտոնական իշխա-
նությունների իրավական մարմինների կողմից: Թուրքական դատու-
րանը 1919-1920 թթ. դատապարտության ժամանակ հանդիսաւ է նկա թուր-
քական պետության և նրա տուրքական անոնից և իր վճիռն արձակել է
հանուն Թուրքիայի և նրա սույրանի: Այդ որոշումը չի թեկանելի թուրքա-
կան կառավարության կողմից: Դա չի թեկանելի թուրքական պետու-
թյան պյուզերենի տուրքական կողմից, որն օժնված էր նման լիազորու-
թյուններով, սակայն մինչև 1922 թ., նրա նա դատավճիռի արձակումից
հետո ևս նրեւ տարի նատած էր տուրքական զահին, չի դիմել այդ քայլին:
Ըստհակառակը, թուրքական բարձրագույն իշխանությունները և պետա-
կան մարմիններն ընդունել են դատավճարի օրինական լինելը և իրակա-
նացրել նրա որոշումներն այն մասով, որը վերաբերում էր հայութից
ավելի հսկացործների բանուարկությանը: Եվ այն հանգամանքը, որ
հայերի ցեղասպանության գիշավեր ուժագործներին հացողվել էր
դեռևս նախքան պատերազմի ավարտը փախչել Թուրքիայից, որի
պատճառով հնարավոր շեղակ նրանց վերաբերյալ մասնաւու դատավճարի
իրականացրումը, թեաւ չի կարող ստիմեր գցել այդ որոշման վրա, որի
բաղադրական ասպեկտը հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և նրա
կազմակերպիչներին պատմելն էր: Հակառակ պարագայում ինչի հա-
մար էին Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիրները, նախարարները, վա-

154 Առաջն տեսութ. էջ 73, 76:

ինքը, կայմակամները և այլ պաշտոնյաներ, երիտրուրբական կուսակցության ողջ դեկավարությունը և նրա տեղական կոմիտեների գործիչները, հազար հոգեսոր առաջնորդները ուսումնական արտակարգ ասյանի առջև կանգնուած, դաստապարտվություն մահվան և բանապարհության:

Հարկ է ուշադրություն դարձնել ևս մի կարևոր հանգամանքի վրա: Այդ ժամանակ օրինական իշխանությունը պատկանում էր սովորանքի և նրա կողմից նշանակվելող բռնըական կառավարությանը, և թամապական ներքի իրենցից սույն շարժում էին ներկայացնում և դիմում շին նկել իշխանության գործի: Եվ պատմագիտության, այդ բայում և հայ պատմագիտության կողմից անքացարելի, նքան ոչ անենքնի վրիտամ պնուր է համարել այն հանգամանքը, որը, անտեսելով բռնըական օրինական դաստարանի օրինական որոշումը, եզրում է, թե Թուրքիան մինչև օրս չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Այդ տեսակին արժանի է հերքման և վերանայման:

Պաշտոնական Թուրքիան՝ ի դեմ նրա սովորանքի, կառավարության, դաստարանի և նրա կողմից ընդունված որոշումների, 1919 թ. արդին մեկ անգամ ճանաչել է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը: Ռասոն այժմ խոր կարող է գնալ Թուրքիայի կառավարության կողմից բռնըական օրինական դաստարանի 1919 թ. ընդունած որոշումներն ընդունելու և հայոց ցեղասպանության վերաճանաչման մասին:

Կարծում ենք, որ դա է ամենակարծ և վատահելի ուժին, որի շնորհիվ հեռարավոր է «ջնջել հայերի կուտորածների և չարաշահումների հետևանքով օսմանցիների արժանապատվության վրա ընկած արյունու հետքերը և օսմանցիների ճակատը մրտուած ան թերը», որի մասին 1919 թ. դաստավարության ժամանակ իր եզրափակիչ խորությ շեշտոց Թուրքիայի գիլավոր դատախազ Մուսաքան Նազմի թերը:

Կոստանդնուպոլսում 1919-1920 թթ. կայսցած դաստավարության և նրա արձանագրությունների ամրութական հրատարակությունից, ինչպես նաև բռնըական դաստարանի արդարացի որոշումներից հետո հույը գնում է ժամանակակից բոլոր այն պատմաբանների ուրիշ տակից, որոնք փորձում են հայ վրիժառուներին ներկայացնել որպես ահարնկիչներ: Այդ հարցում և իրավագիտական առումով անհրամնչու է նոր մոտեցում: Խորը հետևյալի մասին է: Եթոք բռնըական դատարանը մահվան դատապարտեց Թալիարին, Էնինին, Շեմային, Նազմին, Բնիակերդին, Ազմին և Նախին, ապա երանք, ինչպես արդին նշել է բացակայում էին և գտնվում էին արտասահմանան տարրեր երկրներում՝ Գեղմանիայում, Խոտիայում, Վրաստանում, Մաքրայում և կոմ

Միջին Ասիայում: Այդ պատճեառով հետավոր շեղալ նրանց նկատմամբ բոլորական դատարանի մահիւսն վճիռն ի կատար ածել:

Այդ հոգսն իրենց ուսերի վրա վերցրեցին հայ հայրենասեր վրիժառուները: Խուեղծվեց «Նևինսիս» կազմակերպությունը, որը դարձալ այդ զորքի գլխավոր կազմակերպությունը: Այդ անունը պատահական չէր ընդունվել, բայց որ Նևինսիս ինը հունական դիցարանության հաստուցման աստվածութիւն էր, որը պատճեան էր ոօրիագործությունների համար: Եզ հայ վիրժառուները մեկը մոռակ հետևեց ի կատար ածեցին բոլորական դատարանի որոշումները:

1921 թ. մարտի 15-ին Բնույնում Սովորուն Թհիվիստի գեղակից ազանկեց Խախիկին Անրիին գրութիւն նախարար և մած վեզիր Թալեարք Դեկտեմբերի 6-ին Հռոմուն Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով սպանեց մած վեզիր Սայիդ Հային փաշան, 1922 թ. ապրիլի 7-ին, դարձալ Բնույնում Արամ Երկանքանի և Արշավիր Շիրակյանի գլուխեներից ընկան «Թէ՛ք-թիվ-ը մահուստենի» դեկանաց Շաքիր Բնիաշեղյինը և Տրավիզոնի վարի Ազմի թիւը, իսկ 1922 թ. հունիսի 21-ին Թհիվիստ սպանեց ծովային նախարար Թեմալը, որն իրականացրին Պարուս Տեր-Պողոսյանը և Ստեփան Շաղիկյանը: Իր արժանի պատիքը ստացավ Երիտրոբական եռապետության մյուս անդամը՝ ուսգիսական նախարար Էնվերը, որը սպանեց Միջին Ասիայում Կարսիր բանակի գործադրի հրամանաւոր շահեր Սելյուլումի ձեռքով:

Հետևաբար, այս հայորդիները, որոնց վերացրին Երիտրոբական որժագործների բանդան, ոչ թե անարթելիներն են, ինչպես ճշտում են «ապացուցել» որոշ բոլոր լուսպրոդներ կում պատմարաններ, այլ արդարության հերոս մարտիկներ:

Նրանց միջանքի հետևանքով բոլորական սուլթան Միհմետ VI Վահիդդին սուլթանի իրանանով ստեղծված բոլորական օրինական դատարանի որոշումներին ամրութապես կիսապործվեցին:

Պատմագիտությունը պետք է հաշվի առնի երիտրութիւնի նկատմամբ բոլորական դատարանի 1919-1920 թթ. ընդունած որոշումները, որոնք ինը են հանդիսանում նրանց տոյսի տակ ընսարկել հայոց ցեղապահնության ճանաչման հարցերը և նորով մոտեցում ցուցաբերել մեզ համար հոյեց կարևոր այդ հիմնախնդիրի նկատմամբ:

Թուրքական օրինական դատարանի օրինական որոշումները լինեալ իիմք են հանդիսանում Հայաստանի համար, և ոչ միայն Հայաստանի համար, հայտարարենու, որ Թուրքիան 1919-1920 թթ. պաշտո-

նապես արդեն ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը: Եվ հետայսու դա պետք է մեզ համար լինի նշակետային:

Կցանելանայինը այդ հանգամանքի վրա իրավիրել Հայաստանի Հանրապետության նախագահի, Կառավարության, Ազգային ժողովի, արտաքին գործերի, արդարադատության նախադատությունների, Գլխավոր դատավիազուրյան և կառավարական այլ մարմինների ուշադրությունը՝ առաջարկելով նրանց այդ հարցին այդ կերպ մոտենալ միջազգային տարրեր առյաններում նրա բներկման ժամանակ:

ՅՈՒԹՅԱՆ ՍՎԱՎԱՆԻ ՆԵՐՔԸ ԿԱՄ ՄԻ ՄՈՌԱՑՎԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԳԻՏԵՐ. «Ո՞Կ Է ԱՅՍՈՐ, ՎԵՐՋԻՎԵՐԶՈ, ՅԻՇՈՒ ՃԱՅԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ՍԱՍԻՆ»

Թվում էր, թե երիտրոբրական ոճրագործ դեկավարության դատավարությունից և նրանց առաջին դիմքերին բորբական դատարանի կողմից մահվան դատապարտելուց հետո, որն ի կատար ածինց հայ ազգային հերոսների կողմից, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը կը ներառնա իր բնական հունով և կարծիանան թորքիայի Հանրապետության, ապա նաև այդ երկրների, պետությունների և միջազգային հանրության ճանաչմանը: Կարելի էր ենթադրել, որ Հայոց ցեղասպանության փաստը կասկածի տակ չէր դրվի, որևէ այլուհետև չէր վերափոխվի ընդհանրապես նրա ժիւմանակ: Սակայն այդ սցենարը՝ գլխավորակին հանրապետական թորքիայի դեկավարության մեղքով, որն ազրեսիվ ժմատողական դիրքորոշում ընդունեց այդ հարցում, միջազգային հանրության անտարերթության պատճառով, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ձեռքում խօսվածիք դարձած Ազգերի լիգայի՝ XX դարում առաջին միջազգային կազմակերպության քաղաքական տիհանության ու անձանակության հետևանքով, չաշխատնեց:

Դրանում իրենց դերակատարումն ունեցան նաև այլ գործուներ: Մնեք նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ դա առաջին ցեղասպանությունն էր, մարդկությունն այդպիսի պատմական փորձ մինչ այդ չէր ունեցել և չգիտեր, թե ինչ պետք է անի այն ներկայի հետ, որը միջազգայնորեն ընդունված անվանում դեռևս չուներ. իսկ հայերն այն կոչում էին Մած եղեռն, որևէ այլքան էլ ենթակա չէր օտար լեզուներով հաջող բարգմանության: Մարդկությունը դեռ պետք է բավականին երկար ուղի անցեր, մինչև որ քաղաքականական այնքան հաստեւանար, որ յուրաքանչյուր ոճիր, որպիսին Մած եղեռնը կամ ցեղասպանությունն էր, ընկալեր

որպես համայն մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, մռածքը այն պատճենու և դրան համապատասխան գործիքարաններ տանդելու մասին:

Իր բացասական դերը խաղաց Խայերի բարդարական, տնտեսականն և ազգային-հոգեբանական անձնանույն դրույթունը: 1918 թ. մայիսի 28-ին թեև վերականգնվեց հայոց պատուկանությունը՝ հոչակնեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, բայց նա դեռև թռով էր, իսկ մի շարք հարցերում՝ տակալին անզոր: Կարծեր թե դա թիվ էր, Թուրքիան 1918 և 1920 թվականներին երկու անգամ պարբեսիա ձեռնակնեց նրա դեմ ներխուժեց Սրբացակ Հայաստան՝ Հայոց ցեղասպանությունն իր տրամադրամական վախճանին հասցեներու բարդարական մտադրությամբ, այսինքն՝ ազգարտելու որչ հայության Խիզիկական ոչչացունը: Այդ արտակարգ ժամեր վիճակը հայությանց գրից համեմ զայտ որպես կազմակերպված համահայաց ուժ, ընդունակ պայքարելու իր ազգային ինքնապահպանության համար ի հարկին՝ պարտադրեն իր դեմ համդիման կանգնեած օտար և քշեամի ուժերին իր կամքն ու հիմնախնդիրների իր համար ընդունելի լուծումները: Բացառություն էին միայն 1918 թ. մայիսյան Սաղումարապատի, Ապարանի և Դարարիշխիայի հերոսամարտերը և բորցական զրոբերի պարտությունը:

1918-1921 թթ. Հայաստանց ցեղասպական-բոշխիւյան հանցագործ համագործակցության արդյունքում տեսազգ նոր տարածքային կորուստներ: Ու թեև Հայաստանի Առաջին Արշակունյաց Հանրապետությունը վերացվեց և նրա փոխարին 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին բարձրարական քարտեզի վրա հարտնվեց Խորհրդային Հայաստանը կոմ Հայաստանի Երևանորդ Հանրապետությունը, որն այսուհետեւ մտավ Նորաստեղծ Խորհրդային Միության կազմի մեջ, միևնույն է, դա շրոմեց հայությանը 1915-1923 թթ. հասցված վնարերը:

Իսկ իսկ վերաբերու է ցեղասպանությունից փրկված հայերի թեկողերին, որոնք հայտնվել էին արարական երկրություն, օտար ափերու և դեռև ոչչի չեն եկել 1915 թ. արյունավի դեպքերից հետո, առա դա իրենց ներկայացնում էր մի ցարուցրիկ զանգված, որին դեմ ժամանեակ էր պատր վերածվելու ափուրածայության: Հնուաբար, նա նովսպես ի վիճակի չէր պայքարելու, եա դր կանչ հետազայտում, եթե կկարգավորի իր տնտեսական, քաղաքական, հասարակական, կրթական կյանքը, կատեղի իր կառուցքները և բար եռքրած համեմ կոմ որպես ինքնուրույն ուժ:

1919-1920 թթ. երիտքությունի դաստավարությանց հաջորդած տարիներին միջազգային առյաններու այլև ոչ չեր խոսում Մեծ Եղիս-

նի կոմ, ժամանակակից տերմինարանուրյամբ ասած, Հայոց ցեղապահության մասին, ոչ մի միջազգային գիտաժողովում չեր ըննարկվում այդ հարցը:

Վրա հասակ Հայոց ցեղասպանության «Լոռուրան դարաշրջանը»: «Լոռուրունը» համապարփակ էր և ընդգրկում էր թե գրավոր խոսքի և թե բանալոր խոսքի տիրույթը: Կարող է պարադոք բնաշ, ասկան իրողաթյուն է, որ ամենակող բարեյունը իր տիրույթի մեջ ներառեց եաւ Խորհրդային Միուրյան անքածան մասը կազմող Խորհրդային Հայաստանը: Եվ «Լոռուրունը» սահմոն կերպով վերածվեց մոռացուրյան, և հետագայում գոնվիցին ցեղասպանագետներ, որոնք Հայոց ցեղասպանությունը կամ Արմենուցիդը հենց այդպես է անվանում էին: «Մի մոռացված ցեղասպանություն»: «Լոռուրյան» կամ «Միուրյան» դարշրջանի բարձրակետը հանդիսացավ մարդկության պատմության մեջ ամենամեծ ոճագործներից մեկի՝ Հիւյերի՝ նացիստական Դերմանիայի ֆյուրիքի առաջնորդի ձևակերպությը, որը նա տվեց 1939 թ. օգոստոսի 22-ին Շալցրուրգու գերմանական բանակի բարձրագոյն հրամանատարության առջև ունեցած իր երրորում: Դիւյրով նրանց՝ Աղոյիթ Հիւյերը երանց տնույակ է պահում, որ երանան է արձակել ներխուժել Լեհաստան և ոչնչացնել լեհական ծագում ունեցող բռնը տղամարդկանց, կանանց և երիխաներին: Խաղեղավատիած Հիւյերը բացականցում է, «Ո՞վ է, վերցիվսրց, այսօր իշխում հայերի ոչնչացման մասին»¹⁵⁵: Դրանք ոչ միայն գոյություն ունեցող իրողության համատառությը խորհրդանշող բառեր էին, այն խրախուանքի, յորպատճակ ինտուզվեցինա, որ ֆյուրիքը նախօրոր տուիլս էր իր գիւմրականերին՝ որպես ապահովագրություն ապագա մեղադրաներից, եթե այդպիսիները լինեին:

Ինչ ինչ վերաբերում է այն հարցին, որ «Լոռուրյունը» մոտ կես դար մինչև 1965 թ., իր տիարակեանությունն էր հաստատել եաւ Խորհրդային Միուրյան մասը կազմող Խորհրդային Հայաստանի Հայրապետությունում, ապա դա բացատրության կարիք ունի, որին հակիրճ կանդրադառնաներ պարուն:

Մինչև անցյալ դարի կեսերը Հայոց ցեղասպանության ռասունախրությունը թևանատիկ առողջություն էր այն հիմնախնդիրներին, որոնց վրա տարբեր էր դրված: Հայոց ցեղասպանությունը չեր մտնում Խորհրդային Միուրյան և Խորհրդային Հայաստանի ակադեմիական

ինստիտուտների ու բարձրագոյն ուսումնական հաստատությունների գիտահետազոտական և դրամախոսական ծրագրեր մեջ, չեր խրախուսվում ու չեր ֆինանսավորվում պետության կողմից: Այդ հույժ կարևոր հիմնախնդիրը դուրս էր մոլիք գիտական որորությ և հանգրվանել էր հայերի ընտանեկան-խոհանոցային գրուցների և մասնավոր գգուշավոր խոսակցությունների տիրույթը: Այդ գործում բացահի էր հայ ցեղազանության վերաբրոդների առաքելությունը, որոնք կենդանի պահեցին այդ մեծ ողբերգության խորդությունն ու շոնչը, քրոջեցին, որ նա մոռացության մատնմի. հանգի կամ վերածվի մի սովորական երևոյթի: Մենք բոլորս, այդ բնույթ ձեր խոնարի ծառաւն, որը պատվական էր գրումցինների շատավերներից է, անցել ենք ցեղազանագիտության այդ դարուց: Եվ դա թիւ բան չուվից մեզ:

Բնականաբար, հարց է ծագում, թե որոնք էին խորհրդային իշխանությունների կողմից դրված փակունքի պատճառները: Այդ պատճառներից մենք կառանձնացնենք միայն երկուսը, որոնք, մեր կարծիքով, ունեն առանցքային նշանակություն:

Սուածին պատճառը պիտի է վնատրի թուրք-խորհրդային հարաբերությունների ընույթի մեջ, որը մենք կանգնանքներ տարօրինակ, անքանական, անսկզբունքային և անզամ անքարույական: Ռուսական բոլշևիկան դիկավարությունը, տարկած լինելով համաշխարհային հեղափոխության անիրառու, ցնորամիտ զաղափարներով, թուազական թուրքիային կարևոր տեղ հստակացրեց հեղափոխությունն արտահանելու իր բաղարականության մեջ՝ երան դիտելով որպես Արևելյու հեղափոխության իրազորման առաջակետ: Խորպուս: Այդ ոչնչով չիմնավորված, ամբողջապես սխալ և ոչչափ չիմնավորված տեսակները պատճառ դարձայի, որպեսզի տուսական եռու ոնեկամարտությունն անոր կովկասյան, միջինասիհական և մերձավորարևելյան հարցերում նախապատմությունը տար թուրքիայի բաղարական շահերը, հաջող եռուն երան բաղարական, տարածքային և կանոնական պահանջների հետ: Եվ Հայկական հարցն ու Հայոց ցեղասպանությունը դարձան այդ բաղարականության առաջին գոհերից մեկը: Նման պարիսներուն խոսել Հայոց ցեղասպանության, հատկապես երան ճանաչման մասին, կեշաւակեր խրախուսել հակաքությական տրամադրություններ և մատնացուց անել այն ոճագործությունը, որը թուրքերը կատարել էին հայերի համեմատ 1915 թ. և հետագա տարիններին: Կարմիր Մոսկվան չեր կարող դիմել այդ բային:

Հայոց ցեղասպանության վրա դրված արգելքի՝ տարուի երկրորդ պատճառն այն էր, որ Խորհրդային իշխանությունը հայոց ցեղասպանությունը դիտում էր որպես «հայկական նացիոնալիզմ» մշտապես անող մի վտանգավոր աղբյուր որի ակտունենքը անհրաժեշտ էր փակ պահել: Խորհրդային «տեսարանների» կարծիքով՝ բուրբարին գրաղվելի Հայոց ցեղասպանության հարցերի ռասմնափրառքամբ՝ եշտակում էր խրախուսել հայկական նացիոնալիզմը և երա գոյության ու ծավալանի համար տանընի պարագու միջավայր, չնայած այն հանգանակին, որ Հայոց ցեղասպանության պատմության ռասմնափրառքունց ոչ մի կապ չուներ նացիոնալիզմի, առավել ևս նրա բորբոքման հետ:

Հայոց ցեղասպանությունը ողջ հայության անբուժմի վերք է, որն անընդհատ մնում է և չի կարող սպասեալ: Խորհրդային կիսապարագետ առաջնորդների կարծիքով՝ Հայոց ցեղասպանության մասին խոսեց, սառավել ևս գրելս ու պահանջները ներկայացնելը կարող էր միայն ու միայն վնասել խորհրդա-թուրքական «բարեկանական» և «նորայրական» հարաբերությունները:

Դա դեռ թիշ էր, եթե Խորհրդային Միության արտօնաքի գործնիր նախարարը 1953 թ. մայիսին պաշտոնապես հայտարարեց և շտաբից թուրքիային համագուտացնել առ այն, որ Խորհրդային Հայաստանց տառածքային ոչ մի պահանջ չունի թուրքիայի նկատմամբ, որը գրավել էր Արևմտյան Հայաստանն ամրություններ և Արևելյան Հայաստանի մի մասը: Իսկ դա եշտակություն էր, որ Հայոց ցեղասպանության վրա դրված տարրուն պահապանվելու էր, պահպանվելու էր «Լոռիքան» սպիտակ ամփար, պահպանվելու էր Հայոց ցեղասպանության մոռացության մատնակած թեմերու կարգադիմակը:

Հարկ է նշել, որ Ժամանակակից ցեղասպանագիտությունը չափազանց զգայություն է ցեղասպանությունը «ըստոքան» տաղու հարցուն: Դրան է անդրախառնություն Կանեւայի Բժիշտանական Կողումբիայի համարանի պրոֆեսոր Զոհե Թուրքիին «ժիամանակ դիւնամիկան, հաշունգուն անցյալի հետ թուրքիայում և Հայունիայում» գեկուցման մեջ: Դա նշում է, որ իր գեկուցման «Նպառակետ է ներկայացնել լուրջան մքնարաց թուրքիայում և Հայունիայում, եթե խոսվում է անցյալի դամանությունների մասին» հասուակ ուշադրություն դարձնելով այն իրողության վրա, թե ինչպես են այդ երկրների անդրախառնություններին սիսակիցն սիսակերին, և ինչու են նրանք այդպիս անուած»¹⁵⁶:

156 John Torrey, Dynamics of Denial: Coming to Terms with the Past in Turkey and Japan, Ultimate Crime..., p. 28.

Ենչան հպատիկ է, Հապրոնիան և Թուրքիան հետազայով միանգամայն տարրեր մոտեցրածներ դրսութեցին այդ հարցում։ Հապրոնիան այդուհանդերձ պաշտոնապես ներողություն խնդրեց Հարավարդակյան Ասիայի բոլոր այն երկնքների բաղադրացիներից, որուաք երկրորդ համաշխարհայի պատերազմի ժամանակ գտնվել էին ճապոնական օկոպացման ներք և ներարկվել բռնարարըների ճապոնական զինվորականների կողմից։ Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ասաւ նաև հայերից ներողություն խնդրելու մասին չի էլ մասնաւում, թեև առանձին բուրք մտավորականներ պահանջում են, որ ժամանակակից Թուրքիայի կառավարությունը դիմի այդ բարին։ Դրանց մեջ է նաև Սուսամբույի Բիդզի համապատասխ պրոֆեսոր Մորատ Ռեզզեն, որը լուրջան հարցին անդրադառնում է «ՀՀշուղություն, մոռացություն և լուրջուն» զեկուցման մեջ¹⁵⁷։ Այս տես նա առանձնահատուկ տեղ է համացանում հավաքական հիշողության հարցին, որի բաղադրիչ մասերից մեկն է «լուրջուններ» և, և որու կիրառության արդի հարաբերություններում։

Կցանելանայինը եղել որ Արմենոցինի նկատմամբ հաստատված «Լուրջունը» խախտելու և դրա մասին բռքը հասարակությանը տեղյալ պահելու նպատակով բուրք ականավոր հասարակական գործիք Ռազմիկ Զարակողուն, որը գտնվում է Արմենոցինի բուրքական կառավարության կողմից ճանաչելու պահանջունների առաջին շարքերում և որի համար նա մենա անօգան չէ, որ հայտնվել է քանոնու, նուա նախաձեռնությամբ անզերենից բորբըն բարգմանվեց իմ «Հայոց ցեղասպանություններուն»։ Արմենոցին՝ աշխատությունը, որը հրատարակվեց 2005 թ. Սուսամբույնը¹⁵⁸։

Լուրջան հարցն իր գլուխ բարձրացրեց նաև Սուլյանու։ Դարձուի իրադարձությունների ժամանակ։ Մենք եկամտի ունենք ոչ միայն Սուրբ կառավարությանը, որն ընդհանուրապես միառն էր Դարձուրում ծավալվող իրադարձությունները, այս ԱՄՆ-ին, որը հրաժարվում էր այդ իրադարձությունները ճանաչելու որպիս ցեղասպանություն։ Նրա պահանջով առնենքներ միջազգային համաձայնություն, որի խնդիրը դարձավ մեկնել Դարձու, տեղուն ճանաչած իրադարձություններին, հավաքն հավասար տնօնելություններ և դրանք ներկայացնել միջազգային հանրությանը և ՄԱԿ-ին։ Հանձնածորով եղամ Դարձուրում, և նրա եզրակացությունն այն էր, որ Դարձուրում Սուրբանի կառավարությունը

157. Murat Belege, *Memory, Forgetting, and Silence, Ultimate Challenge...*, p. 14.

158. Nikolay Hovhannesyan, *Ermeni Soykırımı. Ermenikirim. Məndir, Eylem, Sonuçlar*, Ceviren: Attila Tuygan, İstanbul, 2005.

ցեղասպանություն է իրականացնում: Միջազգային հանրությունը ձանաչեց հանձնաժողովի եզրակացությունը, և Սովորակ հայտնվեց ծանր դրույյան մեջ: Լուրյան պատեշը, որ բարձրացրել էր Սովորակի կառավարությունը, փլվեց և Դարֆուրն այսօր սուսնում է միջազգային հանրույյան քաղաքական և բարոյական աջամակցությունն ու նյութական նյութերի օգնություն:

Ինչ վերաբերում է հայոց ցեղասպանությունը լուրյան մատնելուն, ապա դա նույնպես երկար չտևեց:

4. 1965 թ. ՀԱՄԱՐԱՅԿԱԿԱՆ ՊՈՇԹԿՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐԶ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ԼՈՌԹՅԱՆ ՊԱՏՆԵՇԻ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ

Հայոց ցեղասպանությունը, չնայած այն ասինանափակումներին և արգելվելներին, որին նա ենթարկվում էր, այդուհանդեմ կարողացավ պահպանել իր կարևորությունը հայ ժողովրդի պատմական ինքնազիտակցության, ազգային ինքնության, ազգային իրավունքների և օրինական պահանջանիրության համակարգում՝ սպասելով ավելի նպաստավոր պատմական ժամանակների՝ դորս ժայռթիւն և ատիպեր, որ այն դուրս թրցի մոռացության դաշտից և պայրար ճավալվի նրա ճամաչման համար: Այդ տևանակելունից 1965 թ. թեկումնային տարի Եղավակի կողմէ կորիրդային Սիոնյանունում, այդ թվում և կորիրդային Հայրատանում 1950-ականների կեսերից լուրջ սոցիալ-քաղաքական խմբումներ էին տեղի ունենում, որոնք կապված էին Ստալինի մահվան, անհատի պաշտամունքի մերկացման, ստալինիան տուռախտար բռնակազմական վարչակարգի պասկավերծման ու վերացման, նրան փոխարինելու նկած խորոշովյան ձեռագ կողման ազատականացման՝ լիրերազարման բարդականության հեշտակման ու հաստատման հետ: Երկրում հաստատվեց համեմատաբար տանելի բարոյական-քաղաքական մքնուրուր, բանտերից, արտրավայրերից և համակենտրոնացման ճամբարներից պատճ արձակվեցին տասնեակ միլիոնավոր հանդիրավի դատապարտվածներ: Մարդիկ սկսեցին ազատ շունչ բաշել, սուսն վախենարի բարձրաձայն արտահայտվել իրենց հոգող հարցերի, այդ թվում՝ բարձրական ու ազգային հարցերի մասին:

Նոր բարյարադարական մքնուրուրի ձևավորումն իր անմիջական բարերար ազդեցությունն ունեցավ հայ ժողովրդին հոգող հարցերի, սուսն հերթին Հայոց ցեղասպանությանը և պահանջանիրության վե-

բարերող հարցերի բարձրացման վրա: “Դրանք դարձան օրակարգի հարցեր, որին մեծապես խթանեց Հայոց գնդասպանության մոտեցող 50-ամյակի հանգանակը:

Այս առեցորդամբ հարկ է ըստ արժանվոյն գնահատով այն հայրենասիրական դիրքորոշումը, որ այդ շրջանում գրավեց Հայաստանի Հայոցապետության ղեկավարությունը, մասնավորապես Հայաստանի կոմիտեատական կոռակեցության առաջին բարուույար Յակով Նիկոլայի նարուրյանը: Նա կարողացավ հասնել այն բանին, որ Խորհրդացին Միության ղեկավարությունը որոշում ընդունեց բռնլատրել, որ Հայաստանում պաշտոնապես նշվի գեղասպանության 50-ամյակը: 1965 թ. ապրիլի 24-ին միջնուակոր մարդիկ, մեծ թե մասնուկ, մտավորական, բանվոր և զուղացի, ամբողջ ժողովուրդը դուրս հօրդեց փողոցները՝ հրապարակները, ապահով և պորակները: Ցուցարարները պահանջում էին Թուրքիայից Հայոց գնդասպանության ճանաչում, նրա հանգույթի պատճեն, արդարացի հաստուում, հայկական բոնազրաված տարածքների վիրապարձ, վանկարկելով՝ «Մերդավորների պատճեն», «Հայոցցուն», «Հողերը», «Հողերը» և այլն: Հայոց գնդասպանության բուրժական սպառոցը վիրապանականապես կրուրվեց:

Դրանից հետո Խորհրդային Միությունը այլևս չգտնվեց մի ոճ, որը փորձեր կամ ի վիճակի լիներ կրկին արգելը դնել Հայոց գնդասպանությունն անզոտ հիշատակելու վրա: Դա հայ ժողովուի պատճեն էր:

Միադվել ենաւ Արտիք Հիւմենը իր հոեստորական հարցով՝ «Ո՞ւ Է վերջիվերջը, այսօք հիշում հայերի ոչչացման մասին»: Եվ ոչ միայն եաւ սխալնեց: Հետագա պատմությունը և իրադարձությունները նկան հաստատելու, որ Հայոց գնդասպանությունը հիշում էին ոչ միայն հայերը, այլև աշխարհի հարյուր-հարյուրակիր, միջնուակոր մարդիկ:

Հայոց գնդասպանության «Լուրջան» տարր և «Մոռացության» մասնելու դարաշրջանը, որին անվես ձգուում էր Թուրքիան, անվիրադրածուն անցավ պատմության գիրկը: Նրանք՝ հիւմենքն հոեստորական հարցի հետ միասին դարձան հայոց համահայկական պողորձման զոհերը, կորցրեցին իրենց նշանակությունը և որպիս մողեկներ այլս ի վիճակի չեն որևէ դեր խաղացու:

Միայն իյ ուժը պահպանեցին, դեռ ավելին՝ վերակենուանապուակտիկ նշաններ ցուցադրեցին նրիտրուրական հանցավոր ղեկավարների նկատմամբ բռնրական դատարանի 1919-1920 թթ. որոշումները, որը նրանց հանցավոր ճանաչու արևմտահայության ֆիզիկական

բնացնցման, տեղահանման և հայրենազրկման մեջ, որը ժամանակակիցից իրավական և բարձրագույն տեղի միաբանություններում է գործությունը: Այդ որոշումով բռնքական լիցիտիմ դատարանը ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը: Ռատիկ բռնքական դատարանի որոշումը պահպանում է իր տեր և պետք է իր համապատասխան տեղը գտնի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար հասերի մերօրյա պայքարի գիտանոցում: Ըստաբրիր է նշել, որ միջազգային առանձին կազմակերպություններ, ինչպես նաև առանձին հետազոտողներ այժմ արդին փորձում են անդրադառնալ այդ հարցին և օգնագործել այն Հայոց ցեղասպանությունը Ժմաներու բռնքական կառավարության դիրքորոշման դեմ՝ ընդգծելով այդ դիրքորոշման անհիմու լինելը: Մենք նկատի ունենք նաև և առաջ մի այնպիսի հետինակալուր կազմակերպություն, ինչպիսին Յեղասպանազնությունը միջազգային ասոցիացիան է: Ասոցիացիայի Թուրքիայի վարչապետ երրորդամյին 2005 թ. հունիսին նորած նամակում, որտեղ թվարկվում ներ այն անհերթելի և բարձրամեր սկզբնադրյուրները, վաստարշերը և վկայությունները, որոնց հիման վրա Ասոցիացիան Հայոց ցեղասպանությունը գիտականորեն համարում է ճանաչված, փաստական և բարյուական առումով պահպանված, դրանց կողրին նշվում է «Օտտոման առանձին առաջնապարհությունները» ("Ottoman court-martial records")»¹⁶⁹. Արտեղ նկատի է առնված առլրանի իրամասով ստեղծված ուսումնական առումնի 1919-1920 թթ. իրականացված դատավարության արձանագրությունները: Սա ոչ միայն կարևոր փաստ է, այլև մի նոր երևոյթ, որը եթե ունենա հետևողական և համար պաշտպաններ, ապա կարող է բնկումնային լինել Արմենոցիցի ճանաչման հարցում:

Բայց դա բռնքական դատավարությանն անդրադառնալու միակ փաստը չէ: Այդ հարցը հասուն թնարկման ստորև կատարված առաջեկա է դարձնել բռնքական ականամիջոր պատմարան, Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայի կողմից ճանաչելու վեռական կողմնակից, պրոֆեսոր Շահեն Աքչամի ուսումնասիրություններում: Նա հետինական է «Թուրքական ազգայնականությունը և Հայոց ցեղասպանությունը 1919-1922 թթ. Առամբույթի ռազմական տրիբունաների նյոթերի հիման վրա» աշխատության, որը նա որպես ատենախուսություն պաշտպանել է Պերմանենտի Հանուվերի համապարանում և դրա համար սուսացել դոկտորի գիտական աստի-

169 No Place for Denial. IAGS Letter on calls for "Impartial Study" International Association of Genocide Scholars. <http://noplaininfo.blogspot.com/2005/06/iags-letter-on-calls-for-impartial.html>

ճան: Ռոբերտ Հակոբյանի համապատասխի գիտական խորհրդի ամրագլվածամացի գիտականմեջը և տեղյակ են այդ մասին, թե՛ւարկել են այդ հարցը, արժեքավորությունը և նրա հեղինակին խորհիկ Գերմանիայում գործոքությունը ունեցող գիտական ամենաբարձր՝ դոկտորի տատաշճանց: Հարկ է նշնչ, որ աստվածախոսության պաշտպանությունից հետո և Թամար Արշամին նրկաց տարիններ հետուարքը են այդ կարևորագրությունիցը, որի վկայությունները են այդ հարցին նվիրված երս չորս գրքերը և մի քանի գիտական հոդվածներ, որոնք բոլոր պատմաբանց հրատարակել են բուռքերն և գերմաներին լեզուներով¹⁶⁰:

Կարծում ենք, որ Հայուսուսի Հաերտապահության կառավարությունը և նրա համապատասխան նարմինները, ակադեմիական գիտական ինստիտուտները, պետական համապատասխան այդ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, մանուլը, հետուառաստեսությունը և այլն, պեսու է վերաբանեան այդ խնդրին՝ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության վերաճանաչման հարցին, այդ հարցը հասարակական լայն ցննուածիման սուարկան դարձնեն, այդ բայում նաև միջազգային իրավական, քաղաքական, գիտական, մարդու իրավունքների և այլ սույրանշաբան:

Եթի հակառակը լիներ, կարենի է չկասկածել, որ Թուրքիան վարուց այդ գննոր գործոդության մոջ դրած լիիներ:

160 Sba, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20–21, 2005, Yerevan, 2005, p. 10.

ՃԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՄԵՆՈՅԻԴԻ ԺՆՏՄԱՆ ՀԱՐՃԸ

1. ԹԱՆԵՐ ԱԶԿԱՄ: «ԹՈՒՐԲԻԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՆՏՄԱՆ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱՅԻ ԴԻՄՄԱԴԻՐ»

Ճեղամպանագիտության առջև այսօր կանգնել էն մի շարք բարդ խնդիրներ: Դրանց մեջ թերևս ամենազդիւալորներից մեկը մարդկության դեմ համեցագործություն համարվող այդ ֆնտումնելի ժխտման հարցն է: Սակայն սխալ կլիներ այդ խնդիրը համարեց զուտ գիտական: Այդ հարցը բաղադրական, միջավետական, միջազգային և համամարդկային խնդիր է, որը պահանջում է համեմատավայան մուտքում: Ժխտման հարցը խիստ վլուանգավոր հարց է, քանի որ նա տարածվելու և նոր տիրութեաներ նվազմելու լուրջ և ազբեսիվ միտուումներ ունի: Կար ժամանակ, եթե աշխարհում ընդամենը մեկ ցեղասպանություն էր աղեղ, որն իրազործվել էր 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում: Դա Հայոց մած եղեն + Յեղամպանություն + Արմենոցիդ + Հայասպանություններ էին: Եվ կար ընդամենը ցեղասպանության մեկ ժխտում, որի կրողը Թուրքիան էր:

Երկրորդ համաշխարհային պատմերազմից հետո պատկերը բոլորու վին փոխվեց: Ավելացավ ցեղասպանության ներարկված և կամ նրա սպառնացիքների տակ հայտնված ազգերի, ժողովուրդների և երնիկական խմբերի թիվը: Դրան համապատասխան ավելացավ այդ ցեղասպանություններին իրազործած և ժխտող նրանքների և իշխանությունների թիվը: Դարձայլ հիշենք ամերիկյան ցեղասպանացին Հեյթե Ֆալենին, որը 1960-ականներին հաջորդած ժամանակաշրջանը դիտում է որպես գենոցիդի և պոլիտիցիդի մի ուրույն շրջան¹⁶¹: Ավելացնենք, որ դա ոչ միայն ցեղասպանության, այլև ցեղասպանության ժխտման մի ուրույն դրաշրջան է:

161 Helen Fein, Accounting for Genocide after 1945. Theories and Some Findings, International Journal on Group Rights, 1993, p. 1.

Սակայն ամենահինգ մեռմ է Հայոց ցեղասպանության ժխտումը: Թուրքիան, Նրա բոլոր պրեզիդենտները, կառավարությունները, մեկը մյուսին հաջորդող քաղաքական և ռազմական էլիտաները ոչ միայն ժխտում են, որ Օսմանյան կայսրությունում XX դարի առաջին քաղաքական կամ իրագործելի է Առաջին Ծնորսապատճենունը՝ Հայասպանությունը՝ այլև յոն անգամ չեն ուղղու ընդհանրապես այդ մասին: Նրանք անուելում են այն կուսակիւած վիրշապի մկրեսալյուրները, պաշտոնական փաստաթուրները, ականառենութիւն վկայությունները, ամեն տեսակի վավերագրական նյութերը, ժամանակի մասնից վկայությունները և այլն, որոնք պահպում են աշխարհի տարրեր երկրների՝ Ասօնիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի, Հունաստանի, Հայաստանի, արաբական և այլ երկրների գրապահությունում ու արխիվներում: Դրանք հիմնամերանիս և աներկցայրեն ապացուում են, որ այն, ինչ կատարվեց Առաջին համեչխարիսխին պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում արևմտհայուրքան հետ, ուստի միայն մեկ անուն՝ հայության ֆիզիկական ոչնչացում՝ ցեղասպանություն: Խնչվել եղի նոր, ոչչացվելոց մնարկելս միշյոն հայ և նրանց խրվեց Նրա Հայրենիքը՝ Արևմտան Հայաստանը:

Թուրքիան Արմենուցին ժխտում էր քաղաքականությունը և դրա հետ կապված իր ռազմակարությունն ու մարտավարությունն ավելի սաստկացրեց 1960-ականների կանոնից, երբ համայնք հպատակությունում կատարվեց, վերացրեց Հայոց ցեղասպանության շուրջ հաստատված լուրջն պատճենը, այն դուրս բերեց մոռացուրքան ծաղընից, և սկսվեց Նրա միջազգային ճանաչման նոր փուլը, որը, շատ չանցած, տվից անսպասելի արդյունքներ: Դա սպասահերթից Անկարային, որի արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մենց դարձավ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման կանխարգը՝ կանգ շատելով անզամ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած պետություններին ահարեկելու, շահատածի ենթարկելու և սպասահերթիւն առջև:

Ժխտում հարցը լրջորեն մտահոգում է համայնք մարդկությանը: Խելդիրն այն է, որ մեկ անգամ ընդմիջու վերացվի ցեղասպանության վտանգը և նրա կիրառման հետավորությունը համեչխարիսխին պրակտիկայից, որը սպասեացից է ոչ միայն տվյալ ազգի կու ժողովունի ներառմանը, այլև համայնք մարդկության: Ժխտում եռուուն և նրա վտանգը հիանայի է ճանակածի ցեղասպանագիտության քազակառում մի այսպիսի հետիւնականոր մասնագետ, ինչպես Դարայի Հոլորությի և ցեղասպանագիտության ինստիտուտի գործադիր տնօրին

Խարսի Զարսին: Անա նրա տված տահմանումը. «Յեղասպանության ներարկելիքած ժողովոյի ցեղասպանության մխառնը հավասար է նրա ներառմամբ նոր ցեղասպանություն կիրառելուն»: Ըստ բազ է ասված: Այդ բանաձևը շատ հասուակ է, տարրողութեակ և դիպուի:

Հաշվի առնելով ցեղասպանության մխառնան երևոյի գնալով այնի մեծ ծախաների ընդունումը և այն վատանցը, որ նա ներկայացնում է մարդկությանը. Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան նշանաւակահարմար գուազ այդ հարցը հասուկ թենարկման առարկս դարձնել 2005 թ. հունիսի 4-7-ը Ֆիրդյայում գումարված Ասոցիացիայի Վեցերորդ կոնֆերանսում, որի օրամարգում, հիջակի արդեն նշվել է ոչ մեկ անգամ, դրված էր «Խնառուն տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո և վարսուն տարի Հոգորութից հետո» հարցը: Նրա սելցիաներից մեկը հասուկ ավիրված էր «Յեղասպանությունների մխառնան հարցի» թեսարկմանը: Սելցիայի նախագահը բարը հարտնի ցեղասպանացն, պրոֆեսոր Թաներ Արշակն էր: Ես կարող եմ վեպան, որ դա կոնֆերանսի հիմնական և ամենակարևոր խմբերից մեկն էր, որը հիանայի դեկավարեց Թաներ Արշակը: Այդ օրը, եթե թենարկելու էր ցեղասպանության մխառնան հարցը, դա հիմնամ աւուղ գցելու տեղ չկար: Բնարկումն անցավ շատ քարք մակարդակուի, փառարկված, պահպանելով գիտական էքիպայի և նորմերի միջազգացելուն ընդունված բոլոր նորմերը և չափանիշները:

Թենարկումներից ակնհայտ դարձավ երկու բան:

Առաջին բոլոր կողմանը ունեցողներն, անկախ երանից, թե նրանք որ մայրցամաքը կամ երկիրն էին ներկայացնում, խառործն դրանապարտում էին Թուրքիային Հայոց ցեղասպանությունը մխառնը նրա դիրքության համար: Դարբուրի, Ռուանդայի, Ռուբանների և ցեղասպանության եւթարկված այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչները միակարծիք էին այն հարցու, որ եթե Հայոց ցեղասպանությունը կանխված լիներ 1915 թ., ժամանակին դառնապարտված, իսկ եթա հանցագործեաց պատճեած լինեին, ապա հետագայում անհնար կինեներին նոր ցեղասպանություններ, այդ բվում և իրենց երկրներում: Նրանք բուրքական հակախառաւարկները համարում էին անհիմն, իսկ ունակ՝ նոյնիսկ անհներեա: Նշվեց, որ Թուրքիան այլնուրակ չտնի, պիտի է նրա դիմավարությունը խիզախություն դրանորի, ընդունի, որ Օսմանյան կայսրությունը կատարել է նման համեցանը, և հետևելով Գերմանիայի ու Ճապոնիայի օրինակներին, ներողություն խնդրի հայությունից: Ելույթ ունեցողները բացեիրաց առամ էին, որ ինչպես Գերմանիայի կանցլեր

Կոնցադ Աղենառութեն ընդունեց հրեաների նկատմամբ նացիստական դահիճների կատարած ոչըպերծությունը, մեկնեց Երուսաղեմ, ծովի ևկալ «Հաջի պատի» առջև և գերմանական ժողովրդի անունից ներություն խնդրեց հրեաներից, նոյնը պետք է կատարի ժամանակակից ժողովրդից պրեզիդենտը կամ վարչապետը և, ընդունելով առլքանական-երիտրուրական վարչակարգի կատարած հանցագործությունը, ներություն խնդրի հայերից:

Երկրորդ՝ քննարկման ժամանակ պարզվեց, որ մինչև օրս աշխարհում կատարված բոլոր ցեղասպանություններն է անհստիր ունեն իրենց ժխտողները: Այս նորությունը ուղղված արշեցրեց ներկաներին: «Հաւկագիտ հանգամանքներն խոսվեց Հոգործություն ժխտելու ներևացիւթանքից փորձերի մասին, որոնց հիմնական փաստությունը հանգում է նրան, որ ոչ թե 6 մի հրեա է ուղացած, այլ ավելի թիվ, որովհետև այդ ժամանակ Եվրոպայում այցերուն շատ հրեաներ չեն ապրում: Ռիմար մատնանշում էն 300 հազար, առավելագույնը 500 հազար հրեա: Նրանց մոտու փատությունն այս էր, որ իրեն թե չեն եղել գաղաքանի խցիկներ և հրեաները խեղյաման չեն արգել այդ խցիկներուն: Զգայի ուշադրությունը դարձվեց նույն հարթություն, նույնարդյուն, նախվին Հարավալավիտագում և այլ նրկությունում կատարված ցեղասպանությունները ժխտելու փորձերին:

Բոլոր եղագակերություն կարմիր թիվ նման անցնում էր այն միտոք, որ պետք է ժխտվորն աշխարհի բոլոր ազնիվ մարդկանց ջանքերը հականարքած տալու ցեղասպանությունը ժխտելու և հերթին ամեն տեսակի փորձերին, որ միջազգային կազմակերպությունները պիտի է այդ հարցում լինեն սպայի հետևողական և համարձակ քայլ: Որ ցեղասպանությունը մեծ սպառնալիք է համաց մարդկությանը:

Հատ կարենք էր նախազգակողի, թուրք ցեղասպանացնու, պրոֆեսոր Թաներ Արշամի եղբայինի խոսքը: «Ենթազով իր սեփական դիտարկությունի և թնաքրությունի ընթացքում արտօնայտված մորերի ու տնօսակետների վրա՝ Թաներ Արշամ ներկաների բուռն ծավահարությունների ներքո հայտարարեց «Ցեղասպանության ժխտման ինդրաստրիալ հիմնայինը Թուրքիան է»:

Արախոսվ ժողովրդին միջազգային հակերության առջև կանցնեց ոչ միայն որպես XX դարում իրականացված առաջին ցեղասպանության՝ Արմենոցինի հանցագործ, այլև մի նոր հանցագործության հեղինակ՝ ժխտման ինդուստրիալ հիմնայինը: Երկու դասրում է առաջնության «դափնինեւ» պատկանում է նրան, որն ավելի է խորացնում մարդկության դեմ իրագործած նրա հանցաեցը: Այսպիսով շյան

փակվեց և ավելի հիմնուվին դարձավ Թուրքիայի «գնդասպան պետություն» լինելու տեսակետը:

Դա առանցքքային բնույթի, կարելի է ասել գլորալ նօրահանգում եր, որ կատարեց աշխարհի բոլոր ականավոր ցեղասպանագնտ-մասնագետներին միավորող այդ հնդինականոր միջազգային կազմակերպությունը՝ Ցեղասպանագնուների միջազգային ասոցիացիան:

Կովկասական Ցեղասպանագնուների միջազգային ասոցիացիայի նոր պրեզիդենտ ընտրեց Խորաչի Չարլիին։ Շնորհավորելով նրան մենք առաջարկեցինք Երևանում հրամիրել ցեղասպանության ներարկված բոլոր ժողովուրդների, որոնց ցեղասպանություններ այս կամ այն կերպ մնանալու է, միջազգային համաժողով, և դրանով ցեղասպանությունը ժխտողների միջազգային ճակատին հակառակ ցեղասպանության զոհ դարձած ժողովուրդների միջազգային ճակատը։ Նա դա զնահաւեց որպես կարևոր և տեղին արված առաջարկություն և խոտացած այդ ուղղությամբ համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ տաեւել:

Ժխտման հարցի քննարկումը ցեղասպանագնություն-փորձագիտների միջազգային ամենաբարձր Փորումում ցոյց տվեց, որ հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու հարցում Թուրքիան մնանաւացված է, ևս միայնակ է և շունչ դաշնակիցներ։ Միաժամանակ այդ վիճաժողովը ցուցադրեց ցեղասպանագնուների համերաշխատթյունը, համահմբաժանությունը և Վճռականությունը մինչև վերջ պայքարելու այն ոտերի դեմ, որոնք հանդիս են զալիս որպես ցեղասպանության ժխտողներ։

Դրանց շարքերում առաջինը Աշվեց Թուրքիան։

2. ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՍՈՑԻԱՑԻԱՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ԷՐՐՈՂԱՆՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՆՏՄԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՑԱՆԿԱՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ֆերիդայում գումարված ցեղասպանագնուների միջազգային համաժողովում քննարկումների ժամանակ այն միտքն արտահայտվեց, որ անհրաժեշտ է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և այն ժխտելու բարձրականությունից հրամարվելու կոչով առանձին բաց նամակով դիմել Թուրքիայի վարչապետ Ռեզեպ Թայիր Էրդողանին, որին մենք՝ կոնգրեսի մասնակիցներս, միաձայն հայտանություն տվեցինք։

Դարձությունից այդ վիճակաբերյալ Խշանակությանը¹⁶², ստորև նրա մեջքայի ընդարձակ մեջքերումներով ներկայացնում ներք ընթերցողի ուշադրությանը:

Թուրքիայի վարչապետին բաց նամակով դիմելու պատճառը ոչ միայն վերջինիս գիտավորած կատավարության ժմատղական դիրքորոշումն էր Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Դա միաժամանակ Ասոցիացիայի պատուսիսանն էր Երդողանի կոչին առ այս, որ «սպասմարաններն անկողմանակազ ուսումնասիրեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովոյի ճակատագրին վերաբերող»¹⁶³:

Այդ նամակ-ժամանակութը գրված է "No Place For Denial" — «Ժխումաց տեղ չկա» խորագրի ներքո և ուղարկված է Թուրքիայի վարչապետ Երդողանին 2005 թ. հունիսի 13-ին: Նրանու նշվում է:

«Հարցեի Վարչապետ Երդողան:

Մենք այս բաց նամակով գրում ենք ձեզ ի պատասխան ձեր կոչին առ այս, որ «պատմաբաններէ անկողմանակազ ուսումնասիրնեն» Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովոյի ճակատագրի վերաբերյալ հարցերը»:

Մենք ներկայացնում ենք գիտնականների գիտավոր մարմինը, որի ուսումնասիրում է ցեղասպանությունը Հրասիսային Ամերիկայում և Եվրոպայում: Մենք մտահոգված ենք, որ կոչ անելով անկողմանակարրեն ուսումնասիրեն Հայոց ցեղասպանությունը դուք կարող է լրիվ տեսլակ չեք Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գիտական և ինտելեկտուալ ուսումնասիրությունների ծավալներին և թե ինչպիս է այս իրադարձունց հաստատում Միավորքամբ ազգերի Ծեղասպանության վերաբերյալ Կոնվնսիսիայի թերուցումը: Մենք ցանկանում ենք ընդունել, որ դա հենց հայեր չեն, որ հաստատում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլ դա գիտնականների մոտ տիրապեսող կարծիքն է, որունք ուսումնասիրում են ցեղասպանություն, հարյուրամբ անվախ գիտնականների, որունք ոչ մի կազ չունեն կառավարությունների հետ, և որունք աշխատուցունները տասնամյակների ընթացքում տարածվում են շատ երկրներում և ազգությունների մեջ»¹⁶⁴. Նամակի այդ մասը շատ կարևոր է այն առումով, որ բոլորը պրոց հեղինակներ, և ոչ միայն բոլորը կան, ինչպիս են առաջարկությունը:

162 No Place For Denial. IAGS Letter on Calls for "Impartial Study". International Association Of Genocide Scholars.

<http://hrfdinfo.blogspot.com/2005/06/iags-letter-on-calls-for-impartial.html>.

163 Նոյն տեղում:

բարձրագույն կառավարական պաշտոնյաներ, քազմից այն տեսակետն են արտահայտել և շարունակում են պետք, որ ՄԱԿ-ի «Յեղասպահության հանգագործությունը» կանխելու և պատժելու մասին» Կոնվենցիան, իրեն թե որևէ առնչություն չունի Հայոց ցեղասպահության ճանաչման հետ, նա ըստունվել է 1948 թ., իսկ Հայոց ցեղասպահությունը կառարկվել է 1915 թ., և նա հետադարձ ուժ չունի: Յեղասպահությունի միջազգային կոնվունացի Նախակի վերոնշյալ հաւովածն ուղարկի արմատախիլ է անում և մահացու հարված հասցնում բարձրական այդ միայն տեսակետներին և երացն մոլորդած պաշտպանելուն:

Այսուհետ կա մեկ այլ նորություն ևս: Սովորաբար խոսվում է այն մասին, թե ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիան հաստատում է, թե ոչ Մաք Եղիշենը որպես ցեղասպահություն: Իսկ նաև այն հեղինակներին այդ խնդրին անսպասելուրեն այլ կողմից են մոտենում: Նրանք Երդորակին ուղարկի մատուանշում են, որ «ողբար կարող է լրիվ տեղյակ չը Հայոց ցեղասպահության վերաբերյալ գիտական և հետեւելուրապ ուսումնահիմքությունների ծագումների, և թե ինչպես է այս իրադարձությունը հաստատում Միավորված ազգերի ցեղասպահության վերաբերյալ Կոնվենցիայի բնորոշումը»: Այսուն հարցը ոչ միայն այն է, թե Կոնվենցիան հաստատում է 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի հետ տեղի ունեցած իրադարձությունը որ որպես ցեղասպահություն, թե ոչ, այլ այն, որ Հայոց ցեղասպահությունը, մի աշխախի երևույթ է, որը կարիք չի գումար ուրիշ կողմից, տվյալ դեպքում ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայով հաստատված լինել կամ չկննել, այլ ընդհակառակն է, ինը է հաստատում Կոնվենցիայի բնորոշումը ցեղասպահության վերաբերյալ: Կարծում ենք, ոս շատ հետաքրքիր պահ է:

Նախակի հեղինակներն աշխախենու մատնանշում են.

«Դիտական վկայությունը բացահայտում է հետևյալը.

1915 թ. ապրիլի 24-ին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակուի տակ Օսմանյան կայսրության Երևանաբար բռնըքի կառավարությունը սկսեց իր հայ բաղարացիների՝ անզին քրիստոնեական փոքրամասնության պարբերական ցեղասպահությունը: Ավելի քան մեկ միլիոն հայեր ոչնչացվեցին ուղղակի սպանության, բարցի, տանջանքների և հարկադրյալ մահվան գաղթի միջոցով: Հայ ժողովոյի մասցած մասը ենթարկվեց մշտական արտքի: Այսպիսի մի ինք բաղարակիրություն վտարվեց իր 2500-ամյա հայրենիքից»¹⁶⁴. Նախակի այս հասկա-

ծում հիանալի են ներկայացված մի կողմից՝ թուրքական կողմի վայրագործուները՝ ուղղակի սպասություն, տռվ. տանջաներներ, զայք, հայության ֆիզիկական ոչխացում, իսկ մյուս կողմից՝ իր սեփական հազարական հարբենիքում մեփական բաղաբարելությունը ստեղծած ժողովունի հայրենացրկումը:

Նաևակագիր-ցեղաւայակներն ավելացնում են, որ Հայոց ցեղասպանությունն իր ժամանակի շատ լավ հայտնի մարդկային իրավունքի հարց էր, որի մասին մշտական հաղորդումներ էին տախութագրելու Միացյալ Նահանգներում և Եվրոպայում։ Այնուհետև նամակում հայուսկորեն ընդգծված է հետևյալ առանձքային միտքը՝ «Հայոց ցեղասպանությունը լայնորեն փաստարկված է Միացյալ Նահանգների և ամրող աշխարհի ազգերի հագարակոր պաշտոնական արձանագրություններով, ներառյալ պատերազմի տարիներին թուրքիայի դաշնակիցների՝ Գերմանիայի, Անգլիայի և Հունգարիայի փաստաթղթերով, օսմանյան ռազմական տրիբունայի արձանագրություններով, ալբանական միսիոններների և դիվանագետների վկայություններով, վերապրուների վկայությամբ, և պատմագիտական տասնամյա հետազոտություններով»¹⁶⁵։

Նաևակի հացորդ, մի կարևոր համախածը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող մի շարք անձների և հաստանությունների կարծիքներին, որոնք տանինար է կասկածի տակ դնել։ Այդ կապակցությամբ նշվում է որ «Հայոց ցեղասպանությունը հաստատում են միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրությունը»։

1. Լեյ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը, երր ևս 1944 թ. հայտնագործեց գննոցիտ եղբայր վկայակրնչելով թուրքերի կողմից հայերի ոչխացումը և եացիստների կողմից հրեաների ոչխացումը որպես օրինակներ՝ սահմանելու այն, ինչ ևս նկատի ունեմ գննոցիտ ասելով։

2. Հայերի նախատեսությունը ցեղասպանություն է, ինչպես սահմանված է Միավորված ազգերի 1948 թ. Ցննասպանության հանցագործությունը կամնելու և պատմելու ժաման Կոլվենցիայում։

3. 1997 թ. Ցննասպանագետների միջազգային ասոցիացիան, որպես աշխարհի գլուխոր ցեղասպան-փորձագետների կազմակերպություն, միաձայն ցեղունեց պաշտոնական բանաձև՝ հաստատելով Հայոց ցեղասպանությունը»¹⁶⁶։

165 Նոյն տեղում։

166 Նոյն տեղում։

Նամակում հիշատակվում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը հաստատել են որպես «անհերքիլի փաստ» մի շաբթ մասնագետներ՝ կոչ անձնություն և վերոպական դժուղաժամաներին ճանաչելու այն որպես այդպիսին, ցեղասպանությունը հաստատել են Երուսաղեմի Հռորոսութիւն և գենոցի մի ինստիտուտը, Նյու Յորքի Գենոցիոյի ուսումնափրության ինստիտուտը, իսկ աշխարհի առաջատար իրավաբանները Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են որպես Հռորոսութիւն նախակարասահան և մարդկության դեմ հաւաքանքի օրենքի նախադիմա:

Նամակի հեղինակները աելում են մի կարևոր դիտողություն ևս. «Մենք նշում ենք, որ կարող են լինել գենոցիի տարրեր մակնաբանություններ թե ինչպես և ինչու պատրահեց Հայոց ցեղասպանությունը, քայլ Ժիմանի երա փառատացի և քարոյական իրողությունը որպես ցեղասպանություն չի տեղավորվում գիտականության մեջ, այլ պատկանում է քարոզչությանը և նախառակ ունի արդարացնելու դահմին, դաստապարտելու գոկերին և վերացնելու պատմության եթիկական ինմասոց»¹⁶⁷:

Նամակի վերջին հատվածներում նույնակի հեղինակները, որը ստորագրողների մեջ են նաև Խորակ Զարինին և Առողիացիայի այլ դեկավարներ, անդրադառնում են այս հարցին, թե ովքեր են Երդողանի և նրա կատարաբության խորհրդառուները: «Մենք կցանկանայինք եկատել— գրում են նրանք,— որ զիտեականները, որոնք խորհուրդ են տալիս ձեր կառավարությանը և որոնք այլ ռադիկալով կապված են պետության կողմից վնրահակվող ձեր ինստիտուտներին, անկորունակալ չեն: Այդպիսի, այսպիս կոչված, «գիտնականները» աշխատում են խմբով քարագրում գունդող պատմագիտական և քարոյական հարցները, եթե նրանք խորհուրդ են տաշին ձեզ և բորբական պարզամննունին՝ ինչպես ժխտել Հայոց ցեղասպանությունը:

Մենք հավատում ենք, որ ավելացնորեն ի շահ բորբական ժողովրդի և նրա ապազայի է... ճանաչել նախորդ կառավարության պատշաճանառվությունը հայ ժողովրդի ցեղասպանության համար, ինչպես արեցին գերմանական կառավարությունը և ժողովրդը Հռորոսութիւնը:

Հնոյնեւկել է միաժամ Յեղասպանության միջազգային ասոցիացիայի Վեցերորդ հաւելիարձան ժամանակ:

Հունիսի 7, 2005, Ռուկա Բատոն, Յլորիդա»¹⁶⁸:

167 Լույս տեղում:

168 Լույս տեղում:

Ակնհայտ է, որ այդ նամակը սովորական հասկացությամբ նաևաճիչ չէ: Բննարկելող հարցերի ընույթով և շրջանակներով, արտահայտված տեսակետներով և եզրակացություններով դա մի կարևոր գիտական-քաղաքարական ժառանարության է, որը նոր լուս է պիտու Հայոց ցեղասպանության և Թուրքիայի քաղաքականության բազմաթիվ հարցերի վրա:

Առաջին՝ նրանուն ներկայացված է Յնշասպանության միջազգային ասուցիացիայում, ցեղասպանագնուների ամենահեղինակավոր բարձրագույն մարմանում միավորների ցեղասպանության գծով աշխարհում տեսնահայտնի մամագիւնների և փորձագիւնների հավաքական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության պատճառների, ընույթի, կմտարողության և հանցագործների վերաբերյալ: Դիտական աշխարհը, գիտնականների միջազգային կողմրտակ ընդունում, հաստատում և ի ընթաց աշխարհի հայտարարություն է, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում սովորական-երիտաթոքական կառավարությունն իրականացրել է մի արյունավետ նախմիք, որի գիտական սահմանումը ցնչասպանությունն է:

Երկրորդ՝ առաջին անգամ մասնավորական խիստ և համարձակ ընթադառնության է ներշարժվում ոչ միայն բուրցաւան անցյալի և ներկայի կառավարությունների բարյացականությունը և դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում, այլև նրանց խորհրդատունների բոլոր սերունդները, խորհրդատուններ, «որոնց այս փառաւարդուում իրավացիութեան և արհամարիականութեան կոչվեան են ուսուապես կորված «գիտնականներ»: Հասկանեալի է, որ Հայոց ցեղասպանության հարցում «ուսուապես կոչված բույր «գիտնականների»» տրված գնահատականները, սովորականությունները, խորհրդատունները և համամարտարարականները բուրցական կառավարությանը ոչ մի կերպ չնե կարող համարվել հիմնավորված, փաստարկված կառ որակյալ, նրանք ենուն են գիտականությունից և իրենց ընույթով բարոզշական են: Խոչ որուն ենանագին, պետության կողմից պատվիրված քարոզչություն, այսուն իստանաշփոթություն, կերծիք և իրականության անհիմու աղավաղում: Անու պատին են ներկայացված այս արժեքավոր փառաւարդուում Հայոց ցեղասպանությունը Ժմանելու Թուրքիայի կառավարության պաշտոնական և այսպիս կոչված «գիտնականների» ցանքերը:

Երրորդ՝ եթե նկատի առնենց, որ այդ հեղինակավոր կազմակերպության նպաստանումները խարսխանական են աշխարհի տարրեր երկրների արիմիմներում, գրասպահություններում և գրադարաններում պահպատ տարարնությ փառաւարդերի, պաշտոնական տեսակետների, ոլիգոսա-

զիտների և ռուարերկրյա միսիոներների կարծիքների, վերապրողների վկայությունների և այլ անհերթելի աղբյուրների և տեղեկատվությունների վրա, ապա պարզ կդառնա, թե ինչպիսի ժամանակշիռ, արժեքավոր փաստաբույրը են պատրաստել համաշխարհային ճանաչում ունեցող գիտականները և փորձագիտները, որն առաւարկելիորեն հասուատում է Արմենոցի անհերքելի իրողությունը՝ մի կողմից, և դրա միանալ անհնարինությունը՝ մյուս կողմից:

Չորրորդ փաստաբույրը չի մտում կողմանակալուրյան գործունք և երա առկարությունը Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը բնարկելին: Բայց փաստաբույրը համեզի կերպով ցույց է տալիս, որ կողմանակալուրյան դրաւորում են ոչ թե հայերը և միջազգային ցեղասպանագիտությունը: Այդ ծանր հիվանդույշյամբ տառապում են Թոքրի-այի վարչապետ Երդողանը, նրա զյանվորած կառավարությունը և նրա մթափատը՝ այսպես կոչված «գիտնական-խորիրականները»:

Վասոսի ենք, որ սոյն նամակ-փաստաբույրը ծանր հարված է Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու թարբական ոգորումներին և իր դրական դերը կխաղա Արմենոցի միջազգայնությն ճանաչելու և ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Հեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատմելու մասին» Կոնվինցիայի կիրառման գործում:

ՀԱՅՈՅ ԺԵՂԱՍՊԱՆԻ ԹՎԵԱՆ ԽԱՆԱՉՄԱՆ ԴԱՅԾԱ
ԵՆԳԻԵՑՆԵՐԻՆ: ԱՐՄԵՆՈՅԻԴԻ ԽԱՆԱՉՄԱՆ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԵՐԹԵ:
ՆՈՐ ՄՈՏԵՃՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՆՈՐ ԳԵԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ

1. ՈՒԺԸ ԿՈՐԹՐԱԾ ՄՈՂԵԼՆԵՐԸ

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչման առողջով ունեցավ իր ողիսականը: Հինգ տարի հետո կյանք նրա 100-ամյա տարելիցը: Այդ երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում, ինչպիս ցույց տրվեց նախորդ գլխում, նրա ճանաչման գործունացք անցել է մի բանի փուլերով: Եվ դա մենք հայերս չենք, որ կամուխն ընդունել և այդ ուղիով ենք ընթացեն, այլ դա պարտադիրվել է մենք դրսից, օտար ուժերի կորդից: Բայց հայության մնանքունը կայանում է նրանում, որ ևս չի ընկրկել այդ ուժերի, նրանց բարեպահական-իրավական մնչուների առցես, այլ դիմականիուն-աննկուն կամք դրսելունզ մշտապիս հետապնդել է իր գլխավոր նույնականությունը այն բանին, որ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվի միշտագոյակին հանրության կողմից իրեն ցեղասպանություն մի կողմից, և որպես ՀՀ դարի առաջին ցեղասպանություն՝ միուս կողմից:

Հայերը երբեք այլօքան մոտ չեն եղի իրենց այդ երկու, միմյաց հետ ենթակապակացված նպատակների իրականացմանց, որքան այժմ՝ XXI դարի առաջին քառականություն:

Նախքան այդ հարցի պարզաբանման անցնելը, հարկ է անդրադրանուայ մեկ այլ խնդրի: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման տարրերի փուլերի ժամանակ առաջարկված մոտեցումներից և մողելներից որոնք են անհետացեն և կորցրեն իրենց հշանակությունը և ուժը: Այլ կերպ ասած՝ պահանջվում է լորանեակ գոյքագրում, որից կհետևի, թե ինչ քոնով է Արմենոցից ՀՀ դար թնակրիմի և որոնք են նոր մոտեցումների և գեահատականների հրամայականը և լուծման հետանկարները:

Խորը, առաջին հերթին, Հայոց ցեղասպանությունը ապիսուակ առևանի տակ պարտական և լուրջան մատնելու մողելի կամ մռանեցման մասին է:

Լուսպան մատնելը, Հայոց ցեղասպանության հարցը չբարձրացնելը նույնապես հարցի լուծման թեև տարօրինակ, բայց ինչ-որ տարրերակ էր, որի նպատակն այդ հարցը քաղաքն էր:

Լուսպան տապան և մոռագության մատնելու մողելը տիրապեսող է եղել ոսկի կամ դար՝ 1915 թվականից՝ Հայոց ցեղասպանության սկզբից. մինչև 1965 թվականը, երբ համահայկական համազգային պողովական արդյունքում խորտակվեց լուսպան պատճենը, ինչ Հայոց ցեղասպանության փաստը ապահով տակածի տակ քացնելու թուրքական փորձերը դնել են նետություն որպես անպեսոր իր: Այդ մողելի հաստատման և Երկարակեցության հարցում մեղավոր են տարրեր ուժիր և հաւաքամաւելներ: Հարկան, առաջին եերթին ժողորդիան, Կրտսերիությանը, ապա նաև հանրապետական-քեմազական դեկամերությունը: Մերքի իր մեծ քայլեն ունի միջազգային համբուրյունը. միջազգային զանազան կամականշերպություններ և առաջին եերթին Ազգերի ցիզան, որն իր գոյության ընթացքում՝ 1919–1946 թվ., երբեք չփորձեց Հայոց ցեղասպանության և Կրտսերիության պատճենը հարցել իր Ասամիլեայի, Խորհրդի, քարտուղարության նույնաշրջաններում, զանազան կոմիտեներում և համանաժողովներում քենարկման առարկա դարձնել:

Կցոստիքամբի իրնոց քայլեն ունեն նաև հայերը և Հայաստանի Երկրորդ Հանրապետությունը, որոնք մոտ 50 տարի՝ 1915–1965 թվ., գործ նականում ոչինչ չարեցին և, լինենք անկեղծ, ըստ լուսպան ոչինչ էլ չեն կարող անել Հայոց ցեղասպանության հարցը ընկարկումների դաշտում կանկեցու համար: Հայաստանի Հանրապետությունը Խորհրդային Միության մասն էր կազմում և նետե հարցերը պաշտոնավես լուծվում էին ոչ թե Երևանում, այլ Մոսկվայում: Ինչ Մոսկվան, ինչպես նշվել է, ոչ միայն շահագրգուկած չեր այդ հարցը քենարկման պատրիկ դարձնելու, այլև Վճռականորդն դեմ էր դրան: Ինչ վերաբերում է հայությանը, ապա նաև նաև կարող էր խորհրդային տուուայտարիզմի պայմաններում մարտահրավիր նետել խորհրդային պաշտոնական իշխանություններին: Դա կի-ներ հետո, որոշակի խմբումների, քաղաքական միունքությունի, Երկրի ներ-սում արմատական փոփոխությունների արդյունքում: Ուստի այս շրջա-նում ցեղասպանության թեման շարունակում էր մերակ կամբային-խո-հանցային խոսակցությունների քամ:

Բայց այդ շրջանում նկատվում է մի կարևոր նրանոյք: Խոսքը ներա-տերատի մասին է, որը երեսն բավականին համարձակորեն էր դրսնա-կում այս կամ այն գեղարվեստական տաեղծագործության մեջ, արվես-տի գործերում, զանազան համարների ժամանակ արտասանվող ելույր-

ներում, անզամ պատմագիտական, տնտեսագիտական և փիլիտիվայիշական ուսումնասիրություններում: Ենքատեքստը դարձավ դժողովոյան դրամում յորատեսակ զեկը, ազգային-քաղաքական զգացմունքները ներուրն արտահայտելու բավականին ազդեցիկ միջոց: Խելամիտ և պատրաստված զնները դժողովությունը և դիտորդները հեշտորպյամբ կուտած էին ներառեցածով արված ակնարկների կամ դատողությունների իմաստը, ովելովում և իրենց ներսում հաղթահարում հուսահատության կամ հետանկարների բացակայության վտանգավոր սինորումը: Հենց այս շրջանում եր, հասկապին 50-60-ականներին, երբ երիտասարդության, նաև այս ուսումնության շրջանում սկսվեցին ձևակորվել ընդհատակյա կազմակերպություններ, խմբեր և միուրիուններուն իրենց դրական դերը խաղացին ազգի միուրն արքուն պահելու գործում:

Իսկ ինչ վերաբերում է միջազգային հանրությանը, ապա նա դեռ այն աստիճանին չեր հասունացել և չեր ակտիվացել, որ ըլրունք ցեղասպանության դեմ լայտ ճակատու հանդիս գալու անհրաժեշտությունը. թե՞ն ուս արդեն ընդիուած մոտենում էր որան, որի անվիճելի վկայությունն է «Փենցիդ» նօրի ծննները և «Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատմելու մասին» Միավորված ազգների 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի եռուժնեցիան:

«Լոռուրյան» և «Մոռացության» մատնելու մոդելների պատմական ճակատագիրը լուծեց անձանք ինքը՝ հայ ժողովուրդը՝ ոչ թե աղերսնով, այլ իր 1965 թ. ազգային-քաղաքական համազգային պրոֆլեւմով: Նման մի քայլի կարող էր դիմուլ միայն այն ժողովուրդը, որն արդեն ամեն ինչից կուշու էր, հոգնել էր իշխանությունների երևանացին հավաստիացումներից և հասունացել էր այն աստիճանի, որ պատրաստ էր ամրոց աշխարհին ցույց տալու, որ իր հարցերը ինքը պեսու է լոծի ոչ թե տանը նստած արտասուր բափելով, այլ փորոց ոռուս գալով: Եվ նա փորոց դորս եկավ՝ շատ հուսակ կերպով ձևակերպելով և վճռականորեն առաջարդելով իր հարցերը: Իշխանություններն ընկրկվեցին այդ համաժողովրդական եղոյշի առջև: Հարց ցեղասպանության Լոռոյան փուլն անվերադարձորեն ավարտվեց և հայ ժողովուրդի կողմից համձնվեց պատմության արխիվ:

Երկրորդ՝ պակասովեց նաև Հարց ցեղասպանությունը «Մոռացված ցեղասպանություն» համարելու դարայիշաները: Նա անցաւ դարի 60-ական թվականներից դարձավ միջազգային կարևոր ազգային-քաղաքական իրուրիունների անքանակ մասը: Արմենոցիդը, ինչպիս նաև

Հողբառսար, որպես դատավան ցեղասպանություններ, դարձան ցեղասպանությունների, նրանց պատճառների, կիրառման մերժությունների և մեծանիշընների օրինաչափությունների գիտական ուսումնահիմքության հայրը: «Պատմական բուռն զարգացումները սրբեցին-տարան վերոնշյալ մոդելը՝ ևս նոյնպես հանձնելով արխիմէ:

Բայց Ա «Լուրջան», Ա «Մոնաշված ցեղասպանության» մոդելներն անհրաժեշտ են իշխություն տեսրամշտը դասեր քաղելու և եղբակացություններ անելու համար, ենան արարություն այլև բոլո չտար համար:

Իր իմաստը կորցրեց և մահկանացուն կերպ ևակա Հիոնիքի, «Ո՞վ Ե Վերջինիքը, այսօր իշխություն հայերի ոչխացնան մասին» 1939 թ. հունուրական հարցադրումը: «Դա նոյնպես չղիմացալ ժամանակի դաժան ընկույրյանը: Պարզվեց, որ այդ ուժագործությունը շատ-շատեր են իշխության, ոչ միայն ժամանակի կրթված և զարգացած մարդիկ, այլև ամրությ ժողովուրդներ, հարյուր միջնաւայրեր, պետական և քաղաքական գործիչներ, գիտականներ, արվեստաբաններ, գիտուրականներ, լրագորդներ և այլն, և այլն: Աշխարհի շատ երկրներում Արմենուցիդի մասին գրվում են գրքեր, այդ բնույթ և ժողովրդայում, նկարահանվում են ենենկարներ, կազմակերպվում ցուցահանդիսաներ, լուրջ գիտական թեմարկաներ, կանգնեցվում հուշարձան-խաչքարեր և այլն:

Կարող է պարագորու թվայ, ասկայն այսօր իշխություն են ոչ միայն հայերի 1915 թ. զիշացման մասին Օսմանյան կայսրությունում, այլև Հիոնիքի 1939 թ. հունուրական հարցը Զայցրուրգում, Ավստրիայում, թեղուգ և այլ խանի համար, որպեսզի աշնա, որ Հիոնիքը միավուն ոչ միայն պատերազմի հարցում, այլև Արմենուցիդ-Հայասպանությունը իշխություն հարցում:

Այսպիսով, նրան ամփոփելու միևնույն պահ ժամանակին հրապարակում հայտնիած չըս մռնեցումներից արսօն նրերը կորցրել են իրենց որևէ նշանակությունը և հրապարակից անհետացել նրանց ոչ պնտքական լինելու պատճենով: Ընդհակառակը, նրանց հետագա գորությունը կարող էր խիստ վնասակար լինել Հայոց ցեղասպանության ճախազման տեսանկյունից: Ռւասի և նրանք դեռ նետվեցին, ինչպես որ կանքուն նետվում են ոչ պատրաստան բոլոր իրերը:

Մեաց միայն մեկը՝ թուրքական ուսումնական աւայանի 1919-1920 թթ. հաստավարությունը, երա արձանագործուները և կուրքերը, նրա որոշումներն այն մասին, որ երիտրուրիքներ կառավարությունը 1915 թ. օսմանյան կայսրությունում իրականացրել է հայերի զանգվածային ոչխացույթ, որն, ըստ ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության վերաբերյալ Կոնֆենցիայի, բոլոր պարանուրերուն հայասպատամիսում է ցեղասպանությանը

տրված թուրոշմանը: Անա այս մեջ՝ թուրքական դատարանի որոշումները, չեն կորցրել և չեն էլ կարող կորցնել իրենց ուժը, և այսօր կարող են օգտագործվել Արմենոցիոյ՝ Հայասպանության ճանաչման համար միջազգային մասշտաբներով ծավալված պայքարում:

Եվ շատ բաև կախված է մեր հմտություններից, ունակություններից և կարողություններից, թե որքանով մեզ կհաջողվի օգտագործել այս գործուն պատմական արդարությունը վերականգնելու և Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մեր նպատակների համար:

Այսպիսով՝ պրոմուրքան թատերաբանից առանձանական Հայոց ցեղասպանությունը մոռացության մասնելու, մարդկության իշխությունից ջնջելու և նրա ճանաչումը թողմիշտ մոռացության տակու բոլոր մտացածին, հորիւնած, հիմնադիմության որևէ տեսակի ցեղասպանությունները կանխելու և նրանց ոժքագործ հանցագործներին անպատճի շրովնելու համար:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցն անցյալ դարի 70-ական թվականներից նորաստանդ բաղարական, հոգերանական և միջազգային նոր իրողությունների ճանաչուման պայմաններում բնակենք իր զարգացման նոր փուլը, որը մենք կանվանեինք իրատեսական փուլ:

Սույն զիի հաջորդ մասերում կլուացանվեն իրատեսական փուլում Հայոց ցեղասպանության՝ Արմենոցի ճանաչման առանցքային բարդամատերը:

2. ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՏԱՐՅԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՌԱՍՏԵԼՏՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայոց ցեղասպանությունից հետո անցել է 95 տարի, իսկ թուրքական 1919-1920 թթ. դատավարությունից հետո՝ 90 տարի, սակայն ճանաչման հարցում դեռևս վերջակետ չի դրվել:

Բայց դա չի նշանակում, թե Հայոց ցեղասպանությունը գտնվում է սատեցման փուլում, այն վիճակում, որը տիրապետող էր XX դարի 20-60 ական թվականներին: Ոչ, այդպես չէ, դրանից հետո շատ շուրջ է հոսել, և 70-80-ական թվականներից ակտում է մի գործընթաց, որը մենք կանխանենք Արմենոցի միջազգային ճանաչման հաղթարշավ:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը վերին աստիճանի տարրողունակ, բարդ, խմբոված հարց է, որը պահանջում է համակարգված, գիտական, կոռևլից մուտքում: Այսուեղ մասնաբանները գոյություն խննեն: Միայն բոլոր առանձքային հարցերի համադրումով և հիմնավոր Փարզությունների օգնությամբ է հետաքննությունը տալ ցեղասպանությունը Ժմանելու և շնորհաշելու բաղարականության մոտիվացիայի անհիմն լինելը և ապացուցնել այդ երևոյթի՝ որպես մարդկության դնև ուղղված հանցագործություն լինելու ֆենոմենը, այն կանխելու և նրա հանցագործերին պատմելու անհրաժեշտությունը՝ անկախ այն բանից, թե որ մայրացանարքում, որ երկրութ և որ ժողովրդի նկատմամբ է կիրարմել այդ հանցագործությունը: Այլ կերպ առաջ յորուաքանչյուր ցեղասպանություն հարկ է դիտարկել, քննարկել և զնահատել համամարդկային արժեքային համատեքստում: Միայն նման մոտեցման պարագայում է հետաքննությունների ճանաչմանը տալ պայքարին և կատարված ցեղասպանությունների ճանաչմանը տալ համամարդկային պարբարի ընույթ: Միուս կողմից՝ միայն նման մոտեցում ցուցաբերելու դիպրում է հետաքննությունների առաջնային պատուելուցուն կազմելու տվյալ փուլում տվյալ ցեղասպանության ճանաչման մակրութակի և ծավալների մասին: Անվագն առանց որևէ վերապահումի կիրառություն է նաև Արմենոցիութ-Հայապատության հարցում:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցերի համակարգում իր նշանակությամբ առանձնահատուկ, առանձքային տեղ է գրավում պիտույքների կողմից՝ մեծ թե փոքր, հզոր թե տկար, ցեղասպանության ճանաչումը: Պայքարը ցեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցագործներին պատումնու համար, ինչպես արձանագրված է ՄՍԴ-ի 1948 թ. Կոլուկնեցիադում, սկզբում է ցեղասպանությունը ճանաչելուց կամ ճանաչելոց: Ճանաչման հարցը Արմենոցիությունը պարագայում ավելի է սրբութ և առանձնահատուկ իմաստ ձեռք բերում ոչ միայն այն պատճառով, որ դա «ամենագիտնության գիտողին է», այլև նրանով, որ այն իրագործած հանցագործ պետությունը Շոտորքիայի ներս «ցեղասպան պետությունն է», որը ոչ մի ցանկություն չունի հաշվի նաև անհերքելի փաստերի հետ, մի երգիր, որոնչ պատմական փաստերը կեղծելը, որիշներին, բաց ոչ երբեք իրեն մեղադրելը պիտույքան բաղարականության անբաժան մասն է կազմում, մի երկիր, որը ոչ միայն դիմում չի իրացնուի առմանական սուլազանական մենքայիտեսից, որի նական մասն է կազմում թորքերի «գերազանց ազգ» և «գերակա էրես» լինելու ուայական տեսությունը, այլև որոնչ այսօր կրկին գրուն է բարձրացնել

օտևանիզմին յուրահասութեա «քրնուրյան» և գաղտնի սպանությունների մշակույթը «ենուումանիզմի» բռնի տակ:

Ճիշտ է. Արմենցինի ճանաչման հարցի ընտարկումը մենք սկսում ենք պետական պաշտոնական, ավելի ստուգ՝ տարրեր երկրածիրի օրենսդիր մարմինների՝ պատղամիեւոյի, բռնդաւագի, Ազգային ժողովի, Պետական Դատարանի, մայրական պատրիարքի, պատրիարքական կամ այլ անվանման ներքո հանդես եկողու օրենսդիր մարմինների ճանաչումից: Կարծում ենք, որ Միանգործական համախայի է բաց դա չի եղանակութ բացարձականացնել այդ ակցիայի կարեւորությունը և օրնմատիր մարմինների կողմից ընդունված որոշումները համարել նշանի կամ սպասիչ: Դա կեշանակեց անտեսել այլ գործուները, արմենցինի այլ մարմինների ընդունված որոշումները և նրանց նշանակությունը. թթահավատություն սերմանել նրանց որոշումների նկատմամբ և աղավանի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման իրական պատկերը: Այդ ասերով՝ նկատի ունենաց այն պարագան, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը մի երկարակ գործերաց է, որը կազմված է տարրեր բաղադրամասերից և նրանց շրջակից: Միայն այդ բաղադրամասերի որպես օրովհենների՝ մեծ թիվոր կարևոր թե երկրորդական, ամրություններ է ապահովում լիալառար ճանաշտում և տախու այդ երեսութիւններ պատկերը:

Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը օտարերեքյա պետությունների օրնմատիր մարմինների կողմից սկսվել է 1965 թվականին և շարունակվում է արդեն 45 տարի: Այդ ընթացքում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել են Եվրոպայի, Ասիայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաների ուղիղ 21 պետություններ: Ըստ է, թե ինչ են դեմ են նման հարցադրմանը: Յնդիասպանությունը մի այնպիսի երեսուր է, որի գնահատմանը չի կարենի մոտենալ նման կատեգորիաներով կամ շնորհանշեներով: Անզատ որևէ ցեղասպանության ճանաչումը թեկուզ միայն մեկ պետության կողմից արդեն նվաճելու է, հայցանակ, արժանի դրվագաների և հպարտության՝ որպիս հանձնայ մաղերթյան դեմ իրազործվող հածցագործությունը կանչելուն միայնած բայց: Միայն նման հոգեբանությամբ և մտածեակերպով կարենի է հաջորդյան հասնել համայնքարդության դեմ ուղղված ուժագործության դեմ պայքարում:

Այժմ ներկայացնենք այն 21 երկրների ցանկը, որոնք պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը՝ Արմենցինը:

1. Արյուգայ՝ Պաղամենառական Բանաձև, ընդունված 1965 թ.:
2. Կիպրոս՝ Ներկայացուցիչների Պալատի Բանաձև, ընդունված 1982 թ.:

- Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ ՀԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի «1915 թ. Օսմանքան Թողարքիալում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող Օրենք», ընդունված 30 նոյեմբերի, 1988 թ.:
- Արգելատիւն՝ Սենատի Բանաձև, ընդունված 1993 թ., որին հետևազ է Օրենք՝ ընդունված 2004 թ.:
- Ռուսաստան՝ Պետական Դումայի Բանաձև, ընդունված 1995 թ.:
- Հռուսաստան՝ Պատրամենտի Բանաձև, ընդունված 1996 թ.:
- Լիքանան՝ Հայուստատուների Պարատի Բանաձև, ընդունված 1997 թ.:
- Կանաչական՝ Պատրամենտի Բանաձև, ընդունված 1996, 2002 և 2004 թթ.:
- Բեղզիա՝ Սենատի Բանաձև, ընդունված 1998 թ.:
- Ֆրանսիա՝ Պատրամենտական Բանաձև, ընդունված 1998 և 2000 թթ., և Օրենք՝ 2001 թ.:
- Վատիկան՝ 2000 թ.:
- Իտալիա՝ Պատրամենտական Բանաձև, ընդունված 2000 թ.:
- Շվեյցարիա՝ Պատրամենտական Բանաձև, ընդունված 2003 թ.:
- Ալյուստիա՝ Պատրամենտական Բանաձև, ընդունված 2004 թ.:
- Նիդերլանդներ՝ Պատրամենտական Բանաձև, ընդունված 2004 թ.:
- Լեհաստան՝ Սեյմի Բանաձև, ընդունված 2004 թ.:
- Անդեգունզա՝ Պատրամենտի Բանաձև, ընդունված 2005 թ.:
- Գերմանիա՝ Բունդիստերազդի Բանաձև, ընդունված 2005 թ.:
- Լիստվա՝ Պատրամենտի Բանաձև, ընդունված 2005 թ.:
- Չիխ՝ Պատրամենտի Բանաձև, ընդունված 2007 թ.¹⁶⁹:
- Ըստ Հայուստատիական-տարածքային տեղաբաշխման՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են Եվրոպական՝ 14, հարավամերիկյան՝ 4, ասիական՝ 2, իյուսիտամերիկյան՝ 1 պետություն, ընդունված 21 պետություն:
- Հայուստիական պատրամենտի նախկին պրեզիդիւտ, ակադեմիկոս Անդրեան Միջյան Միջյան Միջյան 1997 թ. ապրիլի 23-ին ուժադարձ իր երրորդուն հայուստարարեց, որ 1915 թ. հայերի նկատմամբ իրականացվել է ցեղասպանություն: Թեև նա չհասցրեց պաշտոնավես ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը ներքին խմբությունների հետևանքով, որոնք հրահրված էին նաև դրանց, նա ստիպված էր հրամարական

¹⁶⁹ http://en.wikipedia.org/wik/Recognition_of_the_Armenian_Genocide, p. 4.

տայ և հեռանեալ Կիրդիզիայից, այդուհանելիք այդ փաստը, այսինքն նոր հայութաբարությունը, և այն է Աղրքեցանի պատրաստությունը, առ այդու 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի նվազումամբ իրականացվել է ցեղասպանություն, ինչընին շատ համարձակ և խոսուն բայ էր և կասկած չի թողնում, որ Կիրդիզիան կրառնար Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած հերթական պետությունը:

Հարկ նոր համարում անդրադառնա մեկ այլ պետության՝ Իրանի արեօդինաւ Մոհամենդ Խաքամիի դիրքորոշմանը: Իրանի Խաքամական Հանրապետությունը պատրաստում է այս նրբեների թվին, որոնք դեռևս չեն ճանաչել Արմենոցից, թեև այնուո՞ւ ավելի, քան որևէ այլ երեք բառում բավարարեցակ են այդ իրությանը: Օժոնաւանքը, որ Իրանը Օսմանյան կայսրության անմիջական հարևաններից է և 1915 թ. ցեղասպանությունից հետո զգայի բվով հայ գաղղականներ, փրկվելով օսմանյան բարադանից, ապաստան զտան Իրանուն: Դրեզիդինաւ Խաքամին Հանրապետությունու, անպատճենին պաշտոնական այցով նորավ Հայաստանի Հանրապետությունու, անպատճենին 9-ին այցելեց Երևանում զանգող Ցեղասպանության համալիր և ծաղկեպասակ դրեց 1915 թ. զոհերի հիշատակին¹²⁰: Կարծում նոր, որ դա հենց այնպիս տեղի չունեցավ, դա ինչ-որ բան երանեակում է: Եթե որոշումին է պատահական չէ, որ Խաքամիի Երևանում Ցեղասպանության հուշարձան այցելելու և հայ զոհերի հիշատակին դրվագ պատի մասին կորոր Համացանցում տեղադրիված է «Միջազգային հաստատություն և Հայոց ցեղասպանության ճանաչում» խորագիրը կրող կայք-էջուն:

Կցանկանայինը կանգ առնել եան Ըվերիայի կողմից Արմենոցիուն ճանաչելու հարցի վրա, բանի որ այն, ինչ տեղի ունեցավ, շատ եման է որդիսականի:

Ըվերիան Հայոց ցեղասպանությունն առաջին անգամ ճանաչեց 2000 թ. մարտի 29-ին և մինչև 2008 թվականը մշտապես եշդում էր Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած երկրների ցանկու: Սակայն հեռագայում Ըվերիայի դիրքորոշման մեջ տեղի ունեցավ կորուկ վտանիություն: Ըվերիայի պատրաստությունը հայոց բարձրացվեց վերանայել շվեյցական պատրաստություն 2000 թ. մարտի 29-ին որոշումը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վեշտիքը և չնյալ համարել այն: Այդ որոշումը առանձնապես ակտուի ին զործում Ըվերիայի արտաքին գործե-

Թի և աշխարհը և պաղամենտի՝ ովկաստագի Արտաքին հարաբերությունների համձնամուրով նախագահը՝ Նրանց ջանքերով, որոնք պատճենառություն ունեցան նաև իրենց կողմանակիցները, հաջողվեց այդ հարցը 2009 թ. հունիսի 12-ին մոցենել ովկաստագի օրակարգություն և համեմել հաջողության¹⁷¹: Այդ օրը կայացավ թիվրակուրյուն, որի արդյունքում ձայնեցր բաժանվեցին հետևյալ կերպ՝ հօգուտ Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. տեղի ունեցած ցեղասպանության մերժման կողմ թիվրակուրյանը չմասնակցեց 66 դեպուտատ:

Ավելացրութեն շվեդական պաղամենտությունը տեսից էր տվյալ թուրքական մաշնանքը, որի մասին են վկայում նաև այն փաստարկ-բազմաթուրույնները, որոնք տրվեցին Շվեդիայի արտաքին գործերի նախարարության կողմից պաղամենտությունը: Նշվեց երեք պատճառ. առաջին՝ «մասնագետների մոտ կան տարածայնություններ թուրքիայում Սուածին համաշխարհային պատերազմի ժամանեակ տեսի ունեցած դնարերի բնույթի վերաբերյալ», երկրորդ՝ «ՄԱԿ-ի Ծնդասպանության վերաբերյալ Կուսնեցիան հետադարձ ուժ չունի», և երրորդ՝ «Տօնելիոր պես է թողելի պատմաբանին»¹⁷²: Արաեր այն փաստարկներն են, որոնց գլխավորապես ապագինում է թուրքական կողմը:

Շվեդիայում պաղամենտության այդ որոշումն ըստ Եվրիան աշակեցություն լցուած երկրում, ընդհակառակը, այն առաջ թերեց խոր ոճորհություն: Ակնվեց բայնածագակալ պայքար այդ որոշումից հրաժարվելու և նախկին որոշչափությունը վերադառնալու համար, որը պասկվեց հաջողությամբ: 2010 թ. մարտի 11-ին շվեդական պաղամենտությունը տցիալ-դիմոկրատներին, ձախերին և կանաչներին պատկանող դեպուտատների ջանքերով, 131 ձայնով ընդդեմ 130-ի, կրկին ձախաչոց Հայոց ցեղասպանությունը, որի շնարհիվ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած պիտույքունների թիվը դարձավ 21:

Նոր հետահարձնիք են բացվում Հայոց ցեղասպանությունը Մեծ Բրիտանիայի կողմից ճանաչելու առց: Այսուել փարուց ին խմբումներ գլուխ: Մեծ Բրիտանիայում փոքր չեն մարդկանց թվաքանակը, որոնք խայտառակուրյուն են համարում այն հանգամանքը, որ Մեծ Բրիտանիան մինչև օրս պաշտոնապես չի ճանաչի Արմենությունը, թեև

¹⁷¹ Pan Armenian not-Swedish Parliament Refuses to Recognize the Armenian Genocide, June 12, 2006, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

¹⁷² Նույն տեղում:

ևս պատկանում է այն սակավաթիվ նրացների շարքին, որտեղ հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ կա կուտակված վիրխարի քանակությամբ պաշտոնական, արխիվային և այլ բնույթի մեջընդունվությունը և կուռքը, որունք միանգամայն բավարար են մի բանի անզամ ճանաչվող հայոց ցեղասպանությունը: Հիշենք թեևուզ այն հանգամանքը, որ Անձ Բրիտանիան Ֆրանսիայի և Շոտլանդիայի հետ միասին դեռևս 1915 թ. մայիսի 13-ին (24-ին) հայեն եկան հասուն Հայութարարությամբ, որում հայերի նկատմամբ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող զանգվածային տապանությունների, վայրագ տեղահանումների և այլ բարրարությամբ գործողությունների համար պատասխանատվությունը դնում էին Երիտրուրական կառավարության ինչպես առանձին անդամների, այնպես էլ ամրող կառավարության վրա: “Դա առաջին միջազգային փառաբարության է, որը հայերի նկատմամբ կիրառած չարդերի համար, ընդհանրապես նաև հանցագործությունների համար պատասխանառու էր համարում բորբական կառավարության՝ ամրող գործադր վերցված:

Այս Անձ Բրիտանիայում Լեյտորիտուական կուսակցության որոշ անդամների նսխաձեռնությամբ մնա աշխատանք է տարվում հասնել այն բանին, որ բրիտանական պատրամենուն ընդունի «Ցեղասպանության հիշատակի օր» օրինազիթը, որի ընդունման դեպքում Ասպրինի 24-ը կիայտարարվի ցեղասպանությանը զոհ դարձած հայերի հիշատակի օր: Օրինազիթի հետինական է ցեղորդան էնդրյու Համերը: Հուարդող է այն իրողությունը, որ Շոտլանդիան, Ուելսը և Հյուսիսային Իռլանդիան ենթակայացելու դեպուտատների բացարձակ մեծամասնությունը պատրաստ են թվարկել հօգուտ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման¹⁷³:

Չի բացառվում Արմենցիդի ճանաչման հարցի ընևարկումը և այն Իսպանիայի Գլուխավոր Կորուսներում՝ պատրամենուում, որի վերաբերյալ Խաչաձեռնությամբ հայեն է եկել Իսպանիայի 17 նահանգներից մեկը՝ Կաստաֆենիան: Նրա ինքնամբարության խորհրդարանը փետրվարի 26-ին արդեն միաձայն ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ այժմ հարցը թնարկման է առաջարկում Իսպանիայի ֆեդերալ պատրամենուում:

2010 թ. դեկտեմբերի 4-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ որոշում ընդունվեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսի՝ Ներկայացուցիչների պալատի Արտաքին հարաբերությունների կոմիտեն: “Դա անհրաժեշտ

173 Տե՛ս Ցեղասպանության բրիտանական արժարժումներ, ուղաք. Երևան, 5 մարտ, 2010, էջ 1:

այլ է, որպիսզի հայոց ցեղասպանության օրինագիծը այլուհետև մտնի Կոնդրեսի լիազումար նիստի ընտարկամանը: Կոնդրեսի 46 անդամներից բվերակությանը մասնակցեցին 45 կոնդրեսականներ: Նրանցից 23 կոնդրեսներն ըմբարկեց հօգուտ Հայոց ցեղասպանության ձևախմբա, իսկ 22-ը՝ դեմ: Բայց հարցը միայն դա չէ, քեզ ինցիդի դա նույնապահ շարքային իրադարձություն չէ: Հարցը այն է, որ բռնու ընտարկումների ժամանակ, անգամ բանաձևին դեմ բվերկած կոնդրեսամնենքից և ոչ մեկը ոչ միայն շիտուեց, անգամ չիրոքած ժամուն Հայոց ցեղասպանության փաստը: Նրանք բոլորն էլ ընդունեցին, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի է ունեցել հայերի ցեղասպանություն: Սակայն դեմ բվերակողների պատճառաբանությունն այլ եր, զիսաւորակներ հրկու հանգամանքը: Առաջինը՝ Ժամանակի՝ "Times"-ի ընտրության հարցը: Ժամանակը, նրանց կարծիքով, հարմար չի ընտրված: Նրանք նկատի ունենին իրադարձությունների պրուս Աֆրանտանում, որը բարդացնում է ամերիկան գորքերի դրույթունն այսուհետ: Շարունակելով իրենց դաստորդությունները՝ նրանց մատունացում էին, որ ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ձևաչափը կմատուքարացելի ամերիկա-բուրբական հարաբերությունները, ինչն իր հերթին նոր բարդություններ կատեղի Արդյանատանու գտնվող ամերիկան գորքերի համար. Թուրքիան կառող է արգելել ամերիկացիներին օգտվելու Թուրքիայում գտնվող Ինչիդիկի ոսպանական բազայից, որը դժվարություններ կատեղի ամերիկայան գորքերին ոսպանական տեխնիկա, ոսպանամթերք, սննդամթերք և այլ ծառայություններ մատուցելու գործընթաց:

Հայոց ցեղասպանության ձևեաչմանն ընդդիմացող կունգրեսնեն-
և ների երկրորդ փաստաբիլի այն էր, որ ցեղասպանության ձևեաչման
պարագայում կարգվեն նաև հայ-բորբական հարաբերությունները, բա-
յի որ Եթուրքիան կարող է երաժարվել վավերացնել հայ-բորբական
բանաձները, որոնք ստորագրվել են 2009 թ. Խուստներին Ծոյթիխում՝
հայ-բորբական սահմանը բացելու և նրանց միջև դիվանագիտական
հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ: Նկատվարինը այդ
պատճառաբանություններով՝ 22 կոնգրեսնեն դիմ բանարկեց Հայոց ցե-
ղասպանությունը ձանաշելու վերաբերյալ քվերակության դրված 252
բանաձնին, թեև, կրկնում ներ, նրանցից և ոչ մեկն իր կողմանը չփորձն
Ժիտուել Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես կատարիմած իրողություն:՝
“Նու ավելին” նրանցից ունեմ անզամ վշտակցեցին հայ մողովորդին
և իրադրության կողմից Օսմանյան կայսրությունում հայերին պատճա-
ռած ողբերգության համար:

Մեզ մոտմ է ավելացնել, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների կոնգրեսոց նևան որոշում մինչ այդ արդեն ընդունել էր ևս երեք անգամ, ասկայի նաև հետազոտ զարգացում չի ունեցել և հարցվածքն էլ չի մոտել Կոնգրեսի լիազումար նիստի ընթարկմանը:

Այդ առնչությանը այժմ կրկին այն հարցն է արծարծվում, թե արդյոք այս անգամ նույնը չի կրկնվի, այսինքն՝ ամերիկյան իշխանությունները չեն հրամարվի հարցը մոցնել Կոնգրեսի լիազումար նիստի ընթարկմանը: Առանձին կարծիքներ և տևասկետներ են հետու առ այն, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը կարող է միջամտել՝ արգելելու հարցի ընթարկումը Կոնգրեսում: Այլ խորպել չկա լիկառար վասահություն, որը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հարցն առ անգամ ևս չի ժիշտվի ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի կողմից: Այդ հետապնդությունը կամ հետանկարը չպետք է ժիանո՞ւ: Բայց, մեր կարծիքով, որպեսից ողբերգությունն չպետք է ապրել: Չնա համաձայն, թե ինչո՞ւ ենք մենք այդպիս կատարել այդ խնդրից, մի երկիր, թեկուզ այդ երկիրը անգամ ԱՄՆ-է է, կամ այլին: Այդ հարցում մենք սույնական պետք է նոր, այլով լայնակին մոտեցում ցուցաբերներ և միահագամայն համագիտ վերաբերվենք դրան:

Թուրքիան վերին աստիճանի հիմնաւորագին է ընդունում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու յուրաքանչյուր փաստ: Նա զանազան հայրենների է դիմում մնջում գործադրելու և կանխելու Արմենոցիդը ճանաչելու ամեն մի փորձ՝ սպասեացիքներ, ահարեկում, տնտեսական պարամետրերի չեղյալ հարտարարում, դեսպանի հետ կանչում և այլն, և այլն: Բայց ապարդյուն: Նա փորձեց այդպիս վարվել Յթանսիւմյի հետ, բայց ոչինչ չստացվեց, իսկ այժմ փորձան է նոյն կերպ վարվել ԱՄՆ-ի հետ:

Այժմ նա փորձան է դիմել բոլորովին մի նոր բայի, որը բնորոշ էր Օսմանյան կայսրության կառավարման համակարգին: Վարչապես երդորանք, Մեծ Բրիտանիա կառարած իր պաշտոնական այցի ժամանակ՝ 2010 թ. մարտի 17-ին, Լոնդոնում նպաստակ ունենալով կանխել բրիտանական պատրամիւնի կողմից Արմենոցիդի հետապնդ ճանաչումը, BBC-ին տրված հարցագրույցում հաշտարարեց, որ «Եղան հարկ չի 100 հազար հայերին կվտարենց երկիրից», որունք Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներ են»¹⁷: Ըստ որում, իր հայտարարության մեջ հանրապետության Թուրքիայի վարչապետն օգտագործում է այնպիսի արտահայտմանը ունենալու համար, ինչպես «իմ երկիրը», «իմ քաղաքացիները»:

և այլն, ինչը բնորոշ էր Օսմանյան կայսրության միահեծան տպաքանձնիքներ: Մեկնարաններով Թուրքիայի վարչապետի այդ արտառոց եղուրք՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ֆիզրան Սարգսյանը նշում է. «Թուրքիայի վարչապետ Ռեզօնի Թայիր Երդողանի տպառնալիքները Թուրքիայում բնակվող հայերին արտաքսելու մասին մեր հիշողություններում արթնացնում են 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության հիշողությունները»¹²⁵:

Երդողանն իր անպատճամանառու տպառնալիքների համար սուրբ թեսադառնորդական ենթարկվեց անօրություն Թուրքիայում: Նրա վարդապետը դատապարտեցին ջննդիմաշղիր կուսակցությունները, նոյնիսկ նրանք, որոնք բուրքական մեջլիս անդամ են, առանձին պետական, քաղաքական և հասարակական գործիչներ, գրողներ, արվեստաբաններ, արտիստներ, մշակորականներ, զանգվածային լրատվամիջոցներ և այլն:

Արդի Թուրքիայի դեկավարությունը չի ընթանավ, որ ժամանակները փոխվել են և նման սպառնալիքները այլև չեն կարող կանխել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը, որը դարձել է անկասելի:

ՅԱՅՈՑ ԵՂԱՎՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԱՉՈՒՄԸ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔՎՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ՕՐԵՆՍԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Արմենոցիդի ճանաչման շրջայում իրենց որոշյա տեղի են գրավում որոշ երկրների կազմում գոյուրյուն ունեցող ինքնախար կազմավորումների պաղամենուների, նահանգների օրենսդիր մարմինների և քաղաքացիութաբանների որոշումները: Դա մի որոշք կատագորիա է, որը ճանաչման սանդղակով թերև մի աստիճան ներքին է գումարությունների բարձրագույն օրենսդիր մարմինների համեմատ, քայլ այդուհանդիրք, մեր կարծիքով, կարենոր գործոն է, որևէ անտեսած ոչ միայն կուպիտ սիսազ կլինենք, այլև անհնար: Առանց նրանց ընդունած որոշումները եւ կատագորիա առնենք, ինարավոր չեն հստակ պատկերացում ունենազ Արմենոցիդի ճանաչման գործընթացի, ծավալների և հանգրկաների մասին: Հենց դրա շնորհիվ է, որ ընդարձակվում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դաշտը, մոտենալու է երա հիմնութին ճանաչման պահը և ակնհայտ դառնուում, թե ինչպիսի խմբությունը են ընթանում միջազգային առումով ցեղասպանությունը կանխելու, ճանաչելու և նրա հանցա-

գրքներին պատճեռությունը՝ ինչպես կապված Արմենոցիդի, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների ցեղասպանությունների հետ:

Այս խեղիքը նման տեսքով առաջին անգամ է թնդարձման առարկա դաշնություն՝ որպես ցեղասպանացիտուրյան ինցիդենտների կատակրիտ Այդ կատակրիտի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ, սակայ բացառությամբ, Արմենոցիդը ճանաչելու վերաբերյալ որոշումները ընդունում են այն երկրների ազգային ինքնապարությունների պատրմանալուները, և անհանգիստ և բարձրապահարանները, որոնք պաշտոնապես չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը։ Նրանց հայտնվելով Արմենոցիդն արդին ճանաչած 21 երկրների խորհրդարանների կողմից ամրապնդում և ավելի հուսայի է դարձնում Արմենոցիդի միջազգային ճանաչման հարցը և լրացրոցի խորհեղու առնդում այն ժմանակը թուրքական ոգործմանը իրականացնելու ճանապարհին։ Այլ բայ է Արմենոցիդի ճանաչումն այս կատակրիտական հանդերձ, և բոլորովին այլ բայ՝ առանց դրա։

Աղյուսակները ինքնամբ կարգավիճակ ունեցող պիտուական կազմակերպությունների պատճենականությունը կողմից Արմենոցիդի ճանաչման հարցին։
Նման որոշումները ընդունելի են։

1. Ավարտախայի Նոր Հարավային Ռեզուֆի նահանգի (state) պատճենական աղյուսակը պատճենականությունը է Հայոց ցեղասպանությունը՝ 1997 թ., և կոչ արձի Ավարտախայի Ֆեղերաբ կառավարությանը կառարկ նույնը, այսինքն՝ ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայուրությունը իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը։

Հարտփային Ախտորակիայի պատճենական համանման որոշումը է ընդունվել 2009 թ.¹⁷⁶։

2. Իսպանիայի 17 ինքնամբար մարզերից Բասքերի երկիրի պատճենական աղյուսին է եր, որ 2007 թ. հաստատել է ինստիտուցիոնալ դեկանացիա, որով ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը։ Դեկանացիան պարունակում է վեց հոդված, որը հաստատում է Հայոց ցեղասպանության թույզը որպես արդարիան, իր համակրանքը հայտնում հայերին, դատապարտում ցեղասպանության ժիառումը թույրիայի կողմից և Հայուսակի տևտիսական շրջափակումը¹⁷⁷։

Իսպանիայի Կատալոնիայի ինքնամբարության խորհրդարանը եղան երկրորդը, որը 2010 թ. փետրվարի 26-ին միաձայն ճանաչեց Հայոց ցե-

176 http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

177 Նոյն տեղում։

Դաստիանությունը: Նախաձեռնությունը պատկանել է Բարսեղոնում գործող Հայաստանի հետ բարեկամության միության անդամներ, Կառավարության պատգամանության անդամներ Մարիա Ռուսա Ֆորսութիին և Խոսի Սահարտինին¹⁷⁸:

3. Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ Թագավորության մաս կազմող Ռեկս Ուուդլամինեստը՝ Ազգային ասամբլեա, Մեծ Բրիտանիայում առաջինը և առաջին միակը, 2002 թ. ընդունեց բանաձև Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ: Դա հաստատեց նաև Ռեկսի այն ժամանակվա վարչապես Ռոյթի Մորգանը: Իսկ 2010 թ. հունվարի 29-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչեց Ռեկսի նոր վարչապետ Կարլին Շնարը¹⁷⁹:

4. Բրազիլիայում երկու նախանձնեց՝ Մերաբ և Սահ Պաուլո, 2006 թ. համապատասխանաբար հաստատեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ բանաձևերը¹⁸⁰:

5. Կանադայի երկու նախանձների՝ Ջեք Ֆրենչի և Օնքարիոյի օրենսդիր մարմինները, Կանադայի Ֆեդերալ պառամեմնության առանձին, 2001 թ. նոյեմբեր ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը¹⁸¹:

6. Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչողների թվում է նաև Հվեյցարական Բնունի Կանտոնը:

Արագիսով՝ զեղ Կրիստների 10 իերանակաց մարզների պատղամինները ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտել Թուրքիայի ժառողջական դիրքորոշումը:

Խիստ տպավորիչ է ԱՄՆ-ի նախանձների մեջող մեծամասնության Օրենսդիր մարմինների դրական դիրքորոշումը Արմենությունի ճանաչման հարցում: Խնչական հայտնի է ԱՄՆ-ը, որպես Ֆեդերալ պետություն կազմված է 50 նախանձներից: Այսօր նրանցից 43-ի Օրենսդիր մարմիններն արդեն պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը, ընդունել համապատասխան բանաձևեր և կատարել այդ մասին պաշտոնական հայտարարությունները¹⁸²:

Արմենությունը ճանաչած նախանձների են՝

1. Այսակա, 2. Արիզոնա, 3. Արկանզաս, 4. Կայխունիա, 5. Կոլորադո, 6. Քուեստուրուս, 7. Հայավեր, 8. Ֆլորիդա, 9. Ջորջիա, 10. Հավայի,

178 «Ազգ», Երևան, 6 մարտ, 2010, էջ 1:

179 European–Armenian Joint Federation. Press Releases,
<http://eafjfd.eu/sites/default/files/2013-03>

180 Այս մտենական:

181 Այս մտենական:

182 International Affirmation of the Armenian Genocide,
http://www.armenian-genocide.org/document_category/11/affirmation_list.html

11. Այլակո, 12. Իդենոյ, 13. Կանզաս, 14. Ֆենսոնի, 15. Լուիզիանա, 16. Մեն, 17. Մերիլեն, 18. Մասաչուսետս, 19. Միջիգան, 20. Մինեսո-տա, 21. Միսսուրի, 22. Մուրանա, 23. Ներքանլա, 24. Նևադա, 25. Նյու Հեմփշիր, 26. Լու Շերի, 27. Նյու Մերսիլո, 28. Նյու Օռը, 29. Նյու Կարոլինա, 30. Նյու Դարուոն, 31. Օհայօ, 32. Օկղանում, 33. Օրեգոն, 34. Փենսիլվանիա, 35. Ռուայ Այլանդ, 36. Սամոա Կարոլինա, 37. Թեն-նեսի, 38. Տեխաս, 39. Ֆլորա, 40. Վարչուն, 41. Վիրջինիա, 42. Վաշինգտոն, 43. Վիւկոնիա:

Արմենոցին դեռ չեն ճանաչել ԱՄՆ-ի հետևյալ նահանգները՝ Արմ-րամա, Բնուհանա, Արմէս, Միսիսիպի, Վեստ Վիրջինիա և Վայոմինգ, ըստամենց յոթ նահանգ: Բայց դատնելով ԱՄՆ-ում տիրող մրեւորութից և զարգացման միտումներից՝ Խարենի է ներադրեն, որ նրանց ճանաչումը սարքի հետևում չէ: Այդ դեպքում ԱՄՆ-ի կառավարությունը կիայտնի անթիւնական վիճակում՝ Կոռացվի, որ ԱՄՆ-ի համարյա բոլոր նահանգները ճանաչել են Արմենոցինը, մինչդեռ Սպիտակ տունը, այսինքն՝ Քեդրաս կառավարությունը, այդ բոլորը բանսելու է տայիս, համայն ԱՄՆ-ի առողջից չի ճանաչում այն, անզան խոսափում է «գենոցիու» եզրն օգտագործելուց:

Թեև ասում են, իրեն թե, ԱՄՆ-ը պաշտոնապես դեռևս չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, տակայն նրա պրեզիդենտներից ումանք տարբեր ժամանակներում տարբեր ստիրներով ընդունել են այդ պատմական իրողորդյունը: Նրանց բարու առաջինը պետք է հիշատակել 28-րդ պրեզիդենտ Վուլքոն Վիլսոնին, որը ԱՄՆ-ի նախագահն է եղել 1912-1920 թթ.: Համաձայնի է, նրա ժամանակ դեռ չեր հայունաբերվել գենոցի օգործ և շրջանառության մեջ չեր գտնվում ցեղասպանություն հասկացությունը, տակայն նաև ժամանակականիցն ու ականատեսն է եղել հայեական ասպարեջին, որն իրականացվել է Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. սկզբան՝ հիշու այն ժամանակ, երբ նա ԱՄՆ-ի պրեզիդենտն էր: Վուլքոն Վիլսոնը գիտեր, թե ինչ ահազոր ողբերգություն է տեղի ունենալ հայերի հետ Օսմանյան կայսրությունում: Նա իր արյուրքներից խավանելույակ էր, որ դրվագ է ամրող հայության՝ որպես ժողովրդի ամրութական ոչնչացման հարցը, այսինքն այն, ինչ որ այսօր կոչվում է ցեղասպանություն: Վուլքոն Վիլսոնի պրեզիդենտության շրջանում էր, որ ԱՄՆ-ը 1917 թ. պատերազմի մեջ մտավ՝ դաշնակցելով Անտանտին՝ ընդունելով զերմանա-ավստրոհունգարական-թուրքական բրկի, և հնարավորություն ունեցած ինչ-որ շափով օգտակար լինելու հայությանը, հատկապես տարածքների հարցում՝ կապ-

Վաճ Սկրի պայմանագր հետ: Նա էր, որ զծեց Հայաստանի անկախ պետության սահմանները, որը խավագովնել էր այն ամենից, ինչ մինչ այդ առաջարկվել էր Խայրությանը: Նոր Ազգայ, Անկախ, Միացյալ Հայաստանի տարածքը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարածքի հետ միասին կազմելու էր մոտ 150 հազար քառակուսի կիլոմետր, որից 60 հազարը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարածքն էր, իսկ 90 հազարը Սկրի պայմանագրով Վիլյուն էր Խայրության Հայաստանի: Դա արդին պատշաճություն թիվ էր, քանի որ այնարին շատ ու շատ անկախ ու ստվերին երկրներ շատ հետո էին նուև տարածք ունենալուց և չին էլ կարող երազել որա մասի: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի առաջարկությունը մենք համարում նոց սպեցալի ցեղասպանության նըրարկված և խորապես վիրավորված հայ ժողովրդին: Եվ նա ընավ մեղք չունի, որ երա առաջարկած ծրագիրը չկինսապործվեց: Վերջինս Վաշինգտոնի նրա անոնքը կրող բանգահանում հայունարկություն մահվանից առաջ նրա բողած մի կարճ գրություն՝ «Ամենից շատ ափառուում եմ, որ չմ կարողացել ըստ պատշաճի օժանդակել հայ ժողովրդին: Վուդրո Վիլսոն»: Այդ եռուն բանգահանում է գունդում նրա գրին պատկանող “Turks move to destroy Armenians” — «Թուրքերը շարժվում են ոչչացնելու հայերին» խորագիրը կրող լիազրային հոդվածը: Սրանք փառաներ են, որոնք արողջորդյամբ, միունի տեղամտություն են հետագայում հայունարկության «ցեղասպանություն» համարականություն:

Ինչպես եղիւց 1949 թ., Լինկինը Հայոց ցեղասպանության մասին ինտերվյու տվեց CBS բողոքական է, որ CBS այդ ծրագրին ներկա է եղել աներկեցած կուսարքանին Էմանուել Սելլարը, որն իր կողմից ավելացրել է: «Դրայինենս Վիլսոնը, դիմուցառական մեծ լիդերը, փորձեց փրկել հայ ժողովրդին ցեղասպանությունից Առաջին համաշխատին պատերազմի ժամանակ և դրանից որոշ ժամանակ հետո»²⁹:

Թեև Վիլյունին շահարդվուց իրավանացնել իր արդարական ծրագրերը, կազմած հայության և Հայաստանի հետ, այդուհանդեմ նրախառնարար հայ ժողովությունը գտավ նրան իր շնորհակարությունը հայունելու մի արտասառնոր ձև, որը պատմության մեջ հաճախ չի պատահում: Հայ ժողովությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո մոտ մեկ տասնամյակ իր նորածին արու զավակների զգայի մասի անոնեացը կերպ ԱՄՆ-ի 28-րդ պրեզիդենտի ազգանունով՝ Վիլյուն:

Հարց ցեղասպանությունը ճանաչած ԱՄՆ-ի հաջորդ պրեզիդենտը դիմոկրատական Ֆլորի Կարտերն էր, որը ԱՄՆ-ի 1976 թ. նոյեմբերի խսխազահաւաքան ընտրությունների ժամանակ հաղթել էր հաւաքափառական Շերայի Ֆորդին և ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի պաշտոնը գրադարձրեց 1976-1980 թթ. ժամանակահատվածում։ Նա 1978 թ. մայիսի 16-ին հայտարարեց, որ «ընդհանուր առանձ աշխարհում չգիտն, որ 1916 թ. խսխազան տարիներին սույն քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովունի ոչխացնելու համար։ Եվ որևէ Հյուրենքերը զատուավարություն տեսի ցունեցավ»¹⁸⁴։ Այստեղ ճիշճ է, ցեղասպանություն բարը չկա, բայց բովանդակային առումով՝ «Սույն քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովունի ոչխացնելու համար», դա յրիկ համապատասխանում է ցեղասպանության սահմանմանը։

Հարց ցեղասպանությունը ճանաչել է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի պաշտոնում Կարտերին հաջորդած հանրապետական նույնաց Ռեզօնաց որը Սպիտակ տուն մոռավ 1981 թ. հունվարին՝ վնարջինիս հացըելու։ 1981 թ. ապրիլի 22-ին՝ Հյուրուսանի գոհերի հիշատակի օրը և իր սպիտակին առաջին տարին նրանու անվագ վերտերին, նա հանենել եկավ հասուն հայտարարությամբ՝ Պրոլկլամացիայով ("Proclamation"), որտեղ շարադրեց իր մոտեցումները ցեղասպանության հարցում շահմառափակվելով ուկ Հյուրուսանու, այլև հիշատակելով նույն Հարց ցեղասպանություններ Ծնմանան կայտարելուում, ցեղասպանությունը Կամքությամբ և այլ ցեղասպանությունները։ Անա նույն սկզբունքային թերութի Հայութարարության այդ հաստիքածը, որ մեջքիում ենք ամրությամբ, տինչպատճեն հայերի ցեղասպանությունը նախքան այդ (այսինքն՝ մինչ Հյուրուսանը — Ն. Հ.) և Կամքությամբ ցեղասպանությունը, որը հաջորդեց դրան և շատ այլ նաևն հարգածներ շատ այլ ժողովուրդների։ Հյուրուսանի դասերը երբեք չպետք է մոտացվեն»¹⁸⁵։ Նա հիշեցնում է, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի որոշմանը հիմնվել է Միացյալ Նահանգների Հյուրուսանի քանզարան, Խպատակ ունենալով թռչ շտալ մարդկությանը մոռանելու «այն սարսափելի պահը», ապսինը Հյուրուսանի գոհերին։ Նա Հյուրուսանը դիտարկելու է ցեղասպանությունների համատեսուում, և ժառանաշուն, որ Հյուրուսան ունեցել է ինչպես

184 Բարեգործություն հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատարարության և ճանաչած նրան։ Ծրագ. Լ 2004, էջ 43.

185 Ronald Reagan. Proclamation 4838 of April 22, 1981, Day of Remembrance of Victims of the Holocaust by the President of the United States of America. A Proclamation,

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.63/current_category.4/affirmation_det...

նրան նախորդած, այնպիսի է հաջորդած ցեղասպանությունները: Դրեզի-
դինտ Ռեյգանը Հիշատակի օր է սահմանում յոդարանչյուր տարվա
ապրիլի 26-մայիսի 3-ը, դիմելով ամերիկաց ժողովրդին՝ կոչ անում
երան այդ օրը հիշել և հարցել աղոթելով»¹⁸⁶:

Իերևին ուշագրավ փաստ է, որ ԱՄՆ-ի երկու պրեզիդենտները ժա-
մանակին ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը: Բայց դրանից,
երանց ներկայացված տեսքներում կան սրբություններ, որոնց պետք է
անպայման հաշվի առնել, եթե ուզում ենք այդ փաստարդների նշանա-
կությունը ճիշտ գնահատել: Ձմիթ Կարտերի պարագայում դա այն է, որ
հայոց ցեղասպանությունը նրանք յանձնակ իր Հյուրներովյան դատա-
վարությունը: Սրանով Կարտերը որոշ չափով բացահայտում է Հյուրուսով այդքան արագ և բոլորի կողմից ճանաչելու և Արմենոցին
ճանաչման ձգձման գաղտնիքը:

Իսկ Ռուսական Ռեզումանի պարագայում նրությունը կայանում է երա-
նում, որ նա ոչ միայն ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը, այլև ընդու-
նել, որ նա առաջին ցեղասպանությունն է: «Նա շատ ակների է դատելու
երա այն հաստատումից, որ «Ճիշտի հայերի ցեղասպանությունը մինչ
այդ», այսինքն՝ մինչև Հիրեական Հյուրուսովը և այլն:

Հետազոտում, եթե Սպիտակ տունը Ռուսական Ռեզումանին փոխարժենու-
նեկան Թորք Բուշը, Բի Քինոնը, Զորշ Բուշ կրտսենը, ապա նաև Բա-
րուկ Օրանան, երանք բոլորն եւ Խոհեման ընտրվելով պաշտոնացին հայ-
տարարում էին, որ ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը և եթե հայ-
թիւններին ճանաչում կատարելու առաջնային կամաց անհանդա-
նաչին: Սակայն որպես կատան երանք բոլորը դժուել են իրենց տրված
խոստումները: Երականութեանը ոչ միայն դժուել են հայերին արկած
հավաստիացումները, այլև Արմենոցինի ճանաչման հարցում հնուացել
իրենց նախորդների ԱՄՆ-ի պրեզիդենտները Վլուրո Վիլսոնի, Ձմիթ
Կարտերի և Ռուսական Ռեզումանի ուղեծքից:

Ադրուիաները կցանկանայինք դրանց շարրում առանձնացնելի
ԱՄՆ-ի ետքը պրեզիդենտ Բարակ Օրանային: 2008 թ. հունվարի 19-ին
նա հայտարարեց: «Որպես սինառոր՝ ես ուժեղ պաշտպանելի եմ Հայոց
ցեղասպանության Բանաձևի ընդունումը (Ներկայացուցիչների պայտա,
106, և Մելատ, 106), և որպես պրեզիդենտ՝ ես կճանաչեմ Հայոց ցեղա-
սպանությունը»¹⁸⁷: «Հայրելով ընտրություններում և դատապահ ԱՄՆ-ի
պրեզիդենտ» բոլոր պատում էին, թե Բարակ Օրանան ինչպես կարծա-
պին պիտի ենաւ:

186 Լույն տեղուն:

187 Recognition of the Armenian Genocide, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

գալորի և իր խոսքով արդյոք կիշխատակի «Ծնուսապահություն» բառը՝ և աշխատավեց 2009 թ. ապրիլի 24-ին ուղերձով դիմել ամերիկան ժողովորին, և առաջին անգամ օգտագործեց «Մաճ և եղեռն» բառակազմակցությունը՝ ընդգծելով, որ «Մաճ և եղեռն» կարունակի ապրիլ մեր իշխողություններուն»¹⁸⁸: Դա մոտածված և լավ հայկարկված քայլ էր Օրամայի կողմէց: Զօգոտագործելով «Եղեռնապահություն» բառը՝ ևս կարծում էր, որ դիմուն հայեցի կողմից մինչև գելեցիդ նորի հարտնվելը օգտագործվող «Մաճ և եղեռն» բառակազմակցությանը՝ դրանով ախտամանային կգրիացնի համբորին՝ մի կորմից, և չի պիրավորի բուրքերի օսմանական հարտապայմանը՝ մյուս կորմից: Բայց շատացվեց: Նրա խոսանառվելու բարձրավանական ամենի ակնհայտ է դատում ուղերձի այն մասից, որտեղ նա ի լոր աշխարհի հայուարարեց: «Ես մշտապես հայուարարի եմ իմ սփառեալ տնօսակեսի մասին, թե ինչ է պատահել 1915 թ., և իմ տնօսակեսը չի փոխվել այդ պատճերյան մասին: Ես շարունակում եմ մեալ շահազրոյնած՝ հասենյր փառակերի ցիկլ, անկեղծ և արդարացի ճանաչմանը»¹⁸⁹: Նրա ակնարկը վերաբերում է Արան, որ ինքը սենատոր եղած ժամանակ համաստեն է, որ 1915 թ. տեղի է ունեցել Հայերի ցեղասպանությունը, և որ ինըն իր այդ տնօսակեսը չի փոխել: Կարող է, որ դա այդպես է, բայց կարիք չկա եղապարհան ինքըն մարդկանց շիրորության մեջ գցել:

ԱՄՆ-ի կառավարությունն իր մեջ ուժ չի գտնում կառավարելու վճռական բայցը՝ ճանաչելու Արմենոցիդը՝ պահանջելով Թուրքիայի կառավարությունից կառարելու նորմը: Պատճառը ոչ թե այս է, որ ամերիկան դեկավարությունը թշրիմանական է այդ հարցում կամ Արմենոցիդը հաստառող փոստերի և նրանքերի պահան է զգացվում, բայլ ինչի, նման բան չկա, այլ որովհետև Թուրքիայի հետ երա բազարական շահերը դա բռնի չեն տապիս, որին անդրադարձել ենք 2010 թ. մարտի 4-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտօքարին հայուարելությունների կոմիտեում այդ հարցի բնակումը լուսաբանեցին: Ամերիկան կառավարությունն այդ հարցի անշուրջամբ հայտնվել է ողիք կախված վիճակում, որն անպայման կրույցներ երա դիրքերը ոչ միայն նրկի ներսում, այլև աշխարհում:

Ավարտուելով այս հարցի լուսաբանությունը՝ կցանկանայինք կրկին հարց տալ, իսկ իրո՞ն այդքան անհրաժեշտ է Հայոց ցնորապահության

188 The White House, Office of the Press Secretary, April 24, 2009, Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day.

189 Առյօն տեղում:

Համաշումը ԱՄՆ-ի կողմից: Մի անգամ ևս պատահածութ ենք «հարծում ենք, որ ոչ»: Հարկավ հայերն ըստ արժանվույն կզնահատին: ԱՄՆ-ի այդ քայլը: Բայց եթե ևս չի ցանկանում, ապա դա արդեն իր գործն է և դրանից ողբերգություն չպետք է առբիլ: Այդ ձաւաշումն ավելի շատ նրան է պետք, քան հայությանը, քանի որ ԱՄՆ-ն է, որ համեմուն է զայխ աշխարհում ժողովրդավարության և արդարության միջևարդյոց և առաջամարտիկը լինելու հավակնություններով: Բարդարական համեմուն Թուրքիայի հետ միայն ու միայն ծանր հարված կհասցնեն ԱՄՆ-ի միջազգային դիրքերին և հեղինակությանը և ևս անխուսափեհի նորերն կգլուխի սովորական պատությունների շարքը:

Բուրդարիայում, ինչպիս հայութի է, նոյնական սկսվել էր լայն շարժում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու համար, որին կողմնակից են ժողովրդի ամենալայն զանգվածները: Սակայն Բուրդարիայի պաղամենութ մերժեց նման քանաձն ընդունել: Շասած այդ հանգանակներին Բուրդարիայի մի քանի քաղաքների մունիցիալայինտենտներ, հակառակ նրկի քարձրագոյն օրենսդիր մարմնի դիրքորոշման, ընդունելին քանաձներ Արմենոցիդ ճանաչելու վերաբերյալ: Առաջինը նման քանաձն ընդունեց Պյովինիի քաղաքապետարանը, որին հետևեցին Բուրգասի, Ռուգի, Ստանա Զագրոսայի, Բագառչիկի և այլ քաղաքների քաղաքապետարանները¹⁹⁰: Հայոց ցեղասպանությունը 2001 թ. ճանաչեց Ռուսիի մայրաշաք Կարդիֆի քաղաքային խորհրդոր՝ մունիցիալայինտենտ¹⁹¹: Աշխարհի քաղաքարին նրկերների՝ Ֆրանսիայի, Շեխիայի, Լիքանասի, Կիսարոսի և այլ նրկերների տարրեր քաղաքներում Հայոց ցեղասպանության գոհերի հիշատակներին դրվել են և շարունակում են դնել զանազան հուշարձաններ, մեծ մասամբ խաչքարեր, փողոցներ և հրապարակներ անվանել Հայոց ցեղասպանության և երա գոհերի անուններով: Դու նոյնական տվյալ նրկի և երա քաղաքների կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մի ձև է:

Սոյն ներքարամնում ներկայացված փասոները զայխ են՝ հաստատելով Արմենոցիդի ճանաչման դաշտի ընդլայնման մասին առաջադրված թեոզ: Եվ Խարցը միայն թվաքանակի ամելացման մեջ չէ, թեև դա ներքին վերցված, նոյնական շատ կարեւոր է, այլ այն, որ ճանաչման դաշտում ներգրավվել են նաև քաղաքարին երկրների վարչատարածքային 10 ինքնակար միավորներ, ԱՄՆ-ի 53 նահանգներ և որոշ նրկերների մի

190 http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_The_Armenian_Genocide

191 The EAFJD Press Releases. <http://eafjd.eu/spip.php?breve2353>

շարք բաղադրապետարաններ, ինչը խոսում է այն մասին, որ Հանուչման գործընթացն ընդունել է իրատեսական և խորրաջին ընտրությունը: Վարչապետարանքային մարդիկներին իրենց ընույթով և գործառույթներով ամենի մոտ նև կանգնած երկրների ժողովրդական զանգվաճներին: Իսկ դա նշանակում է, որ շնորհիվ դրա նոր, տառնկակ և հարցոր միջինուսակոր մարդիկ են ներդրավելու Արմենոցին ճանաչման գործընթացում:

Արմենոցին ճանաչման դաշտի ընդարձակումն ամրապեղում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ֆունդամենտը և, ինցնարերար, բոլոցենում ու խարիսում Արմենոցին միանալու Թուրքիայի դիրքուղումը՝ խորացնելով վերջինիս միջազգային մեկուսացումը:

4. ԱՐՄԵՆՈՑԻԴԻ ԲԱՆԱՌՈՒԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՅՅԱՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Արմենոցին ճանաչման շրջայում իր ուրուկն տեսն է նվաճել մի այնպիսի առանցքային ընույթի հիմնարար օդակ, որպիսին միջազգային տարրեր կազմակերպությունները և աւայաններն են: Արմենոցին ճանաչման համակարգում երանք նոյնական կազմում են մի առանձին կատեգորիա, որի նշանակությունը բացառիկ է: Ես դա միանգումայն համկանոյն է, քանի որ այսօր հիմնական պայցարք հայկական և լուրջական լուրջների միջև ճանաչման հարցում տեղափոխվել է միջազգային դաշտ և ցեղասպում է հենց այդ շրջանակներում: Այդ պայցարքում հայկական կողմը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հարթական երրի հետ, անքնիան նորաներ տարածքներ է եվաճում, իսկ Թուրքիան, ըստհայտական, անհասնելիորեն կորցւում է տարածքներ: Արմենոցին ամեն մի նոր ճանաչում միջազգային այս կամ այն մարմնի, այս կամ այն երկրի, ինցնառվարության կամ եահանգային օրենսդիր մարմնի կողմից նշանակում է մի նոր և լուրջ քայլ Արմենոցին վերջնական ճանաչման ուղղությանը, ինչը միաժամանակ նշանակում է անվիրադարձ պարտության Թուրքիայի համար:

Ահա այս տեսանկորունից պետք է մոտենազ թենարկվող խնդրին, երբ նշանակությանը և Արմենոցին վերջնական ճանաչման հարցին:

Միջազգային առդ կազմակերպությունները կամ աւշանները տարրանույր են և ընդունում են տարրեր ոլորտներ, որոնց իրենց ամրություրյան մեջ արտացոլում են XX դարի վերջինից-XXI դարի սկզբների համարակական-բարձրակայան կամքի և միջազգային հարաբերությունների ամրությանը հարու նշանակությերը:

I. Խաղաղության կողմանիցների համաշխարհային կոնգրես. 1965:

1965 թվականը, ինչպես արդին եղվել է, բնիւթաբային, շրջադարձային տարի եղավ Հայոց ցեղասպանության ճանապահներությունը: Նևան հօրահանքման համար բավարար հիմք են հանդիսանում երեք կարևոր իրադարձություններ, որոնք համարյա միաժամանակ տեղի ունեցան այդ եռուն թվականին: Առաջինը՝ Համաշխարհական պարունակությունը, որի հետևանքով վերջ տրվեց Հայոց ցեղասպանության բարբարական դաստիարակությանը: Հայ ժողովուրդը Հայոց ցեղասպանության հետ կապված հարցերի լուծման նախաձեռնությունը վերցրեց իր ձևորք, որը մինչև իիմա չի գիտում որևէ այլ ուժի: Երրորդը՝ հեռավոր հարավամերիկյան Ռուսական պատգամային դարձակ առաջին օտար պետությունը, որը ճամաչեց Հայոց ցեղասպանության փասոր և դատապարտեց Օսմանիան կայսրությանը՝ ինմը գլուխով արտասահմանան երկրների կողմէից Հայոց ցեղասպանության ճամաչման գործընթացին: Այս գործնարան անկասելիորեն շարունակվելու է մինչև մեր օրերը՝ իր մեջ ներառելով Եվրոպայի. Ասիայի և Ամերիկայի ևս 20 պետության: Երրորդ՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճամաշեց իր ժամանակի համար մեծ դիրքականություն ունեցող մի այնպիսի համաշխարհային կազմակերպություն, ինչպիսին Խաղաղության կողմին կիցների Համաշխարհային կազմակերպությունն էր: Նա իր աշխատիագրական, էքնիկ, քաղաքական, գիտական, հասարակական ընդունվածություն իրոք համաշխարհային կազմակերպությունն էր: Նրանում միավորվել էին աշխարհի գրեթե բոլոր մայցանացների բոլոր երկրների խաղաղասիր ժողովուրդները և ուժերը, որոնք, հաշվի առնելով պատմության դառը դասերը, մեռնափրապես Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների արյունայի սպանող, խաղաղության պահպանություն, նոր պատերազմի կանխարգելում համարում էին երկրացների բոլոր ժողովուրդների և բոլոր քաղաքական ուժերի գերագույն առաջնայնություններից մերը. Նա իր մասնաճույներն ուներ համարյա բոլոր երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում: Նա գործունեության դաշտում շատ բայց էր և բազմազան՝ միջազգային համաժողովների հրավորում, տարրեր լիզենզուու բազմազան գրականության երաժշտական և տարածում, ցույցերի և միտինցների կազմակերպություն և այլն: Եվ որ շատ կարևոր էր, նրա ձայնը բայց էր շատ երկրների դեկալարների և միջազգային կազմակերպությունների համար:

1965 թ. հունիսի 15-ին Ֆինլանդիայի մայրաքաղաք Հելսինկիում գումարվեց Խաղաղության կողմին կիցների Համաշխարհային կոնգրե-

որ, որը շատ ներկայացուցական էր և համարվում էր միջազգային եղանակի բարելուրյան ռենեցող կարևոր իրադարձություն:

Ի շարք այլ հարցների, Կոտեղքես անդրադարձակ նաև Հայոց ցեղասպանության հարցին: Նա պաշտոնապես ձևաչեց Հայոց ցեղասպանությունը՝ գտնելով, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի հետ տեղի ռենեցած ցեղասպանություն է¹⁹²:

Կոտեղքես Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվում է են միասին խստիքն դատապարտեց Երիտրուրբական ուժագործների բարարարության արարթները և ժամանակակից բռնրական իշխանություններին, որոնք իրամարդում են ճանաչել պատմական արդարությունը:

Իր ժամանակի համար Հեղինելյան համաշխարհային կոնֆերանս որոշումն իրոց մեջ իրամարդություն էր, որը համայն հայության մեջ ոգևորություն առաջացրեց: Հիշում են, թե ինչպես էինք խանդակապահ, վատահ էինք, որ շատով ամեն ինչ բարեհաջող վախճան կունենա:

II. Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդ. 1983:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը 349 եկեղեցիների ընկերակցություն է, որը հետաձևութ է միասնության, ընդհանուր վկայաբանության և քրիստոնեական ծառայության¹⁹³. Ինու 1937 թ. եկեղեցիների առաջնորդները համաձայնության ներս հիմնելու Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդ (ԵՀԽ), սակայն վերահաս Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը խանգարեց դրան և միայն պատերազմից հետո՝ 1948 թ. օգոստոսին՝ Ամստերդամում 147 եկեղեցիների ներկայությիների մասնակցությամբ տևող ունեցալ երա պաշտոնական հիմնումը: Համագոյնա տարիների մեծաւոր նրա անդամական հիմնումը: Համագոյնա տարիների մեծաւոր նրա անդամական հիմնումը:

Հայ առաքելական եկեղեցին ակրտության մասնաւորությունը է Եկոպանիկ շարժմանը և սկզբ կապերի մեջ է ԵՀԽ-ի հետ: Հայ առաքելական նկարչության 1962 թ. դարձավ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդի անդամ:

192 N. Hovhannissyan, The Armenian Genocide. Armenian—The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, 2009, p. 572.

193 World Council of Churches,
<http://www.oikoumene.org/en/who-are-we/background.html>

ԵՀՍՈ-Ը, հետապնդելով բրիստունական պատգամներին հավատարի մասը ազնիվ նպատակներ, թևականարար, չեր կարող մի կողմ կանգնել և դիտողի դեր գրախի այնպիսի մի հարցում, որպիսին Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և նրա հանցագործներին դատապարտելը:

1983 թ. հունիսի 24-ից օգոստոսի 10-ը Վանելովերում (Կամարյա) կայացալ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի VI սասամրիան, որը հասուն քննությունների առարկա դարձրեց Հայոց ցեղասպանության հարցը: Նրա արձաւագրություններում նշվում է.

«1. Մարդու իրավունքների ուսումնարումները ըննարկելիս մենք ոչ աղքություն դարձնեցինք ցեղասպանության պատմական իրողությանը և ներկա սպառնալիքներին՝ որորշ ժողովուրդների: Ըստ համախ դրանք լուսաբան են մատնվում և արդ հանգամանքը երթևն որոշ խմբավորումներ փորձում են օգուագործել՝ արդարացնելու քննությունները, որը ոչ մի դեպքում չի կարող ընդունելի լինել»¹⁹⁴: Այս ընդհանուր քույրի դրսությունների հաստատումից հետո, ԵՀՍՈ-ի նատաշրջանի արձանագրաբեներու գրի է առնված հետևյալ հիմնադրույթը:

«2. Այս համառներաւորմ մենք կրկին հիշեցներ Թուրքիայում մելուկեան միջին հայերի ողբերգական ցարդերը և նև կես միլիոնի քռնի տեղահանումը այս պատմական հայրենիքից այս դարի սկզբներին»¹⁹⁵: Իրավացիորեն նշելով, որ համաշխարհային հանրության տուքունը և պատմական փաստները միատեղ միտումնավոր ցանքերը մեծապն անհանդունում և հուսահատեցնում են հայ ժողովրդին, Հայոց Եկեղեցուն և շատ որիշների, ընդունված Արձանագրությունում, որը պաշտոնական փաստաթուր է, ընդգծվում է, որ իրենց ար մտահոգության մասին իրենք տեղյակ են պահեց ՄՊՀ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովին առ խոնդից ընսարկել ՄՊՀ-ի 1948 թ. Ցեղասպանությունը կանչելոյ և նրա հանցագործներին պատճեն հաջող պրիզմայով: Վերջում Ասամբեան հակառակ է: «Այս իրադարձությունների հուսարակական ճանաչումը հական է, որպեսզի նրանք շաբաթեակն ապառնալ քունարաքաներուն, և որ հայ ժողովրդի պատմությունը հիշելու միջոցով այլ ժողովուրդներ կվարողական իշուափիկ նման ճակատագրից»¹⁹⁶:

194 World Council of Churches. August 10, 1983,
http://www.armenian-genocide.org/Affirmation_Essays/current_category/Staffimation_dct...

195 Առաջն տեղում:

196 Առաջն տեղում:

ին, երա նրիտուրբական ղեկավարությանց, որը չունենած բարարարությամբ ծրագրեց և իրականացրեց հայերի Ֆիզիկական վերացումն իր քառամուռ:

IV. Եվրոպական Պատգամինստ (European Parliament, European Parliament), 1987:

Ազգների ճամաչյան գործընթացում ներգարվված միջազգային կառուցների մեջ իրենց կշանակորդամբ առաջնակարգ դերակատարությը պատկանում է Եվրոպական պատգամինստական երկու կառուցներին՝ Եվրոպական Պատգամինստին և Եվրոպայի խորհրդին: Այս երկուուր միասին կազմում են Եվրոպական միության (ԵՄ) նրկանատառի օրենսդրական մարմիններ:

Եվրոպական պատգամինստը կամ Եվրոպակամենտը ԵՄ-ի ուղղակիորեն ընտրվող պատգամինստական հաստատությունն է: Նա կազմված է 736 պատգամինի անդամներից, որոնց ընտրական օանօվկածը՝ Եվրոպատը, 2009 թ. տվյալներով կազմվել է 375 մլն: Նա հիմնվել է 1979 թ. և ընտրվում է յուրաքանչյուր հինգ տարին մեկը: Նա Եվրոխորհրդի հետ հավասարապես կիսում է իշխանությունը՝ օրենսդիր և բյուջեադիմ հարցերում: ԵՄ-ի գործադիր մարմնին համարվող Եվրոպական Հանձնաժողովը հաշվինու և Եվրոպակամենտի առջև, վերջինս օգտագու է վետոյի իրավունքից և կարող է ատիպի, որ Հանձնաժողովը և երա Պրեզիդենտը հրաժարական տան:

Եվրոպակամենտի անդամ են 27 պետություն:

Եվրոպակամենտն առաջին անգամ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել է 1987 թ. հունիսի 18-ին²⁰⁰: «Հրանից հետո նա ևս երեք անգամ՝ 2000, 2002 և 2005 թթ., անդադարձել է այդ հարցին և ընդունել համապատասխան բանաձևերը²⁰¹:

Այնու բուք բանաձևի մասին,

«Եվրոպական Պատգամինստ

Բանաձև Հայկական հարցի բարերական լուծման վերաբերյալ
Փաստաթուղթ A2-33/87»

Դրան հաջորդում է Բանաձևի կոնստատացիոն մասը, որտեղ մասնավորապես ասվում է: «Հայվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայկա-

200 European Parliament Resolution,

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation_152/current-category/7/affirmation_d...

201 N. Hovhannissyan, The Armenian Genocide. Armenoide-The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World, p. 572.

կան կողմը իրադարձությունները գնահատում է որպես ցեղասպանություն ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կուսվնծցիայի խևաստով», «Թուրքական պետությունը ժխտում է ցեղասպանության համար պատասխանառությունը որպես անհիմն», «Թուրքական կառավարությունը շարունակելով ժխտել 1915 թ. ցեղասպանությունը, զբկում է հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից», «Պատմականորեն ապացուցված Հայոց ցեղասպանությունը չի եղել ոչ բարարական դատավարության օրինակ և ոչ էլ փոխառուցում է տրվել», «Հայկական ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիայի կողմից կոչումից որպես ռեարդիտացիայի մարդկային ակտ հանդեպ հայերը, ինչը կարող է միայն պատիվ քրել քորրական կառավարությանը», որին արդին հետևում են Բանաձևի այն հոդվածները, որոնցում շարադրված են Եվրոպականինությունը և պահանջները:

Եվրոպականինությունը.

*1. Հավասում է, որ Օսմանյան կայրության տարածքում թնամկող հայերի ներգրավումը 1915–1917 թթ. ողբերգական իրադարձությունների մեջ հանդիսանում է ցեղասպանություն՝ ցեղասպանությունը կամ կերպությունը պատճենում Միավորված ազգերի 1948 թ. Դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Կուսվնծցիայի խմանումը։ Ըստունում է, որ ներկա Թուրքիան չի կարող պատասխանառություններ այս ողբերգության համար, որին ներարկվել են հայերը Օսմանյան կայրությունում և շնորհում, որ այսօրվա Թուրքիային ոչ բարարական, ոչ իրավական կոմ նյութական պահանջներ չեն կարող ներկայացվել՝ ենթադր այս պատմական իրողությունը որպես ցեղասպանություն ճանաչելու ակտից»²⁰²:

Բանաձևը միաժամանակ կոչ է անում բորբական կառավարության հավաստարին մերա 1923 թ. Լոգանի պայմանագրի 37–45 հոդվածներին, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի ոչ մասունակ փորբանասնությունների պաշտամությանը, գտնում է, որ Թուրքիայում հայերական եկեղեցական հուշարձանների պահպանումը պեսը է դիտարկել քորոք բարարակրթությունների մշակութային ժառանգությունը պահպանելու համատեքստում²⁰³: «Երջապես՝ Բանաձևը կոչ է անում «իմայնունի բանակցությունները հայ և քորք ժողովուրդների միջև»²⁰⁴.

Այս Բանաձևի կարևորությունը ոչ միայն այն է, որ ընդունված է ժամանակակից աշխարհի մի այլային հեղինակավոր կազմակերպության

202 http://www.armenian-genocide.org/Affirmation_152/current_category_7/affirmation_d...

203 Նույն տեղում։

204 Նույն տեղում։

կողմից, որպիսին Եվրոպական պատրաստելուն է՝ Եվրոպական առաջատար և զարգացած 27 պետությունները միավորող Եվրոպական միության օրենսդիր մարմինը, այն այն, որ նրանում շատ հստակ է սահմանված, որ հայերի հետ 1915–1917 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները միայն և միայն ցեղասպանություն պեսոք է համարել և ընդունել այսպես, ինչպես որ սահմանված է ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայով: Այսինքն՝ նա այլ թեուրիթ մեկնաբանությունների տեղի չի տայիս: Այսու կարևոր հանգամանքը կայսերում է նրանում, որ ԵՄ Պատրաստելուց մահացու հարիսած է հասցեում բոլոր նրանց, ովքեր փորձում են ժխտել Եվրոպականության կանոնան և նրա հանցագործությունը պատճեն ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայի դրույթների կիրառելիությունը Հայոց ցեղասպանության համար: Ան թեզը, թե այդ դրույթները հետադարձ ուն չունեն, հօդ ցնեց: Ել չենք խոսում այն մասին, որ Բանաձեզ պահածող է ժամանակակից թուրքիայի կառավագությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

V. Եվրոպայի խորհուրդ (Եվրոխորհուրդ, Council of Europe). 2001:

Եվրոխորհուրդը հիմնվել է դեռևս 1949 թ., իսկ այնուհետև ներառվելի համապատասխան մոդելիկացիայի: Նա Եվրոպական ինտերացման ուղղությամբ գործող ամենահին կազմակերպությունն է և իր գործունեության մեջ շեշտոք դնում է իրավական, մարդու իրավունքների, ժողովրդավարական զարգացման, օրենքի կառավարման՝ տիրապեսության, և մշակութային փոխհամագործակցության հարցերի վրա: Խորհրդի անդամ ներ ներառական 47 պետություն, որոնք ներկայացնում են Եվրոպայի 800 միլ. բարարացիների²⁰⁵:

Հայաստանի Հանրապետությունը անդամ է 2001 թ.²⁰⁶:

Նրա կարևոր մարմինները և կառուցման են՝ Նախարարների խորհուրդը, որը կազմվում է անդամ ներկաների արտաքին գործերի նախարարներից, Պահպամնութական առամբերներ՝ կազմված անդամ յուրաքանչյուր պետության պատղամենութ անդամներից, և Գլխավոր քարտուղարը, որը զիսավորում է Եվրոխորհրդի քարտուղարությունը:

Եվրոխորհրդի ասամբլեան 2001 թ. մայիսի 14-ին հասուն անդարձարձնել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին: Դա շատ

205 Council of Europe, http://en.wikipedia.org/wiki/Council_Europe.

206 Լույս տեղում:

կարևոր, հարցի բոլոր ասպեկտներն ընդգրած պաշտոնական փաստաթուղթ է, որը ներակայացնում ենք ստորև.

«Պարզութեալուսկան առաջընթաց»

Физикалық 9056

14 Մայիսի, 2001 թ.

Տարբերակային համապատասխանություն

ສາທາລະນະລັດ ປະຊາທິປະໄຕ ປະຊາຊົນລາວ

Այսօր հիշելով XX դարի առաջին ցեղասպանությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, և առմանին մաստօգենով գոհերի հիշատակին:

Դատավարութեալ ցեղասպանության հանցագործության դրսությունը որպես հանցագործություն ընդունել մարդկության:

Գտնելով, որ ցեղասպանության գործողությունների տևականացմանը ամփոփակած միջոց է օգնելու հանդիսական նոր նորման:

Նկատի առնելով այս փաստը, որ տարրեր եւլուսական համապարբերութեաններ, Եվրոպուրիոյի ամեղամ մի շարք երկրների պարագևներ ընդունել են բանաձեռք և հայուսարություններ ճանաչվուի Հայոց ժողովապահությունը, իսկ Ֆրանսիայի Ազգային Ժողովի պարագայում՝ որինք:

Գովնակու, որ միշագցային համբուրյան կողմից Հայոց ցեղասպանության ճամաչումը եռապէս կօգնի թուրքական իշխանություններին ընդունելու համանման որոշում, և որպան արդյունք կիսանօցնի Հայաստան-Շոտրիի հարաբերությունների բարեկամանը, և այդպիսով նեղորում կդիմի տարածաշրջանային խաղաղության, անվտանգության և կառունության հարցում:

Առաջին ներքուստորագրայի ամրամնեց, կոչ էլ անում Եվրոպայի “Պաղամետուստական առաջինայի բոլոր անդամներին ձևոր անհրաժեշտ քայլերը ճանաչելու Հարց ցեղասպանությունը՝ կիրառված Օսմանյան կայսրությունում հակերի դեմ XX դարի սկզբին”²⁰:

Սոլորազբե և Անդրադայի, Ռուբախիսայի, Մրտվակիսայի, Դամիսայի, Աղբաժանայի, Խոտայի, Ռուսաստանի, Վրաստանի, Պորտուգալիայի, Կիպրոսի, Միացյալ Թագավորության, Հռոմանատանի, Խաղաղօվկիանոսի, Պերսականայի, Շվեյցարիայի, Մոլդովայի, Մակեդոնիայի, Լիխանականի, Հրամանաժամկետայի, Խորվաթիայի, Խորվաթիայի, Բնակչայի, Կուբանը և այլ պետքածակները²⁸: Սոլորազբե և 28 պետքածակների ներկայացուցիչներ:

207 Recognition of the Armenian Genocide. Parliamentary Assembly.

http://assembly.com.lnk?DocumentsWorking_Docs/Doc01/EDOC5066.htm

208 *Lemniscomys*

Ստորագրողների մեջ, թևականացար, բացակայում են Թուրքիայի և Ադրբեյչանի ստորագրությունները։ Չկա նաև Վրաստանի ենթայացուցյալ ստորագրությունը։

Եվրոխորհրդի փաստաթուրը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ կարծիք է համարել հիմնարար փաստաթուրը, բայց որ երանում ներառված են խնդրի բոլոր ասպեկտները, այդ թվում այնպիսինները, որոնց շուրջ գոյություն ունեն անհամաձայնություններ և տարականություններ։ Փաստաթուրը կազմված է յատ հատակ, նրա ձևակերպությունների երկիմաստ չեն, նրանում ընդգծված և ճիշտ են մեկնաբանման այն բոլոր մռանցումները, որոնց հոգը են հայերին։ Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. իրագործվել է հայերի ցեղասպանություն, Հայոց ցեղասպանությանը ՀՀ դարի առաջին ցեղասպանությունն է, նա դիտվում է հանցանդորություն ընդդեմ մարդկության և կոչ է անում Եվրախորհրդի 47 անդամ պետություններին, այդ թվում և Թուրքիային։ Ադրբեյչանին ու Վրաստանին, ընդունել և ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, ինչը լորք ներդրում կարող է հանդիսանալ կանխեցու նոր ցեղասպանությունները։

VI. Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիա (International Association of Genocide Scholars), 1997, 2007:

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան հիմնվել է 1994 թ.։ Դա միջամտագիտար, գլոբալ, ոչ կուսակցական, անկողմնական կազմակերպություն է, որի առաջին պրեզիդենտը եղել է միջազգային մեծ ճանաչում ունեցող ամերիկյան ցեղասպանացիություն պրոֆեսոր Հելեն Ֆալմը։ Նա միավորում է աշխարհի բոլոր ականավոր ցեղասպանացիուններին, ցեղասպանության հարցների շուրջ համագործակցություն հաստատում գիտնականների, մասնավորականների, ցեղասպանությունը վերապրուների, իրավաբանների, գրողների, լրագրողների, արվեստագետների, քաղաքական և հասարակական գործիչների և բոլոր այլ մարդկանց ու մասնագիտների միջև, որոնք կարող են օգնակար լինել ցեղասպանության հիմնախնդիրների միջամտագիտացիությունը ուսումնահիմքության թևագույնությունը։ Ասոցիացիան իր կարևոր խնդիրներից մեկը համարում է ցեղասպանությունների պատճառների ու բնույթի բացահայտումը, իրագործման մեխանիզմները, մերժումների և հետևաներների ուսումնասիրությունը, ցեղասպանությունը կանխեցու նրա մեղավորներին պատճեցու հարցերը և այլն։

Արդեն եշվել է, որ Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի ռատումնախորհրդական դաշտում մշտական, այլ ցեղասպանությունների կողքին, գտնվում է նաև Հայոց ցեղասպանությունը կամ Արմենցիւ-Հայասպանությունը: Սոյն աշխատությունն տարբեր էջնորում բավականին անդրադարձել ենք Ասոցիացիայի գործունեության լուսաբանությանը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և Թուրքիայի՝ որպես այդ ցեղասպանության զիսավոր հանցագործի պատճեն հարցերին: «արծում ենք, որ կարիք ձևակին անդրադարձալու այդ հարցերին և ամենորդ անգամ ծանրապեսներու ընթացողի ուշադրությունը: Միայն նշենք, որ Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան առաջին անգամ օնմանը ջարդերը միաձայն ճանաչել է որպես Հայոց ցեղասպանություն 1997 թ. հունիսի 11-13-ը Մոլիճալում (Կանաչա) կայացած կոնֆերանսում: Նա միաձայն ընթառնել է բանաձև, որում արձանագրված է. «Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի այս կոնֆերանսը, որը գումարվել է Մոլիճալում 1977 թ. հունիսի 11-13-ը, վերահաստուածում է, որ Թուրքիայում մեկ միջունից անինի հայերի զանգվածային կոստորածները ցեղասպանություն են, որը հասաւուած է Միամորված ազգերի» Ցեղասպանությունը կանխելու և պատճենու կոնվենցիան: Նա դատապարտում է բորբական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումը, երա պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գործակալներին և աշակեցներին»²⁰⁹:

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան 2005 թ. հունիսին իր հեղորական կոնֆերանսում, որը կապացակ Ֆրիդլայուն, թնարկեց «Ինչեւում տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո, վարսոն տարի Հորբեատից հետո» հարցը: Առաջին անգամ որևէ միջազգային ասոցիացիոնական թե ոչ գիտական, նաև հարց էր թնարկելու: Ար կոնֆերանսում մեկ անգամ և հաստատվեց 1915 թ. օնմանը կայսրությունու հայերի հետ կապված որբերգուական իրադարձությունների ցեղասպանությունները և միջազգային հաստատվեց Հայոց ցեղասպանության ՀՀ դրույտ առաջին ցեղասպանությունը շինելու պատճենական իրուրբունությունը:

Իսկ 2007 թ. հոկտեմբերի 5-ին Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան, կրկին անդրադարձով Արմենոցիի ճանաչման հարցին, ընդունեց մի նոր բանաձև, որտեղ ընդգծված է, որ «Օնմանը արշավանքը Կայսրության բրիտանիայ փորբամասնությունների դիմ՝ 1914-1923 թ. միջն ընթած ժամանակահատվածում, հանդիսանում է ցե-

դաստիարակություն ընդդեմ հայերի, ասիրիացիների, Պոլուսական և Աղետովիական հոգիների»²¹⁰: Այսինքն՝ այդ քանաձնության ոչ միայն վերահաստատվեց Հայոց ցեղասպանության ցեղասպանությունը լինելու համամետը, այլև առաջին անգամ պաշտոնապես ընդունվեց, որ այդ նոյն ժամանակ Օսմանյան կայության տարածքում ցեղասպանությունը է կիրառվել նաև ասիրիացիների և հոգիների նկատմամբ: Կարծում ենք, որ դրա շնորհիվ ամենի է ծանրանում Թուրքիայի հանցանքը Օսմանյան կազմությունում կազմակերպած ոճքազորությունների համար: Իսկ մերս լորդից ամենի է հաստատվում Թուրքիայի «ցեղասպան պետություն» լինելու դրությունը:

Ցեղասպանացների միջազգային ասոցիացիան ցեղասպան մասնագետների և փորձագետների առաջնորդ կազմակերպությունն է: Միջազգային առողջության մասնակիցների այլ կազմակերպությունն, որը ցեղասպանացիոնության ընապահության կարողանար մարտահրավեր նետել պրոֆեսիոնալիստների այդ կազմակերպությանը, կասկածի տակ վերցել երա տեսակետները և կամ հերքել նրա հիմնադրությունները: Ցեղասպանության ընապահության, ինչպես ասում են, նրանից այն կողմ աշխարհ չկամ:

VII. Նորելյան մրցանակակինների հայանության դիրքորոշումը (Nobel Laureates Position). 2007:

Հայոց ցեղասպանության հանաժան հարցի գիտական առաջիկությ մի սպառիում և չեր է կարող սպառիլ միայն Ծննդառաջազնուների միջազգային ասոցիացիայի մոտեցումներով, թեև դրանք հիմնարար են, առածքային, անսարքելի և միանգամայն հավասարի: «ան նաև այլ օրակենքը, որոնցում արտահայտված մտնությունները գոյսի են լիովին հաստատելու ցեղասպանացների գիտական տեսակետները: Դրանց մեջ կցանկանածինը առաջին հերթին առանձնացնել Նորելյան մրցանակի դափնիկին Եվ Վիսելի Հայուն հոգածախօսի հիմնարարը, որը ցուցաբերեց մի կարևոր նախաձեռնություն: Նա պատրաստեց մի նամակ, որն ամենի շատ փաստացուրը է Հայոց ցեղասպանության և հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ: Այդ փաստարությ կամ նամակը 2007 թ. ապրիլի 9-ին ստորագրեցին 53 Նորելյան մրցանակակիններ՝ աշխարհի ամենաականավոր գիտականներից՝ պաշտպանելով ցեղասպանության ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտ-

210 Recognition of the Armenian Genocide. International Organizations,
http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide

Խալբանների այն նորակացությունը, որ հայերի 1915 թ. սպանությունները հանդիսանում են ցեղասպանություն։ Համան աշխարհին ուղղված բաց Խալբանը աշխարհի այդ խոչը գիտնականները «Պարտավորացին քուրքական կառավարության ընտրությունը» ուղարկել են 1915-1918 թվականների զանգվածային սպանությունները և բոլի տնօքահանումները։ Օսմանեան կայսրությունը հանդիսանում են ցեղասպանություն։ Նրանք հավանություն են տաջն 2003 անկախ ուսումնասիրություններին, որոնք հավաստում են, որ 1.5 միլ օսմանյան հայերի սպանությունը լիրի համապատասխանում է ցեղասպանության միջազգայինը ընդունված դեմքնեցիային»²¹¹։

Նորելյան դափնենկիրների այդ նույն նամակով «Կոչ էին անում Հայութանին և Թուրքիային հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ առանց որևէ պայմանի, բայց սահմանները և խրախուսել քաղաքացիական-հասարակական շիրումները»²¹²։

Նորելյան դափնենկիրների այդ անհախաղնակ նախաձեռնությունը ուժին կովկաս է Արմենոցիդի համընդհանուր ճանաչման համար, աւրապնդում և նոր լիցք է հաղորդում այդ գործներացին, ակրապերում այդ գործներացի գլուխական հիմքերը՝ մի կողմէց, և անսանի ծանր դրույթան և ծիծաղնի վիճակի մեջ դնում Թուրքիային։ Հայոց ցեղասպանությունը մխանելու իր ցաղաքականության հանդերձ՝ մյուս կողմից։

Բայց միայն Նորելյան դափնենկիրները չեն, որ իրենց ճայիր բարձրացրին ի պաշտպանություն Արմենոցիդի ճանաչման, պահանջելով դաստակարտել քուրքական ժամորդականությունը։ 2000 թ. հունիս ամսին «Եյու Թորք թարմաց» տպագրեց Հոլորուսի 126 առաջատար մասնագետների հայութարությունը, որտեղ ընդգծված էր, որ «Հայոց ցեղասպանությունները անհերթելի փաստ է»²¹³։ Նրանք կոչ արեցին արևմտյան ղեկուցուատիաներին ճանաչել այդ իրողությունը։

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և թուրքիացի մխանդական քարաքականությունը մերժելու դաստակարտել են մի շարք գիտական հաստառությունները, այդ թվում՝ Երուսաղեմի հոլորուսի և ցեղասպանության ինսուֆտուսը, որը գլխավորում է ցեղասպանագիտության

211 Nobel Laureate Call For Armenian-Turkish Reconciliation, <http://www.rferl.org/content/article/1075779.html>.

212 Լույս տեղուն.

213 No Place for Denial,

<http://mpfdinfo.blogspot.com/2005/06/tags-leader-on-calls-for-impartial.html>

թեագավառում միջազգային մեծ հեղինակություն վայելող Խարայի Չարենի (Օու 2005-2007 թթ. նաև Յնողասպանակետների միջազգային սառցիացիայի պրեզիդենտն էր), Նյու Յորքի ցեղասպանության ուսումնասիրության ինստիտուտը, որի գործադիր տևորեն է մեկ այլ հեղինակավոր ցեղասպանագեն՝ Հյուն Ֆայլս, և այլն: Ռշադրության է արժանի ԱՄՆ-ի հրեաների համայնքների միության ընդունած «Մեկ միլիոն հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը» բանաձևը, որտեղ ասված է: «Մեկ և կես միլիոն հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայի արյու պատմության ամենաամերայի եղերից մեկն է»: Այդ Միությունը որոշում ընդունեց ԱՄՆ-ի հրեաների Հոգրուսի թանգարանում բացել հայոց և այլ ցեղասպանությունների բաժինները:

Հայկական հարցին լուրահատուկ լուսնում նև ցուցաբերում Խոյանդիայում: Ականափոք ցեղասպանացես պրոֆեսոր Ռիչարդ Շարապը, որը համարվում է Յնողասպանության վերաբերյալ միջազգային օկրնիքի խոշորագույն մասնագետը և «Յնողասպանությունը միջազգային օրինակ» արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակը, մշտապես հղում է կառարում Հայոց ցեղասպանությանը՝ որպես Հոգրուսի նախակարապենություն և որպես մարդկության դեմ հանցագործության օրինակը²¹²:

Եթե ասվածին ամենացնենք ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Լիետավանի, Միջ Երիտասահայի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Իրաքի Իսլամիայի, Արգենտինեայի, Կանադայի, Հունաստանի, Թուրքիայի և աշխարհի այլ երկների բազմաթիվ ականավոր գիտևականների առունելիքը որոնց անվերապահորներն ընդունում և ճանաչում նև Հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտում թուրքիային այդ պատմական իրողությունը միանկար համար, ապա ակնհայտ կը դառնա: թե Արմենոցին ճանաչման հարցը միջազգային գիտական ինչպիսի բարձր մակարդակի վրա է գտնվում:

VIII. Թուրքիայի մարդու իրավունքների ասոցիացիոն (Human Rights Association, Turkey). 2006:

Մարդու իրավունքների բորբական ասոցիացիայի հնարավորությունները, հասկանայի է, համեստ նև, ինչը կապված է ժամանակակից Թուրքիայում տիրող բարարական ասհմանախակ հնարավորությունների և դեմոկրատիայի ու դեմոկրատական ինստիտուտների անբավա-

Դար զարգացած լինելու հետ: Այդուհանդեմ, որոշեցինք հակիրճ կերպով անդրադառնայ այդ ասոցիացիայի գործունեության լուսաբանացյանը՝ հաշվի առնելով Թուրքիայում տեղի ունեցող խմբութերը, զարգացման միտումները և հետանկարները: Դար է հաշվի առնել նաև այն հանգանակը, որ Թուրքիայում արդին զգայի թիվ են կազմում այն մասավորականները, որոնք համարձակորեն հանդիս են զայն Թուրքիայում քաղաքական փոփոխություններ կատարելու, Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և իր պատուիքան հետ, այդ թվում և եղան և եղելի հետ հաշումներ պահանջներով: Դրանց թվում են, ինչպես արդին եշտի Շահիդ Զարակողուն, Թանը Արշակը, Աշխեն, Օրիան Փամիկուր, Մորուս Քելզեն, Անկարայի, Մտամրովի և Թուրքիայի այլ համայստանների պրովետորներ և այլք:

Մարդու իրավունքների ասոցիացիայի (ՄԻԱ) հիմնադիրների շարքում առաջնորդությունը պատկանում է իրավագանձներին, զանգվածային լրատվամիջոցների ներկայացուցչներին, մուսկորականության տարրեր խավերին և այլք: Բայց այս դեպքում նշանակայի դերակատարություն են ունեցել բարձրագույն քանտուրկավանների բարեկամները և հարազատները: ՄԻԱ-ն հիմնվել է 1986 թ. հունիսի 17-ին համակիրների մի ոչ մեծ խմբի կողմից, որուց թիվը կազմել է մոտ 100 մարդ: Նա ունի 34 մասնաճյուղ Թուրքիայի 81 ենթակազմներում, իսկ առավելների ընդհանուր թիվը հասնում է 17 հազարի: Նրա շտար-կայսեր գունդում է Անկարայում: Թուրքական կառավարությունը մշտապես խառնվում ՄԻԱ-ի գործերին, հետապնդում նրա ակտիվիստներին, կառապում ձերքակարգություններ, իսկ երա անդամներից 14-ը տպանվել են: Ասոցիացիան իր տեսապայտում է պահում մարդու իրավունքների խավառման հարցեր Թուրքիայում, բրդական հարցը, քանտուրկավանների, նրանց նկատմամբ կուտանքներ կիրառելու, կամաց իրավունքների երեխաների պաշտպանության և համեմանակ այլ հարցեր²¹⁵:

Նա անդրադառնում է նույն Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին և խիստ դիրքորոշում ունի Արմենոցիդ ժմանելու բորբոքական իշխանությունների բարձրագանձության նկատմամբ: Այդ առումով ոչազբան է Թուրքիայի Մարդու իրավունքների ասոցիացիայի Ստամբուլի քամանությունի հայտառարությունը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, որի մասին մանրակ հասուն հայորդում է տեղի ունեցել 2006 թ. ապրիլի 24-ին, արսինըն: Հայոց մեծ եղեռնի իրականացման տարե-

215 Human Rights Association (Turkey), [http://en.wikipedia.org/wiki/Human_Rights_Association_\(Turkey\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Human_Rights_Association_(Turkey))

դարձի օրը²¹⁶: Ան այդ փաստաթղթի հիմնական հարցադրումները՝ դրսպեսները և քարոզումները:

«Այս օրը՝ ապրիլի 24-ը, համայն աշխարհում բայցորին ճամաչվում է որպես մի տարեթիվ, որը նշանավորում է Հայոց ցեղասպանությունը: Միայն Թուրքիայում է, որ որևէ տարր է դրված Թուրքական պետությունը գորակոչում է իր բոլոր ժողովուները՝ ժխտելու այս օրվա իմաստը: Դիմանապիտական հարթակներում թուրքական պաշտոնյաները և նրանց դատապահատապանները հանձնվում են առևտ, որ այդ օրը նրանք ճամասուն են որպես «Մած եղենն», և որ նրանք միայն առարկում են այն անհանձնելի «Ցեղասպանություն»: Կա միշտ չէ: Անեն առիթով Թուրքիայում ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությունը, այս ինչ ժողովուի մեջ հոգեվարդը ժխտվում է և փորձեր են արվում արդարացնելու ցեղասպանությունը»²¹⁷: Այսուհետև հիշատակվում է, որ հայ-բարբարական հարաբերություններին նվիրված Սիմոնովին ճամանակ «միեւ մյուսի հետուից բարձրածայնվեցին մերժողականների պաշտոնական թեզերը՝ վիրավորվող համերին Թուրքիայում և ամենուր և անարգելով նրանց պապերի հիշատակը: Սուսը ներկարացնուում էր հանուն «ցեղասպանության», ինչպես «Հայերը մշտապես ծախել են իրենց տերերին», «բռնազարդը ճգնաժամը կարգավորելու միջոց էր», «բռնազարդի ժամանակ մահման բարձրակետը համեմատելի է այդ ժամանակ Անգլիայում գրիսի խայրեմայից մահացածների բարձրակետին», «աշխարհում չկա որևէ այլ ազգին ազնիվ ժողովուրդ, ինչպիսին բուրք ժողովուրդն է, նրանց հանուր անհետար է ցեղասպանություն իրազործելը և շատ այլ բաներ՝ ծարդելով մի ժողովուի, որը գիտության, արվեստի, գրականության մեջ և այլ սպառաւներով առավել գորգացածներից ե»²¹⁸: ՄԻԱ-ն հավաստում է, որ Ցեղասպանության միտուուն ներնին մարդու իրավունքների կրախանուում է, որն «անհամաններին գրկում է իր նախնիների համար, մի ժողովուի երեխ մարդուն, բոլոր տարիեւների մարդկանց, բոլոր պյունիշաների, տղինական սեկուլունների, կանանց, տղանարդկանց, երեխաների, նորածինների, ապուապապերի ֆիզիկական ոչչացման համար սպաց իրավունքից» միայն այն բանի համար, որ նրանք հայեր են»²¹⁹:

216 Human Rights Association of Turkey, Istanbul Branch. Press Release. 24th April 2006, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.362/current_category.5/affirmation_d

217 Լույս տեղուն:

218 Լույս մեղուն:

219 Լույս տեղուն:

Փաստաթղթում տեղ է գտել նաև մի վերին աստիճանի, մենք կասեիք, հիմնադրույք: Նկատի ունենք հետևյալ կարևոր եզրահանգումը՝ «Թուրքիան հազիվ թե որևէ առաջընթաց է արձանագրել համագոյակցության, դեմոկրատիայի, մարդու իրավունքների դաշտում և վերջ դնելու միջնորակության»: Առաջին առաջարկությունը կոմիտեի (այսինքն՝ Կոմիտուրություն՝ Ն. Հ.) ժամանակներից ի վեր: Ֆիդիկանակ ոչխացանում և Ժիումալ եղել է, շարունակվում է ասօք՝ հանդիսանալով պրոբլեմները բանի միակ միջոցը... Արյունահերթում մշտապես եղել է հայրի հայրենիքում (իւս՝ Արևմոյան Հայաստանում՝ Ն. Հ.) 1915 թ. հետո»²²⁰: Շատ ազդեցիկ է թուրքական իրավապահների այս փաստաթրի եզրափակիչ մասը, որտեղ կարդում ենք: «Այսօր մենք՝ մարդու իրավունքների պաշտպաններս, կցանկանայինք դիմել բոլոր հայերին Թուրքիայում և աշխարհի բոլոր մասերում և առաջ նրանց՝ մենք ցանկանում ենք կիսել ձեր սրտի ցավերը և խոնարհելի ձեր կորուստների հիշատակի առջև: Նրանք ենք մեր կորուստներն են: Մեր պայքարը Թուրքիայում մարդու իրավունքների համար մինույթ ժամանուի մեր առջև է մեր բոլոր կորուստների համար և հարգանք ցեղասպանության գոհերին»²²¹:

Զենք կարծում, թե թուրքական այս փաստաթրությաց մեկնարանից կարիք կա: Ամեն ինչ ասված է հասուն: Միայն կցանկանայինք շեշտել մի հանգանակը: Այս փաստաթրությաց արդի թուրքական կարուալարության բաղադրականությունը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու հարցում իր ճշմարտացիությամբ, աելորդ թնօնաստությամբ, իրերն ու դեսքերն իրենց անուններով կոչելու, թուրքական նախորդ և ներկա դեկանարությանը մերկադրանք ներկայացնելու առումով, մի աննախառնակ մերկացնող փաստաթրություն:

Թուրքիայի մարդու իրավունքների ասոցիացիան բորբական դատարանից հետո, ոքը 1919–1920 թթ. երիտարքական հանցագործ դեկանարությանը մեջամիտ ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու և հայերի բռնի տեղահանման մեջ, և նրանց առաջին դեմքերին դատավարության մահվան, առաջին մարմինն է՝ առցիացիան կամ ընկերությունը, որն այդպիսի վճռականությամբ ընդունում և ճանաչում է 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց ցեղասպանությունը, դատավարությունը այս ժամանելու թուրքական կարավարության սահմանադրությունը:

220 Խոյն տեղում:

221 Խոյն տեղում:

IX. Երիտասարդ մարդկանց քրիստոնեական ասոցիացիա (ԵԲԱ) (Young Men's Christian Association. YMCA), 2002:

Ասոցիացիան կազմակերպված առումն որևէ առևտոքուն չունի Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հետ: Նա անկախ և ինքնուրույն կազմակերպություն է, որը հիմնվել է դեռև 1844 թ., Լույդլուում: Նա այժմ միավորում է 124 ազգային կազմակերպություն և ունի մոտ 45 մինչ անդամ:

Երիտասարդ մարդկանց քրիստոնեական ասոցիացիան, հավատարիմ իր քրիստոնեական կողմանը, հետաքրքրություն է ցուցաբերում նաև Հայոց ցեղասպանության ինտերներին: «Հայօքանատքներն ուսումնասիրելով այդ հարցը՝ Ասոցիացիայի համաշխարհային խորհրդը 2002 թ. հունիսի 20-ին, Մերժիկարության գումարված իր նիստում Եվլուպական ալյանսի սկսումից հրապարակեց համուկ հարտարապերյան: Նրանում նշվում է, որ հայ ժողովուրդը մեծ տրամադրություն է ապօպու, որի պատճեաց ոչ միայն այն է, որ զետև չի ճանաչվել Հայոց ցեղասպանությունը, այլ նաև որպես արդյունք աշխարհի մեծ մասի անսուբթերության հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որն իրականացվել է XX դարի սկզբներին»²²²: Երիտասարդ քրիստոնյաները շատ հետաքրքիր տեսակետ են արտահայտում ընդունով, որ անցյալուն կատարված «անսուբթերության ճախորդական ներդրում» է համայնակուն նրանց կրկնական գործին ապագայում²²³: Ըստ հասակ է ասեմանելիք այդ փառաւարքի եզրափակիչ հասկածը: «Մյու համեզմունքով, ԵԲԱ-ի Համաշխարհային ալյանսը, որը հավաքվել է իր Համաշխարհային խորհրդի նիստին, 2002 թ. հունիսի 20-ին Օբարեփերում (Մերժիկան) ճանաչում և դատապարտում է հայ ժողովուրդի ուժը գործած ցեղասպանությունը և կոչ անում ԵԲԱ-ի բոլոր Ազգային շարժումներին նույնական ճանաչել և դատապարտել դրա»²²⁴:

X. Մերկոսուր (Mercosur), Հարավային ընդհանուր շուկա, 2007:

Տարածքային առևտրական համաձայնացիր Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվայի և Ուրուգվայի միջև: Հիմնվել է 1991 թ. և գործողության մեջ դրվել 1994 թ.: Նպատակն է նպաստել ազատ առևտուրին և առցանցքներին, Վարդեկանց ու վայրուտայի ազատ տեղաշարժին:

222 European Alliance of YMCA, July 20, 2002,

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.271/Current_Category/5Affirmation_d...

223 Առյուն տեղուն:

224 Առյուն տեղուն:

Անդամ երկրներն են՝ Մրգենտինսան, Բրազիլիան, Պարագվայը, Շիլին, Կոլումբիան, Էկվադորը և Պերուն, դիմորդ՝ Մեքսիկան: 2004 թ. կողմերը համաձայնվեցին իհմնել պառամենան, որը յարաքանչյոր երկիրից ունի 18-ական ներկայացոցից²²⁵: 2009 թ. տվյալներով՝ անդամ շրու պետություններում ապրում է 242 մլն մարդ, որից 192 մլն Բրազիլացուն: Պաշտոնական լեզուներն են պրոտոգվաներներ և խազաներներ:

Մերկոսուրը թեև առևտրատեսաւանական կազմակերպություն է, տակալն առաջարերի չեն նաև բարյարական հարցնի նկատմամբ, մասնաւոր այնպիսի հարցերի, որոնք այսօր հոգում են միջազգային հասրությանը: «Անկախարժելով այդ նկատառումներով՝ Մերկոսուրին հատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում նաև Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ»:

2007 թ. Խոյնմբերի 24-ին Մերկոսուրի պաղամենոց ճանաչեց և դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը, որի մասին հասուլ հարցը դամական արվեց: Նրանում տախած է, «Անդամ շրու երկրների՝ Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվայի և Ուրուգվայի օրենսդիր ներկայացուցիչները դատապարտում են «Օսմանյան կայսրությունում իրազործված Հայոց ցեղասպանությունը, որը 1915–1923 թվականներին խլել է 1,5 մլն կանակ»²²⁶: Բանաձևն իր աջակցությունն է հայտնում Հայաստանին և կոյ անուն բռնություն երկրներին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Նշված բանաձևը ներկայացրել էին Արգենտինայի և Ուրուգվայի ներկայացուցիչները, արժանացել Մարդու իրավունքների կոմիտեի հավանությանը և ընդունվել Մերկոսուրի արողոջ պաղամենուի կողմից²²⁷:

Ռուսաբարձ է այն պարագան, որ եթե ներուգվայը և Արգենտինան վայրոց արդեն պաշտոնապես ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը, ուստի Մերկոսուրի պաղամենուում նրանց ներկայացուցիչների բանաձևին կողմէ թվարկելը միանելաւայն համեստայի է, առա Բրազիլիան և Պարագվայը դեռևս չեն ճանաչել Արմենությունը Սակայն Մերկոսուրում նրանց 36 պաղամենուական ներկայացուցիչները 2007 թ. Խոյնմբերի 24-ին Խոյնավես Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու կողմէ թվարկեցին, որը զայն է հաստատելու մեջ այն տեսակինը, որ Արմենությունի ճանաչման դաշտում անբնորհան ընդունվում է.

225 Mercosur, <http://en.wikipedia.org/wiki/Mercosur>

226 Խոյնմբեր:

227 Mercosur Parliament recognises and condemns the Armenian Genocide,

<http://www.armenian-genocide.info/2007/11/mercousu-parlamenti-recognises-and.html>

որովհետև երանք չէին կարող այդ բայլին դիմեց առանց իրենց երկրսերի կառավարությունների գիւտության և հավանության։ Մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ Մերկուրի պատվամնարը հիմնվել է նրա անդամ պետությունների պրեզիդենտների գաղաքաժողովում ընդունված որոշման համաձայն։

XL. Զանգվածային լրատվամիջոցներ. Մաս մնյամ:

Ծեղսաբանության ձևականական գործում անզեահատմբի է միջազգային զանգվածային լրատվամիջոցների դպրակառարությը։ Մեծ է նաև նրանց եզակակույցները ցեղասպանությունը մեռնելու դեմ մշցիող պայքարում։ Մեր օրերում, նոր անշատ ամեն է լրատվամիջոցների՝ օրաբերդների, ամսագրերի, ուսուցիչի, հեռուստառակոստրյան դերը հասարակության, բարերարեան և առօրյա կյանքում, չեն կարենի հաշվից դուրս ենանել այդ կարևոր գեները, որն ընդունակ է շարժման մեջ դնել տասնական և հարյուր միլիոնավոր մարդկանց։ Ճամփորդ հասարակական կարծիքը, մերկացնել ստուն ու կերծիքը, այդ բառով նաև պատումական հարցերի մերքաբերյալ, և ուղի հարքել արդյունքրյան և ճշնդատության հարցանակի համար։ Առաջար հաւաքավելու վերաբերում է միջազգային մեծ հետինակորյառու վայելող այնպիսի լրատվամիջոցների, ինչպիսիք են մի շարք ամերիկան, անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական, գերմանական և այլ լրատվամիջոցները՝ ամերիկան «Լոյոլ Յորը բարձու», «Ալոյի ինքը պրես», անգլիական «Թայմս» և «Բելգիական Յունիոն», ֆրանսիական «Լ. Մոնդը» և «Է. Յ. Ֆիզարոն», գերմանական «Հայդգելը», ռուսական «Իզմայլովիան», եզիզատական «Ռուզ աշ-Յուսուֆը» և բազմարին այլ թերթեր, որոնց տպարանակի անցնում է տասնական և հարյուր միլիոններից, հեռուստառակային կարաներ և այլն։ Ժամանեալիքն երանցից շատերն անմիջապես անդրադարձել են 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայոց ողբերգությանց և առաջններից մեկը միջազգային համբուրգական տեղյակ պահել առնացան բարբարությունների մասին։ Արդի լրատվամիջոցները շարունակում են իրենց նախորդների այդ ազնիվ ավանդությունները։

Հասկանայի է, որ այժմ հեարաւոր չէ անբրայանու մերօքա բոլոր հրատարակություններին։ Շնորհ կրաքարարիներ՝ Աշնորդ միայն «Լոյլ Յորը բարձու», որի մասնակիութեան այս կամ այն շափով ընդհանուր են նաև մյուսների համար։ Այդ լրագրի հրատարակչական խորհուրդը 2004 թ. ընդունեց որոշում առ այն, որ «1915 թ. դեպքերն ընկառում են «գելուցի»

դիւ ասիմանման տակ և նոր հրատարակվող հոդվածներն այս թիմային նև վերաբերում, ապա հրատարակչական աշխատակազմը միշտ օգտագործելու է «գննոցիդ» բառը»²²⁸. Այսուհետու թերթի խմբագրությունն ուղարքություն է դարձելու այն հանգամանքի վրա, որ «Հայրի բայնաժամանակակից ապահովություններն օւժական բռրքական կառավարության կողմից XX դարի սկզբներին ոչ ճիշտ կերպով նկարագրվում է որպես սպանություններ, որի ընթացքում 1,5 միլ հայ զոհվեց: Թերթի խմբագրությունը պարզաբանում է, որ դա ցեղասպանություն էր և ոչ թե «ջարդեր»²²⁹:

Կարենի է ասել, որ հայարակական մեծ հնձնություն ունեցող և շատերին մասնաւոր մի աղբյուր ևս իր ձախը միացնում է բազմաթիվ այլ աղբյուրների, որոնց հաստատ կանգնած են այն տեսակնուի վրա, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում ծրագրավորվել և բարրարության իրականացվել է հայերի ցեղասպանություն՝ անբարութեան համարելով «Հայոց ցեղասպանության» շիռբումը «Հայկական ջարդերի հետ»:

Ահա այսպիսին է միջազգային գանազան կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին անդրադարձման ընդհանուր պատկերը: Ինչպէս, բացի վերոնշյալ կազմակերպություններից, կան ևս այլ միջազգային կողմանիներպարփուներ, միուրյուններ, ասոցիացիաներ և այլն, որոնց սառ կու այս անիրող անդրադարձել են Հայոց ցեղասպանությանը: Բայց, մեր կամքիրով, նշվածներն առավել հիմնուին կամ հանգամանորեն են լուսաբանել մեզ հոգող հարցերը:

Նրանց մոտ ընդհանուրն ան է, որ նրանք կարողացել են առանձնացնել հիմնախարդերի և նրանց տայ փառարկված պատասխաններ՝ հիմնված անժամուի առջյուրների վրա: Եթե ի մի թերեկո լիներ, այս դրանք չորսն են, առաջին նրանք բոլորն ընդունում և ճանաչում են Արմենոցիդը՝ որպես ցեղասպանություն կամ այլին ճիշտ «ամենագործոցիւրային գննոցիդ», երկրորդ գուման են, որ Արմենոցիդ XX դարի առաջին ցեղասպանությունն է, երրորդ՝ դաստակարտում են երիտրության կառավարության Օսմանյան կայսրությունում՝ Հայոց ցեղասպանությունը հայերի թօրքական իրազորմերը, իսկ համբավնուական թուրքիայի թօրք կառավարություններին՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը մխտելու և հայ մողովուից ներություն խնդրելուց հրաժարվե-

228 Խոյն տեղում:

229 The New York Times: Events in 1915 Were not a "Massacre", It Was Genocide, 7.04.2007.

իր համար, և չորրորդ՝ կոչ անունը բայց երկրներին ճանաչել հայոց ցեղասպանությունը և դատապարտով բուրքավան կառավարության միտուղական դիրքորոշումը Արմենցինի ճանաշման հարցում:

Նրանք իրենց մոտեցումներում ունեն մի կարևոր ընդհանուրություն: Միջազգային բարոյ կազմակերպությունները Հայոց ցեղասպանությունը քննարկելում են «Յեղասպանությունը ոճրագործություն է համայնքարդկության դեմ» համատեքստում՝ ընդունելով, որ եթե ցեղասպանությունը չդատապարտվի, իսկ նրա հանցագործները չպատժվեն, ապա հնարավոր չէ ընդհանուրապես կատիվ այն և թույլ չտալ, որ նա այնու չկրկնվի:

ԱՐՄԵՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՀԵՐԵԵԼԻ ԻՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ Է

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹՅԻՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Եվ արագիս՝ մենք հասանք մի կարևոր սահմանագծի, որից այն կողմ գտնվում է միայն մի հարց՝ ինչ անել, հանաձայնվելի տիրապետող այն տեսակենտի ինտ, որ Արմենոցից-Հարասպանությունը դեռևս պաշտոնապես չի ճանաչված և չի ընդունված աշխարհում, բայց ցուցաբերելով նոր և ավելի բարեհաջող մոտեցումներ, հենվերդով մեր սեփական ուսումնաբրույրունների արդյունքների վրա՝ հաջորդաբարել, հաստատել և պեղի, որ Հայոց ցեղասպանությունը տիպարանուրեն պատկանում է միշազգայնութեան ճանաչված ցեղասպանությունների շարքին:

Ստեղծվի է մի այսպիսի իրավիճակ, եթե երկու պարզումներն էլ, դրական թե բացասական, կապված են մեծ պակերքի հետ: Եվ կարևոր պատեհ արև չէ, թե որ տեսակենտի կողմնակիցներն են ամենի շատ: Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ գիտության մեջ արև կամ այն տեսակենտի կամ հիմնաբրույրի լուրջնակիցների ավելի կամ պակաս ցննելը միշտ չէ որ գիտության համեցիչ ժամանակը է, ինչպես, առնենք, պարզումնաւկան, տեղական կամ այլ ընույթի ընտրությունների ժամանակը: Կարևոր ժամանակների ուժեղ, համեցիչ և տրամարանական լինելը է, նրանց զրավորությունը, սպասությունը և հնարավորությունը, հարցերի ընթարքման և վերլուծման բարեհաջող մեթոդանուրույնը, կարծրատիպերից ձերբագալման, ոչ դրամարական, ազատ, անկաշկան մոռածներից դրանում: Այդ որոշությունը միասին տալիս է անը մոռեցում»:

Նոր մոտեցումը տվյալ դեպքում օդի պես անհրաժեշտություն է, մասնաւոր որ չկան ցեղասպանության ճանաչման միջազգայնութեան ընդունված և անվիճմանի չափանիշներ՝ կրիտերիաներ: Մըն է այն չափանիշը, որը մասնաւոր անհեռլ կամ որի վրա հենվերդով՝ կարելի ասել, իւղում, այս երևույթը կարելի է և պետք է ընուրագրել որպես ցեղասպա-

նորբերուն, իսկ այս մոլուց դեռ չի հաստինացել դրա համար, քանի որ նա դեռ չի բավարարում այս կամ այն պահանջեներին:

Միդունց ճանաչման հիմքում դնել տվյալ ցեղասպանության ՄԱԿ-ի անդամ պիտույքունների որոշակի թվաքանակի կողմից ճանաչված լինելու հասգամանը: Հարուսի է, որ այսօր ՄԱԿ-ի անդամ ևս աշխարհի 193 ինքնիշխան պիտույքունները: Դրանցից բաենք է ճանաչյի այս կամ այն ցեղասպանությունը, որ տվյալ թվաքանակը բավարար համարդի ճանաչման համար: Կամ ով և ինչ սկզբունքներով, ինչպես պես է որոշի այդ կրիստինական ասիդանը: Չի կարենի ըլերունել որպես չափանիշ ցեղասպանության ճանաչված լինելոց ՄԱԿ-ի անդամ որոր 193 պիտույքունների կողմից: Դա գործնականում անհնար է և անհեթերթություն, քանի որ եթե անզամ մեկ պիտույքուն, նույն ինքը՝ ցեղասպանություններ իրագործած երկիրը, ովք լինի կամ ովք թվաքարի, ապա դրա բավարար է, որ այս կամ այն ցեղասպանության ճանաչման հարցը փակվի: Չի կարենի մի այնպիսի բարյ երևո-քաղաքական հիմնախնդիրը, ինչպիսին ցեղասպանությունը է որպես հանցագործություն ընդունելու համար մարդկության, վերածն պարզ դադրույթական թվաքանական հաշվարկների: Իսկ եթե ինքը ընդունվի այլ թվաքանակը, ասենք՝ 25, 50, 100 կամ 150 պիտույքուն կողմից ճանաչված լինելու սկզբունքը, ապա ինչ հիման վրա, ասենք 120-ը պես է համարվի ընդունելի, իսկ ոչ ոչ: Հարցականները շատ կան: Հասնարար այդ մոտեցումը չի աշխատի, մատակարակ որ նաևս որոշում ընդհանրապես գրաբրյուն չունի և պատահականություն չի, որ գոյրություն չունի:

Կամ, օրինակի համար, հարցականի տակ չի դրվում Կամքայի, Ռուսանքայի, Բուրժուսիի կամ Դարձուրի և այլ պիտույքուններուն իրացրծիւած համարյա որոր ցեղասպանությունները: Ինչ հիման վրա: Ինչքան մեզ հայտնի է, դրանցից և ոչ մեզը չի ճանաչված ՄԱԿ-ի անդամ որոր երկրների կողմից: Իսկ հարց է ճագում, ինչ հիման վրա դրանց ճանաչվում են, իսկ Արմենոցինը՝ ոչ ես 1965 թվականից գրաբլիւմ եմ ցեղասպանության ուսումնասիրությանը, քայլ ինքս ի վիճակի չեմ դրան սպառիչ պատշաճանառություն տայ:

Կա միայն մեկ ցեղասպանություն, որի ճանաչման հարցը հասուն է, և այսօր վեծի առարկա չի հանդիսանում: Դա իրենական Հորբուռուն է:

Ցեղասպանության ճանաչման և երա հանցագործության համար սահմանված միամասական չափանիշների բացակայությունը բացառքով է արդի աշխարհի բազմազանությամբ և հասարակությունների բազմաչեղությամբ, պիտույքունների մեջական բարյաքանակն, տնտե-

սական և ազգային միմյանց հակառիք շահերի առկայությամբ, որի արդյունքում թեկարկությունների ժամանակ ցեղասպանությունների և դրանք իրագործած հանցագործներին պատճենու հարցում ծագում էն տարրեր, շատ հաճախ իրարամերժ տևալիքներ, որոնք ուղղակիորեն անդրադառնում են ցնդասպանությունների ժամանակ հարցի վրա:

Ստացվել է այնպես, որ այդ խնդիրները թնձելիս դասական է համարվում միջազգայինորեն Հողորոտության ճանաչման նախադիմաք: Հողորոտության ռերեց այն առումով, որ երա որպես ցեղասպանություն ճանաչելու հարցը, պատևականորեն և ժամանակի առումով համընկավ Նյուրներները գոյացնելու հիմներյան-հացիառական գլուխաբորբայան դաստավարության հետ, որն իրականացնում էր ԱՄՆ-ի, Խորհրդային Միության, Չինաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների որոշումով առնելված Միջազգային տրիբունաց: Դա թնդումնելի է որպես էտաղն և Հողորոտության հետ ցեղասպանության հնքարկված բոլոր ժողովորդները ցանկացել են ունենալ նման ինչ-որ մի բան, միջազգայինորեն ճանաչված ինչ-որ դաստարակի վճռ, որը որպես պարտադրության փաստարությ կընդունի բոլորի կողմից և չի վիճարկվի: Հայտնի է, որ Նյուրներների դաստարակ կախաղանի միջոցով մահելու դաստավարություն բոլոր այն գերմանական դեկավարներին, որոնց չեն հասցրել միեցել դաստավարությունը ինքնասպանություն գործել, ինչպես Հիուները, Գերեզը, Գյորինցը (արդեն բանափառում) կամ չեն կարողացել ճողովարել, ինչպես Բորմանը, Հիմլերը և այլք: Միաժամանակ այդ դաստավարությունը ճանաչեց հետական Հողորոտությունը:

Եթե այս տեսանկյունից ենք մոտենու Արմենոցիդից և Հողորոտության իրավականացման բոլոր ցեղասպանություններին, ապա տեսմուն ենք, որ բոլոր դրանք ունեն իրենց լորսահանդուրյունները: Ոչ մի դիպրում դաստավարություն չի եղել, որը թնարկեր, դաստավարուելու կամ պատճեր այդ ցեղասպանությունների դեկավարներին: Համբուցայուն 1975-1979 թթ. տեղի ունեցած ցեղասպանությունը, որին զոհ է գլաւցի մեկուկես միվելու մարդ՝ երկրի թնարկության լորսաբեշյուր ինսգի մեկը, հրականացրել է ոչ թե օտար երկինական խումբ, այլ այդ նոյն երկրի կառավարությունը՝ Պոլ Գուտի գլաւավորությամբ, սեփական ժողովրդի նկատմամբ, գաղափարական նկատառությունով, որն արտացոց երևոցը է՝ Կամբոջացիներն իրենք չկարողացան եթ զանել առեղծված վիճակից, տասքայի սևիական ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացնող հանցագործ վարչակազմը և պատճե նրա ղեկավարներին: Դա իրազործեցին հարևան Վիետնամի ղեկավածութեանը:

որուց 1979 թ. ներխուժեցին Կամբոջա, տասկալեցին Պու Պուտի վարչակարգը և վերջ տվյալին ցեղասպան գործողություններին: Սակայն այդ հանցագործության առաջին դնմքերից և ոչ մեծէն իր արժանի պատճիք չառացավ: Այդուհանդերձ, դա ընդունվում և ճանաչվում է որպես կարգած ցեղասպանություն:

Դարձուրում՝ Մուռանու, XXI դարի սկզբներին իրազործված ցեղասպանության գործ է դարձել մոտ 400 հազար մարդ, իսկ 2 մին մարդ է դարձել է փախստական: Սկզբնական շրջանում Դարֆուրի դեպքերը չեն ընդունվում և ճանաչվում որպես ցեղասպանություն: Համեմատես անօիջում դիրք էր զրայի ԱՄՆ-ը: Վերջապես այդ եղան ԱՄՆ-ի մշցման տակ հաստուկ հանձնաժողովը ուղարկվելուց Դարֆուր, որը տեղում պետք է պարզեցր, թե այնուն ծովալվող իրազարձությունները կարևի չ դասե ցեղասպանությունների շարքը: Հանձնաժողովը, որը նոյն Դարֆուրում այդ հարցին դրական պատասխան տվեց: Դարֆուրի ցեղասպանությունը ճանաչվեց ոչ թե դաստիարական աշխարհում, այլ ընդունվել մի քայլ հոգուց բաղկացած հանձնաժողովի եզրակացության հիման վրա: Այդուհանդերձ, Մուռանի կառավարությունը, որը մեղավոր է համարվում այդ ցեղասպանության համար, ոչ մի պատճի շնորհարկվեց, իսկ նրա պրեզիդիւն Ռուսար Հասան ալ-Աման Քաշարը շարժանակում է պետք, թե Դարֆուրում ոչ մի ցեղասպանությունը չի իրականացվի: Եթե չեցած այդ համեզանաւերին՝ Դարֆուրի ցեղասպանությունը նպաստվում է կարգած և բոլորի կողմից ճանաչված ցեղասպանությունների շարքում:

Այլ տարրերակ օգտագործվեց և չափանիշներ գործադրությունին նախկին Հարավսկալիխայի պարագայում՝ կապված Սնորիայի, Բռուիայի, Հերցեգովինայի և Կուսավոյի իրադարձությունների հետ: Այս դեպքում ժամանեց մեջ մտավ ՆԱՏՕ-ն և նրա ռազմական ուժերը՝ աշխացիայի, տանկերի և ծանր իրանուանու գործադրությամբ հասակ հարցի «գումանը», որը, արյունաներից, խարշադրություն և կարունություն չի հաստատել Բայկանուրում: Կիրառվեցին մի շարք պատճամիջոցներ, այդ թվում Սնորիայի պրեզիդիւնը Մյուրուան Միլոշչիչը դրվեց այլապիսի վիճակում, որ տունակած էր հանձնվել Բրյուսիի նվազական դաստիարակին, որի խունքից մնելու նա կերպ իր մահկանացուն:

Եվ պայման կարևի չ նման օրինակները շարունակեն:

Մակարի վերադառնեանը Հայոց ցեղասպանությանը: Մներ արդին տվել ենք Հայոց ցեղասպանության և Հոլորուսի համեմատական վերընթարյունը: Աքան ի հայու են գալիս նոր ընդիանրությունները և տարրերությունները:

Հայոց ցեղասպանության դնապրում էլ եղիլ է դատավարություն, նոյնիսկ ավելի վայ, բայ թե Նյուրներգյանը՝ Հոլոքոստի դնապրում։ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել և դատավարությունը է բորբակած, սուրբանական լեզիտիմ դատարանը։ Երկու դնապրում էլ Արմենոցիդի և Հոլոքոստի, նրանց հանցագործները դատավարությունը նն մահվան։ Գերմանական հանցագործների պարագայում մահվան դատավարություն ի կատար է ածվել Միջազգային դատարանի կողմից, միևնույն Հայոց ցեղասպանության պարագայում բորբական դատարանն ի վիճակի շնորհ միավան դատավարություն ի կատար ածելու ժողովական դատավարությաններից և ոչ մեկն այնքան արժանապատվությունն և տղամարդկությունն չտնեցավ, որ ինքնապահություն գործնք, ուստի և բորբական հանցագործների վերաբերյալ մահվան դատավարություն ի կատար ածեցին հայ վրիժապուները, որոնք իրավամբ համարվում են ազգային հերոսներ։

Այդ դատավարությունը և նրա որոշումները մոռացության են տրված, և բորբական դեկանարներն անտեղյակ են ձևանում, իբրև յն նման բան տեղի չի ունեցել։ Սակայն ինչպես լատինական ասացվածքն է հաստատում «Ի՞նչորանցիս են եսու արքունիուսում» — «Ուստի եղակ լինելը (կամ շիմանալը — Ն. Հ.) փաստարէ չե»։

Եվ այսպես, եթե դատարանի միջազգային թե ազգային, կողմից ցեղասպանության դատավարութումը և նրա հանցագործներին մահվան դատավարությունը հիմք է տալիս տվյալ ցեղասպանությունը համարել կատարված՝ իր դրասական տարրերակով, առա պարզ է, որ առայժմ նման կոչման արժանի են միայն 1915—1923 թթ. Արմենոցիդ-Հայոց անությունը և 1939—1945 թթ. իրեական Հոլոքոստը։ Այդ հարցում գիտական աշխարհի դիրքորոշումը՝ ի դեմք ցեղասպանագետների և նրանց Միջազգային ասոցիացիայի, այսօր անսահման է և ոչ մի կասկած չի հարցում։ Գտնում ենք, որ կասկած չի հարցում նուև իրավագելուների դիրքորոշումը։ Սիսպիս չենք լինի, եթե ասենք, որ այս պարագան նոր կարգավիճակ է տալիս Հայոց ցեղասպանությանը, որը բոլոր պարամետրերով մոտ է Հոլոքոստի կարգավիճակին։

Դատավարության հարցն այնքան կարևոր է, որ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջիմի Քարտերը, ընդգծելով հանդերձ, որ «1916 թ. նախորդած տարիներին առույգ բային կատարվեցին ողջ հայ ժողովրդին ոչխացնելու համար», ամենացնում է, որ հայերի պարագայում «մրւած Նյուրներգյան դատավարություն տեղի չտևեցավ»։ Բացազիած չե, որ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը տեղեկացված չի եղիլ 1919—1920 թթ. Աւոամբուլում բորբական դատավարության և դատարանի կողմից ընդունված որոշումնե-

որի մասին, որի կետնից մեկը երիտրոլիզական դեկավարությանը ներկայացված մօղադրանքն է հայերին ֆիզիկապես ոչխացնելու և բռնագաղցն իրականացնելու համար: Դրանում զարմանալի բան չկա, բանի որ, ինչպես եղին է, այդ դատավարության նորությունը խնամքով բարձրվել և մասշերի չնն եղի ոչ միայն պետական և քաղաքական գործիչների, այլև մասնագետներից շատերի համար:

2. ՑԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ստեղծված պայմաններում առաջին պրանու հայտնվում է ցեղասպանության ճանաչման չափանիշների մշակումն այն հաշվով, որ նա նկատի առնի յուրաքանչյուր ցեղասպանության յուրահամարկությունը՝ պահպանելով նրա տարրերակից զծիքը: Մենք բավկականին երկար ժամանակ է մոռում ներ այդ մասին և Արմենոցիդի ճանաչման պարագայում կանգ ներ առն առնելով չորս տեսակի չափանիշների վրա, որոնք մեզ բվում է բավարար հիմք կարող են հանդիսանալ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչված համարելու համար՝ մի կողմից, և Ժառողությունից «իշաստարկեները» հերցելու համար՝ մյուս կողմից:

Սատրել ենրկայացնում ենք այդ չափանիշները՝ մեր մնակարակություններով և հիմնակնորությունով:

Առաջին՝ գիտական-ակադեմիական չափանիշ: Արմենոցիդին և Հոլորուսին հաջորդած ժամանակաշրջանում, ինչպես նշել և ցույց են տվել Հեղին Յայեց, Բարբարա Հարթը և այլ ականավոր ցեղասպանագիտներ, կորուզ մեծացալ Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում և Հարավային Ամերիկայում իրագործված ցեղասպանությունների կամ դրանց փորձերի բնարանակը: Այդ հիմքի վրա ձևադրվեց և գիտական ասպարեզում հայտնվեց գիտական մի նոր ուղղություն՝ ցեղասպանություններ, որի շնորհիկ ցեղասպանության ուսումնասիրությունը ողբարսացրեցան որորտից տեղափոխվեց գիտական դաշտ՝ դառնարկ առանձնահատութեակ վկրուծության և ուսումնասիրության առարկա: Ավելաց առնելով XX դարի 20-ական թվականներից՝ հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունից, հարատանարով երևական Հոլորուսի և դրանց հաջորդած այլ ցեղասպանությունների կյարքով, ցեղասպանագիտության աստիճանաբար մշակեց ու հստակեցրեց իր ուսումնասիրության առարկան, մերողաբանությունը, բացահայտեց ցեղասպանության պատմաներն ու քննությունը, նրա կանխման հնարավորությունները,

յուրաքանչյուր ցեղասպանություն դիտարկեց որպես հանցագործություն՝ ուղղված համայն մարդկության դեմ, և բարձրացրեց նրա ուժագործ հանցագործներին պատճեռ հարցը: Դա խթէին նորություն էր հասարակական և հումանիտար գիտությունների ոլորտում: Ըստին ցեղասպանագիտության՝ ցեղասպանությունը դադարեց լոկ տվյալ երկրի ներքին քաղաքականության հարց լինելոց և վերածվեց միջազգային ինքնունին:

Դատահականություն չէ, որ ցննարկումը սկսում ենք գիտական-ակադեմիական շափանիշից: Դա բացառորդում է նրանով, որ դռնա ՀՀ դարի կենսերին համոզմնություն ուժ առացավ և ամրող աշխարհում ընդունվելոց այն տեսակետոց, որ մեր դարաշրջանը գիտության տիրապետության դարաշրջան է: Այդ տեսակենուն ավելի ամրապնդվելոց հետուած տարիներին, մասնավայր ՀՀ դարի սկզբներին: Դրանից հետևում է, որ մեր օրերում բոլոր հարցերը պեսար է անցկացվելու գիտականության պրիզմայով և հաստատվեն կամ մերժվեն՝ եղնելով այդ մոտեցումից և նրա արդյունքներից:

Ցեղասպանագիտության ձևավորումից ու գիտական ասպարեզով հարտնվելոց հետո, արենայում հայտնվելոց նաև մի նոր մասնագետ՝ ցեղասպանագետը, որի առաջին սերունդը սկսվելոց ձևավորման անցյալ դարի 20-ական թվականներից, որին այդ նույն դարի 60-80-ական թվականներին վիճակահետեւ եկավ երկրորդ սերունդը, իսկ ՀՀ դարի սկզբներին կամք է մտնում ցեղասպանագիտություն-մասնագետն ոոր՝ երրորդ սերունդը: Այս փաստերը վկայում են ցեղասպանագիտության ըստ խորության և բայնության զարգացման մասին, որին մեծապես նպաստեց ցեղասպանագիտական ուսումնական կենտրոնների, հաստատությունների, ասոցիացիաների և միուրունների լայն ցանցի ատեղծումը: Ցեղասպանագիտությունը դարձավ ակադեմիական գիտության անքան մասը՝ հրամայու տաղավ սիրողական մակարդակին: Ցեղասպանագիտությունը դարձավ նաև բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում դրաստիլանդվող առաջատար առարկա՝ համապատասխան ամբիոններով:

Ցեղասպանագիտությունը որոշ խմանով կռմայն գիտական ուղղաբերություն է, որն իր մեջ ներառն է բարձրագիտությունը, իրավագիտությունը, միջազգային հարաբերությունները և հարակից այլ գիտական ուղղաբերությունների ընորոշ գծերը, ինչև ընդլայնում է նրա հետագութական դաշտը, իսկ արվոր եղանակացություններին տալիս արտակարգ համոզականություն և համատիտություն:

Եվ այսպես՝ Հայոց ցեղասպանությունից 95 տարի անց արդեմ կա ցեղասպանագիտությունը որպես համաշխարհային գիտական նոր ուղղություն, կա ցեղասպանագիտ-փորձագետ մասնագետը, ավարտուն տնօք է ընդունել ցեղասպանագիտուրիան առարկան ու ուսումնասիրության դաշտը:

Ցեղասպանագիտունը շատ շուտ հասկացան, որ ցեղասպանության ճանաչման հարցը շատ բարդ խնդիր է, որի լուծման համար անհատ ցեղասպանագիտը միաժամանակ չի կարող հաջողության հասնել: Նրանց հասկացան, որ եթե ցեղասպանությունն ինքնին հանցագործություն է համայն մարդության դեմ, ապա այն կանխելու, նրա ճանաչումն ապահովվելու, միտումը հերքելու և նրա հանցագործներին պատճեռության համար եռույթին պահանջվում էն համայն մարդկության շահագերի համախմբում, միավորում և վերածում մի համելու ռունեցքի:

Այդ շնորհումից 1994 թ. կամքի կողմէց Ցեղասպանագիտունի Միջազգային Ասոցիացիան (ՑՄԱ), որի առաջին պրեզիդենտի պաշտոնը վաստանից մեր դարաշրջանի առևտնականացույր ցեղասպանագիտունից մեկին, ամերիկան պրոֆեսոր Հերին Յայնին: ՑՄԱ-ի անդամ կայող է լինել միայն պրոֆեսիոնալ ցեղասպանագիտ-փորձագիտը. դիվանական այլուներ աննիր չունի: Դրա շորհիվ այդ ասոցիացիան շատ կարծ ժամանակամիջոցում դարձավ մի ազդեցիկ կազմակերպություն, որը վայելում է միջազգային մեծ հետխանություն և որի կարծիքը գործականության շրջանում, հաջի շատնել կամ անտեսակ: Նա ցեղասպանության ընազգակառու պիտուական օրինական օրինակի մարմելի գործառույթների է իրականացնում: Մենք կարող ենք հավաստի, որ Ցեղասպանության միջազգային ասոցիացիան չունի իրեն համազոր հակառակ, ընդունեակ և կարող միջազգային շատ բն թի նշանակալի կազմակերպություն:

ՑՄԱ-ի առեղծումից հետո ցեղասպանության խնդիրների հետ կապված հարցերի ընսարկումները, լուծումները և խնդիրներն ավելի կազմակերպված և համակարգված կերպով նն ընդառնում: Դա մի բազմազգ կազմակերպություն է, որը վեր է կանգնած առանձին երեխի, կրոնական և ռասարական մոտեցումներից և համասպանագի օրինակություն պիտուական մոտեցումներ է ցուցաբերում բոլոր ցեղասպանությունների հանդեմ: Նրա կոնքը բանական և այլ ընդունելու համատույններում մասնազնին ընսարկման առարկա է դառնամ ամեն մի ցեղասպանություն կամ ցեղասպանություն իրագործելու ամեն մի փոքր: Եվ որպես կանոն՝

ընդունվում են հիմնավերսկած հայտարարություններ, որոշումներ և բանաձևեր, որոնք փակուղու մեջ են դնում հատկապես ցեղասպանությունները ժխտող սիրահարներին:

ՑՄՍ-ի ստեղծման առաջին օրվանից նրա ուշադրության կենտրոնում հարության Հայոց ցեղասպանության և Թուրքիայի կողմից նրա ժիամանակաշրջանը՝ հալուկ որոշումներ են ընդունել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, որոնք գիտական մոտեցումների առանձին կանվանենինք պատճենական Արմենոցիդին ՑՄՍ-ն անդարձրձել է նաև 2005 թ. Ֆլորիդայում կայացած իր համաժողովում, որը ցննարկում էր «Ինչուն տարի Հայոց ցեղասպանությունից հետո, վարչուն տարի Հոլորություն հետո» առանցքային ընույթի հարցերը: Բնարկումների արդյունքում նա հանգեց հետևյալ հօգուածություններին, որոնք լիովին արտացոլվեցին ՑՄՍ-ի կողմից միաձայն ընդունված բանաձևերում:

Այդ բանաձևերում ՑՄՍ-ն արձանագրեց, որ՝ ա) 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրազրություն է հայերի ցեղասպանություն և րոնի տեղահանում, որին զոհ են գնացել 1,5 միլ հայեր, բ) Հայոց ցեղասպանությունը ՀՀ դարում իրականացված առաջին ցեղասպանությունն է, զ) հայերի ցեղասպանությունն իրականացվել է երիտրության կառավարության կողմից՝ նախօրոք մշակված պետական ծրագրի համաձայն, դ) այդ հանցանքի համար պատասխանառու է օտականյան կառավարությունը, ե) ժամանակակից Թուրքիայի կառավարությունը պետք է ընդունի, ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը և ներուղություն հայցի հայ ժողովրդից, զ) նա պետք է համարվի Հայոց ցեղասպանությունը ժիւտելու իր բաղադրականությունից և է) հաշումի իր պատմության մեջ էցերի հետ: ՑՄՍ-ն գտնում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը ուժագործություն է ոչ միայն հայերի, այլև համայն մարդկության դեմ և նյու զնահատականին պետք է մոտենալ այդ տեսանկյունից:

Այդ բանաձևերի հետ միասին պետք է հայվի առնել նաև ՑՄՍ-ի 2005 թ. հունիսի 13-ի բաց նամակը Թուրքիայի վարչապետ Էրջուղանին, որը առորազքել են Ցեղասպանագիտության միջազգային ասոցիացիայի պրեզիդնելու, պրոֆեսոր Խարաբ Չարնին (Շորաբի), Վիճե-պրեզիդենտներ Գրեգորի Մշակության (ԱՄՄ) և Լինչա Մոլվերեր (Միացյալ Թագավորություն), որտեղ ՑՄՍ-ն իր նոր և լրացուցիչ հարցադրություններով ավելի հստակ է դարձնում հայոց ցեղասպանության ծավալները և երիտրության հանցանքների ուժագործության ասլիճանը: Նամակում ամենայն խոսությամբ ցննադատվում է բոլորական

հանրապետության կառավարության և նրա վարչապետի հիմնովին սխալ և դատապարտելի մոտեցումները Հայոց ցեղասպանության հարցերում: Թուրքական ժամանակակից կառավարությունը և Երդողանը բացեիրաց մեղադրվում են կրղմնապահության, փաստերի հետ հաշվի չնստելու, առնելու պատասխանատվությունից խոսափելու մեջ: Նաև ականակի հեղինակները Երդողանին, ինչպես դասը վաստ տուրքած աշակերտի, մատուցելուն բացատրում են, որ «Հայերը չեն, որ հաստատում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլ դա զիտնականների ճնշող մնամանանության կարծիքն է, որոնք ուսումնասիրում են ցեղասպանությունը»: Եսկ թուրքական վարչապետի խորհրդատումներին, որով Երդողանը ցրցաբառուել է իրեն, եռանակի հեղինակ ցեղասպանացնել փորձագետները, մեղադրմանը կողմնակայության մեջ, անվանում են «պարզես կոչված զիտնականներ»:

Ավարտենակ նաևներ՝ նրա հեղինակները գրում են, որ «Հայոց ցեղասպանությունը պաշտպանում է զիտական, իրավական և մարդու իրավունքների միջազգային համբույրելը»²³⁰:

Ուրեմն՝ Ցեղասպանության միջազգային ասոցիացիան, ցեղասպան փորձագետների և մասնագետների միջազգային միակ զիտական կազմակերպությունը ի լոր աշխարհի հայտարարում է, որ զիտականորեն ապացուցված պեսոց է համարել Արևելոցիդի ցեղասպանությունը լինելու ֆեռումները: Նա դա համարում է ապացուցված, որը ենթակա չէ լրացուցիչ թվաքարտման և պեսոց է ընդունել որպես կատարված պատմական իրողություն:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ զիտական այս՝ արևս անսպարզելի տեսակետը հաստատում են ոչ միայն ՏՄԱ-ի և Կրանում միավորված միջազգային շատ քարձ վարկ ունեցող աշխարհի բոլոր ցեղասպան մասնագետները, այն նրանից որուս գործու սակայն միջազգային իրողություններին տեսչակ զիտականները: Նկատի ունենք առաջին հերթին աշխարհի 53 Նորելյան դափնեկիրներին, որոնք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում բացեիրաց հանդիս եկան ի պաշտպանություն ցեղասպանացների տեսակետի: Նրանք շատ հսկակ և առանց վերապահումների կոչ արեցին թուրքական կառավարությանը ճանաչել և ընդունել, որ 1915—1918 թվականներին Օսմանյան կայսրությունում եղել է հայերի զանգվածային սպանություններ և բոլի տեղահանումներ, որոնք «կազմում են ցեղասպանություն», իսկ 1,5 մին-

230 Նոյն տեղում:

հայերի սպանող «ըրիվ տեղավորություն է ցեղասպանության միջազգային բնույթական սահմանան մեջ»²³¹.

Հասկառակի է, որ աշխարհի 50-ից ավելի համաշխարհային մեծ հոգակ վայելոր Նորելյան դափնեակիրները կազմուն են անվիճելի հետինակություն ունեցող ակադեմիկոս գիտնականների երկրորդ խոսքը, որը համոզված կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ պետք է ընդունել և ճանաչել Հայոց ցեղասպանության փաստը, որի հայրենիքը Օսմանյան կայսրությունն է:

«Անշապահ պետք է ընդունել, որ այդ նոյն տեսակետն է կիսում աշխարհի բազում երկրների համապարանական պրոֆեսորան, ցեղասպանության ննիքարկված երկրների համապարանական-գիտական կենտրոնները և երած գիտական աշխատակազմը, քուհական և հետքահական ուսանողության ստուգ բանակը, որը կազմում է գիտական-ակադեմիական ոլորտում ներգրավվածների երրորդ խոսքը»:

Արագիսով՝ գիտական-ակադեմիական չափանիշը, նրա կողմից ընդունված մոտեցումները և այն առանցքային հիմնախնդիրները, որոնց վրա խարսխված է այդ չափանիշը, անվերապահորնն համատառում է, որ Արմենոցիր-Հայոցապանությունը ցեղասպանագիտությունը և գիտական-ակադեմիական աշխարհը ներկայացնող սկզբանակիր գիտնականները ճանաչում են որպես ցեղասպանություն, որի բարդությանը լիովին տեղավորվում են ժամանակակից աշխարհում «ցեղասպանությանը» տրված և բոլորի կողմից ընդունված գիտական սահմաննեալը»:

Հայոց ցեղասպանությունը գիտության կողմից ընդունված և ճանաչված է որպես XX դարում իրականացված առաջին ցեղասպանություն:

Երկրորդ՝ իրավական չափանիշ՝ Այս գործունեությունը՝ իրավական չափանիշը, իր ընույթում կարևոր է համարել առանցքային Հայոց ցեղասպանության և ընդհանուրական ցեղասպանության ճանաչման համակարգությունը։ Նա իր նշանակությամբ համարյա չի գիտում գիտական-ակադեմիական չափանիշին, իսկ որոշ պարագաներուն անկամ ամենի է կարևորվում հաջի առնելով այն պարագան, որ գելացիոն ուժագրծություն է, իսկ ուժագրծության բացահայտումը, ճանաչումը, համացգործին պատիժ սահմանելող ընդհանրապես իրավաբանական ակցիա է, դատական երևույթ՝ կապված օրենսդրության, ազգային և միջազգային իրավունքի հետ։

231 IAGS Letter on Call for "Impartial Study" to Prime Minister Recep Tayyip Erdogan, Ankara, Turkey, <http://mpfdinfo.blogspot.com/2005/o6lags-letter-on-calls-for-impartial.html>

Իրավական շափանիշը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահապատմությունը է նախև և առաջ՝ 1919–1920 թթ. թուրքական դատավարության հետո, եթե առյօնակի հրամանով ստեղծվեցին երեք ռազմական դատավարություն՝ միջին և ստորին ողբակենիրի (տեղական մարդինենիրի)՝ ռեզավարներին դատավարությունը համար: Անու այդ դատավարության ընթացքում մայիսենի վրա հայտնվեց Օսմանյան կարգությունում հայերի սպանութի, երանց գլխովին ֆիզիկական ընազնչման ննջարկեցու և բռնի տեղահանություն հարցը, որի արդյունքում գրի գիսց մոտ 1,5 մի մարդ: Թուրքական դատավարության մեջանորդ ճանաչեց երիտրոցիրական բարձրագործ դիմավարությունից Թակեարին, Էնվիրին, Ջեմային, Նազիմին, Շարիր Բնիանդղին, մոտ տասնմենի մարդու, որոնց նաև հայերի նկատմամբ իրենց բարբարական արտաքրների համար դատավարություն մասկան: Տեյզ պարագայում ոչ մի նշանակություն չտուի այն պարագան, որ այդ դատավարությունը և նշան իրավացի որոշումները բարցվել էին հասարակությունից, «մոռացության էին տրվել», կամ օգտվելով գերմանական ֆաշիստական ֆյուրերի Հետմերի ձևակերպությունը: «Ո՞վ է է, վերջնունըց, պաօք իշխում հայերի ոշնչացման մասին»: Հարցը իշխում կամ շիշխում մեջ չէ, մասնաւոր ուժագործություն իրականացրածը, տվյալ դեպքում՝ բորբը, առենից լավ ինքը է իշխում իր կատարած հանցաները: Վարժին հաշվով այդ դատավարությունը և նրա որոշումները պատմական իրողությունն են, իրավունքի տեսակենտրոն անհեղողիք և անորոշելիք: Եվ պաօք կարող ենք հայտարարել, որ նա արդեն իշխում է, և այդ իմաստով պատմական արդարաբարյունը վերականգնվել է:

Մյուս կողմից ոչ մի եշանակություն չտուի նաև այն հաճօպամանքը, որ գյուղացի ուժագործությունին հաջողվեց ճողովրդել և բաքելի արտասահմանը այս կամ այս երկրություն: Կարևոր է այն և, որ նրանք հայտնաբերվեցին և երանց նկատմամբ բռնըրական դատավարություն մահվան վճռն ի կատար ածվեց հայ ազգային վրիժառությունիրի կողմից: Այդ գործողության ժամանակ հայ վրիժառունենող հայկանարին նև մնացել միջազգային իրավունքի տառին և ոգուն ու ոչ մի խախտում բռյու չնե տվել: Այ կերպ ասած՝ առնեն ինչ սկսած դատավարությունից, երա գործընթացից, ընդունած որոշումներից և վերջացրած նրանց ի կատար ածեալ, կատարվել է օրենքի շրջանակներում: Այսինքն՝ պահպանվել են իրավական բոլոր շափանիշները:

Այսպիսով՝ Հայոց ցեղասպանության իրավական ճանաչումը մերժել է թուրքական սոցիալի հրովարտությունը հիմնված թուրքական ռազմա-

կան դաստարակի որոշումով, որոշում, որը ճանաչել է հայերի գաղաքա-
բարո ոչխացումը, որի համար մեղավոր էն ճանաչվել երիտրոթրաքան
դափիճները: Դա կարելի է կոչել «Նյութերթերպյան» թե «Ստամբուլյան»
դաստարակի որոշում, արդեն հական չէ: Անզամ եք դա համարվի «Հա-
յոց ցեղասպանության Նյութերթերը», ապա դրանում մնեք որևէ անըն-
դութելի բան չենք տեսնում:

Ալեսենիսն հայրնավեց իրեն իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը Լեհաս-
տանից, որին վիճակված էր իրականացնել պատմական մի կարեւոր
առաքելություն՝ հայտնագործել «ցեղոնցիր» նօրը, տակ դրա սահմանու-
մը և պարբար ծավալի ցեղասպանությունը կանխելու, իսկ եթե հանցա-
գործ մեղավորներին պատմելու համար գունդով, որ ցեղասպանու-
թյունն իրավական առումով ծանր հանցագործություն է՝ ընդուն մարդ-
կության, և օրենքից դուրս պեսոք է հայտարարվի: Լեմկինն սկսեց այդ
հարցերով գրադարձ ՀՀ դարի 20-ականների նրբարդ կեսից: Նրա հա-
մար գենոցիր նօրի հայտնագործման և ցեղասպանության նեթինցիա-
յի համար ամրող գումար նախանդուք է ծառայել Հայոց ցեղասպանու-
թյունը: Մինչև 1939 թ., եթե սկսվեց Հոլոքոստը, Հայոց ցեղասպանու-
թյունը, լինելով ՀՀ դարի առաջին ցեղասպանությունը, նղել է Լեմկինի
գենոցիրի հայեցակարգային հիմնադրություննիշի գլխավոր մասնակարա-
րը: Այդ փասոց հաստատում է ամերիկան ցեղասպանագիտ և ՖՍԱ-ի
առաջին պրեզիդենտ Էլեն Ֆայեր և այլ ցեղասպանագիտներ: Այդ է հաստատում նաև համացանցում (Ինտերնատ) տեղակարգած «Ռաֆայել
Լեմկին» կայք-էջը, որտեղ գրված է, որ նաև Լյովում 1926 թվականից
սկսում է լրցորեն ուսումնասիրել իրավագիտությունը, մեծ հետաքրքրու-
թյուն ցուցաբերելու Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Ալեսենիսն
կարդում ենք նշված կայք-էջում, որ Լեմկինը սկսեց հետաքրքրվել հան-
ցագործության կոնցեպցիայով, որը հետազոտում ելույթիայի են-
քարկեց գենոցիրի գաղափարի, ինչը հիմնված էր հայերի փորձի վրա: Ան
այս այդ տեսակներն ինչպիսի արձանագրված համացանցի վերուշ-
յալ կայք-էջում: «Ռժրագործության կոնցեպտը, որը հետազոտում էլու-
յթիայի ենքարկեց գենոցիրի գաղափարի, հիմնված է Հայոց ցեղաս-
պանության վրա»²²: Այսուն ավելի բան հատուի է տրված այն իրությունը,
որ հանցագործության կոնցեպցիայի էլույթիան գենոցիրի
գաղափարի կապված է միայն ու միայն հայոց ողբերգության հետ, որը
երանց պատճառել էին օսմանյան բռնքելը: Մենք իրավունք ունենք հզ-

բակացնելու, որ ակնհայտ է կասպ հայոց ցեղասպանության և նրա իրավական չափանիշի լուս աշխարհ գալու միջև:

Կարող ենք հաստատել նաև, որ Լեմկինց Հայոց ցեղասպանության մեջ փնտրել և գտնել է այն բորբ անհրաժեշտ տարրերը, որոնք հետազոտում ենք առանձին է ցեղասպանության վերաբերյալ իր տեսության մեջ: Հայոց ցեղասպանությունից դուրս և նրանից անկախ «գեղեցիդ» եղան «Յեղասպանություն» հասկացությունը շտուրս գոյություն չունի նաև «իրավական չափանիշ» հասկացությունը: Հայոց ցեղասպանությունը եղել է այն նախնական հուսախիմքը, որի վրա բարձրացել է Լեմկինի կառուցած ցեղասպանագիտության շենքը՝ նրա իրավական չափանիշներով հանդերձ²³³:

1939–1945 թթ. իրականացված Հոլոքոստից հետո Լեմկինը ցեղասպանության վերաբերյալ իր հայեցակարգում մնանական ներգրավեց նաև Հոլոքոստի ցանկությանը և նույնականացնեց, ամրուցացրեց և կուր դարձրեց իր հայեցակարգը: Հոլոքոստի փասումը Լեմկինին ավելի վճռական դարձրեց ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցանք ընկալելու և դրա դեմ անողոք պայքար ծավալելու համար, որը նա մինչ այդ անուն էր «վանդալիզմի» և «քարրարության» դեմ պայքարի անվան տակ, ինչը նա սկսել էր դեռևս անցյալ դարի 20–ականների կեսերից, երբ Հայոց ցեղասպանությունը միայն նման հանցանքություններն էր:

Հայեցական փորձը, միացված հրեական փորձի հետ միասին եղան այն երկու իր դուռը պատճենները, որոնց հիմք ծառայեցին Լեմկինի համար դեռևս 1943 թ. ստուդենտ «գեղեցիդ» եօնը, երբ Հոլոքոստը շարունակվում էր և դեռ չեղ հասել իր բարձրականության, և գրավոր այն ներկայացնել միջազգային հանրությանը հաջորդ տարի՝ 1944 թ., երբ արդեն կային բոլոր նախամեջանները, որ Հոլոքոստի բարբարության գործընթացը մոտենում է իր մայրամուտին:

Հայոց ցեղասպանությունը և հրեական Հոլոքոստը դարձան այն միակ երկու հիմնապրմանները, որոնց Լեմկինի համար հիմք ծառայեցին նախապատրաստելի Յեղասպանությունը կանխելու և նրա հանցանքությունին պատճեն մատին Կոնվենցիայի նախագիծը, որը ներկայացվեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր առամբեային և հաստատվեց նրա կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին: Հենց այդ Կոնվենցիան է հանդիսանում իրավական չափանիշի բարձրակեցող, որը ձևավորվեց Հայոց ցեղասպանության

233 Raphael Lemkin, https://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin

կուրի հիման վրա, ամբողջացավ Հորորոստի արդյունքում և իրավական ուժ ստացավ ՄԱԿ-ի կողմից:

Սակայն զատկեցն այն է, որ, չնայած վերոնշյալ փաստերին և հանգամանքներին, բուրբական Ժխուղականները հաւերապետական Թուրքիայի կառավարությունների և նրանց սակավաթիվ դաշնակիցների աջակցությամբ, առաջ քաշեցին այն հակագիտական թեզը, որ ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայի դրույթները ցեղասպանության վերաբերյալ չեն կարող տարածվել Հայոց ցեղասպանության վրա, քանի որ այն տեսլի է ունեցել 1915 թ., իսկ Կոնվենցիան ցնդունվել է 1948 թ. և, որպես օրենք, հետադարձ ուժ չունի: Եվ որոշ բարբարական գործիչներ դարձնելով դա մատուցած ամեն կերպ ճգնում են դա օգտագործել ընդունել Արմենոցիդի ճանաչման: Զավեցող կայանում է նրանում, որ, ինչպես եշխատ, Կոնվենցիան լուս աշխարհ եկալ նաև շնորհիլ Հայոց ցեղասպանության փաստի: Ծրածառությունից հանեց այդ փաստը, այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, և դուք չեք ունենա՞ Կոնվենցիա այն տեսքով, ինչ տեսքով ներակայացրել է Ռաֆայել Շեմիկինը և նույնությամբ հաստատել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլիան: Մենք արդեն անորոշադարձել ենք այդ հարցին և ցուց տվել այդ «պնդման» հակագիտական, հիմնացորեկ լինելը, ապացուցել, որ Կոնվենցիան ենան դրույք չի պարունակում:

Այդ պահից շատ չափ նեն ներառել բազմաթիվ հրավագետներ, բարյագագնտներ, պատմաբաններ, պետական և պարզամննտական գործիչներ, որոնք գտնում են, որ Կոնվենցիան զայխու է հաստատելու ներկով ենան իրավական շահինշահների պահանջներից, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում տևել է ունեցել հայերի ցեղասպանություն: Այդ ճշնարտությունը հաստատող տեսակետներից մասնաւոչներ միայն նրկուած:

Առաջինը՝ մի այնպիսի միջազգային հետինակավոր մարմնի, ինչպիսին Եվրոպական Միունիքան Բարձրագույն Օրենսդիր մարմնի՝ Եվրոպական Պատրամենտի 1987 թ. հունիսի 18-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին ցնդունված քանաձնն է, որտեղ արձանագրված է հնաւոյալ անհերքելի ճշնարտությունը. «Հաշվի առնելով, որ Հայկական կողմն այդ դեպքերը (1915 թ. հայերի կոտորածները օսմանյան կարությունում — Ն. Հ.) համարում է ծրագրված ցեղասպանություն՝ Միավորված ազգերի 1948 թ. Կոնվենցիայի իմաստով».

Հաշվի առնելով, որ բորբական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեջադրանքը,

Եվրոպականմները

Հայուսում է, որ 1915-1917 թվականների ողբերգական դեպքերը, որոնք ևերառած Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայերին, հանդիսանում է ցեղասպանություն՝ ցեղասպանությունը կատախելու և հանցագործությունը պատմելու ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Կոնվենցիայի իմաստով²³⁴. Սա շատ կարևոր և առանցքային ընույթի նըրահանգույն է, որը կոստարի է Եվրոպական պատգամնեաց, ինչը մի ամենորդ անզան հաւատառում է, որ ոչ մի հակասություն կամ տարակարծություն չկա Հայոց ցեղասպանության ընույթի և ՄԱԿ-ի կոլումնացիայում շրջադրված հիմնարդությանը և ասհմանումների միջև:

Երկրորդ՝ Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի 2005 թ. հունիսի 13-ի բաց նաևնելն է Թուրքիայի վարչական էրդողանին, որտեղ ընդունված է: «Հայերի սպանությունը ցեղասպանություն է, ինչպես առհմանքան է Ցեղասպանությունը Կանխելու և Պատճելու մասին Միավորված ազգերի 1948 թ. Կոնվենցիայում»²³⁵.

Նման բանաձեռք կամ ընդունված նաև այլ միջազգային հետյանական քայլմակերպությունների և առյանենքի կողմից:

Բացի բոլորական դատարանից, ևս մեկ այլ դատական առողքն է անօրդադարձն Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և իրավական չափանիշների հարցերին: Նկատի ունեց ժողովուրդների մշտական տղիրունաքը և նրա 1984 թ. սարդի 16-ի վերոինկաց: Մենք արդեն ենք ներ, որ այդ Տիգրունաքը հիմնայի և բողոքադրում 1979 թ. հունիսի 24-ին: Նրա հիմնադիրների ու գործունեության մաս տառչառար դերակատարումը պատկանում է իրավաբաններին, փորձագետներին և այլ մոռավորականների:

Վերջիկուում կարող ենք: «Ամենահիմնարար ազգանախքը ժողովուրդների իրավունքներին ցեղասպանության ոճերն է Աքրոհանդերձ, կարելի է հարցնել, թե ինչո՞ւ երկար տարիներ անց ցեղասպանության վերաբերյալ հայութարարությունից հետո Տիգրունաքը իր եռանդը պեսը է ենիդի հայերի պնդումների պարզաբանմանը: Վերջիկութք, ջարդերի և կոտրածների հիմնական ցանքը Փիրսված և վարութենք տարի տարա՞՛ 1915 թ.: Հայերի աղյ պնդումները և գեահատականը պարտադրութքը է: Թուրքական պետության ամեն մի կառավարության 1915 թ. ի վեր

234 Ցեղասպանության հարցում Հայոց նախանյութին մենք համգամանուն անդամներին ենք սպն աշխատության նախորդ գործմենում, ուստի և ավելորդ ենք նաև անցում նախընտառությամբ այլ հաջին կրթն անդարձնում:

235 European Parliament Resolution on a Political Solution to the Armenian Question, June 18, 1987, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation_152/current_category/7/affirmation_d....

մերժում է ցըրունեց ցեղասպան իրադարձությունների համար պատասխանատու լինելու մեղադրանքը: Թուրքական կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրում՝ խափանելու Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը: Թուրքական ներքան կառավարությունը ոչինչ չի անում՝ ճանաչելու հայ ժողովրդին ոչնչացնելու պատասխանատվությունը»²³⁶:

Եվ այսպես ժողովրդների մշտական տրիբունալը հաստատում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը կատարվել է 1915 թ., և այդ օրվանից մինչև այժմ մեզեց մյուսին հաջորդած թուրքական կառավարությունները ժխտում են այդ փաստը և իրաժարվում ճանաչել իրենց պատասխանատվությունը և մեղքը այդ ցեղասպանության իրագործման համար: Ըստհակառակը, ինչպես մատեանչիքած է Ասոյանի վերդիմուռը, թուրքական կառավարությունները ամեն ինչ անում են խափանելու, կանխելու և բոլորայի ենթարկելու Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը²³⁷: Դև ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ միջազգային իրավունքի նորմների խախտում: Այս այն դնարքն է, եթե թուրքական կողմը պաշտոնապես ուժահարում է իրավական չափանիշները, միևնույն հայկական կողմից գործությունները լրիւ բավարարում են իրավական չափանիշները:

Եղայսիակելով «Իրավական չափանիշներ» նախրած մասը՝ առանց դոյցելինչ կամկածելու կամ վերապահության կարող ենք պնդել, որ բայց այդ հիմնադրույթի Հայոց ցեղասպանությունը կարող է և պետք է համարվի արդեն ճանաչված և ընդունված ցեղասպանություն: Նրա ճանաչման բոլոր փուլերում ներկա է իրավական կողմը՝ բայց օրների, ժամանակակից իրավագիտության նորմներին և ցեղասպանության միջազգայտությն ընդունված սահմանած և ընույթին համապատասխան: Թող հարցելի ընթերցողը մեզ ների, բայց կցանկանայինք մեկ անգամ ևս բարեկի իրավական չափանիշի տևանակցունից երա ճանաչման փուլերը:

Իրավական ճանաչման սկիզբը դրեց թուրքական դատարանը, որը 1919–1920 թթ. Խոյերի դեմ կատարած հանցանքի համար մեղակոր ճանաչեց Երիտրուրքական դեկանարությանը և նրա առաջատար դեմքերին դատավարաթեաց մահվական:

Այդ հարցը միջազգային հնչելություն ստացավ 1920–ականների կեսերից, եթե նրանով գրադիւծ Ռաֆայել Լեմեինը, որը Հայոց ցեղասպանության հիմքի վրա հանցանքի կամ ուժիրի կոնցեպցիայից ցանկ

236 No Place for Denial: ICAGS Letter on Calls for "Impartial Studies",

<http://npfdinfo.blogspot.com/2005/06/icags-letter-on-calls-for-impartial.html>

237 Permanent Peoples' Tribunal, Verdict of the Tribunal, April 16, 1984,

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.65/current_category/5affirmation_det...

կատարեց դեպի գենոցիդի գաղափարը: Նա, հետագայում՝ 1943–1944 թ., հայկական փորձին ամենացնելով նաև Հոգրոսահի փորձը, հարուստործն զենոցի նօրը, ինչև իրավացիորեն համարվում է դարավագմիկ հայտնագործություն: Գենոցի եզրն իր Եռյամբ նոյնըքան քաղաքական, որպան և իրավական հասկացություն է:

Հաջորդ փուլը Ֆերանսականությունը կանչինութ և համացգրծությունը պատճենու Կոնֆենցիայի նախապատրաստումը եղանք, որևէ ընդունվեց և պաշտոնականացվեց ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ.: Այդ պատճենական որոշումը նոյնական հետաքայլ չեղալ մարդկաբանը հրամցվելու առածք Հայոց ցեղասպանության դասերը հաշվի առնելու: Դրա երկու հիմնայինություն եղան Արմենոցիդը և Հոգրոսացը: Ոչ մի որոշում կամ փաստաթուղթը ցեղասպանության հոգրանն այն առողջամի իրավական թևոյք չի հաղորդուի, որքան 1948 թ. Կոնֆենցիան:

Հայոց ցեղասպանությունը մի անգամ ևս հարտևվեց դատական աստվածում, եթե 1984 թ. ես դարձավ Ժողովուրդենի մշտական արդիրութայի թեմարկիսն առարկա: Նա բուրքական դատարանի վերդիկտից 66 տարի անց կրկին հաստատեց այն, ինչը հաստատես իր բուրքական դատարանը՝ հայերի նկատմամբ ծրագրված կերպով և պատական մակարդակով իրականացվելի է ֆիզիկական թաշքացման քաղաքավաճառություն, որի թվաքանությունը է 1,5 մի հայ. դրա մեղավորները երիտրոցական դժվարաներն են, որը ոչ մի արդարացում չունի, կառարվածքը ցեղասպանություն է, որը պետք է ընդունի բուրքական կառավարությունը և ներողություն խնդրի հայերից. Արմենոցիդը հանգարծություն է ոչ միայն հայության, այլև համայն մարդկության դիմ. և այլ:

Կցանկանացինք ավարտել մեկ անգամ ևս վերակրծելով Ֆերանսագիւների միջազգային աստվածացիայի այն հիմնարար եղանակները, որ իրավագեների և իրավաբաների միջազգային հանդուրքուն պաշտպանում է Հայոց ցեղասպանությունը և ճանաչում այն որպես կրտսարված պատճենական իրողություն:

Երրորդ՝ Արմենոցիդի ճանաչման պաշտոնական շախանիշները: Այդ հարցի թեմարկումն մոտենում ենք թիվուն ամենաբարե և առանձի վիճակարությ խնդրի լուսաբանությանը՝ հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը պետությունների, երաց պաշտոնական մարմինների, պատվիճների, դժվարաների կողմից և այլք: Այդ հարցը մենք կդրձնենք լուսաբանելու ըստ շախանիշների բարարամաների, առանձին՝ առանձին, ինչը հնարավորություն կըսա ամենի հուսակ ներկայացնելու խնդի-

բջ՝ հաշվի առնելով նրանց փոխվագակցվածությունները և տրամադրանական կապը, ու ըստ կարենության:

Ա. Արմենոցիդի պաշտոնական ճանաչումը տարբեր երկրների պառակնանուների կողմից: Պաշտոնական չափանիշների համակարգում ըստ կարենության առաջին տեղոր պատկանում է տարբեր երկրների կողմից Արմենոցիդի պաշտոնական ճանաչմանը: Ինչպես եւ լինել է, Հայոց ցեղասպանությունը մինչև օրս ճանաչվել է 21 պետություն: Առաջին պետությունը, որ ճանաչել է, Ուրուցված է Հարավային Ամերիկայից, և դա տևել է ունեցել 1965 թ., իսկ վերջին ճանաչած երկիրը Ծվեդիան է, որի ոիկոսուազն այդ որոշումն ընդունեց 2010 թ. մարտի 11-ին: Այսինքն՝ առաջին պետության ճանաչումից մինչև վերջին պետությունն անցել է 45 տարի: Կարող է դա բավարար դասերար, բայց նման հարցերը առվիրարար արագ չեն լուծելու, միայն բացարձույթունը Հոգութան է, որը, ինչպես բացարձունի է, կարգած է Եյորենիքոյան դատավարության հետ: Սույնը եղր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը դիտարկում ենք իր ամրոգության մեջ, ապա ամենայր է դատեալ, որ արմատական թեկում առաջացել է 1980-ական թվականների վերջերից և XXI դարի առաջին տասնամյակում: Հավանաբար դրա կարգած է Հայութամանի Հանրապետության՝ որպես անկախ պետություն կայացման և որպես սովորեն պետություն միջազգային ասպարեզում հայտնվելու հետ: 1988 թ. մինչև 1998 թվականը կամ 10 տարվա ընթացքում Հայոց ցեղասպանությունն արդեն ճանաչեց 8 պետություն, իսկ 2000 թ. մինչև 2010 թվականը՝ 11 պետություն: Ինչպես տեսնում ենք ճանաչման գործընթացը բարի է առն և սկսել է զարգանայ արագացված տեսմակերպվ:

Քննարկվող հարցն ավելի հասկանայի դառնապահ նպառաւելով հարկ է մեկ անգամ ևս բարեկի այս որոր երկրները, որոնք ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը՝ Ուրուցվա (1965), Կիպրոս (1982), Հայաստան (1988), Արգենտինա (1993), Ռուսաստան (1995), Հռենոսան (1996), Կատարա (1996), Լիբանան (1997), Թեղիա (1998), Ֆրանսիա (1998), Վատիկան (2000), Իտալիա (2000), Շվեյցարիա (2003), Ալյուստիա (2004), Նիդերլանդներ (2004), Լիհաաստան (2004), Վենետիկ (2005), Գերմանիա (2005), Լիտվա (2005), Չիլի (2007), Շվեյցարիա (2010)¹³⁶:

Այսպես, որին՝ Եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի 21 պետություն, որոնց մի մասը պատկանում է ժամանակակից աշխարհի ստույծ տև-

տեսապես գարգաղած և բարյարական մեծ հեղինակություն վայելող երկնքի շարքին ու կանխորոշում միջազգային գարգացումների պիլա-վոր ուղղությունները, ձևաչափը նև Արմենոցին առաջ որևէ վերապահովի և ամրողացվեն: Դա Արմենոցին ձևաչափն հաղթարշավի ամենամկարքը նվաճումներից մեջ է: Անհետառվ որպես հնարան նման պետություններ՝ կարի է ասել, որ Հայոց ցեղասպանության ճանացուն խևապես կայացած թիւնունն է, որին սպասում են նորանոր նվաճումներ:

Կարի է, թե որոշ վերապահումներով, այդ 21 պետություններին սպասումն ևս երկուսը: Նկատի ունենք 1991 թ. Արդենստինայի, Բրազիլիայի, Պարագվայի և Ռուսակայի կողմից հիմնած Մերկոսուր ուժիունակ կազմակերպությունը: Նրանցից երկուսը՝ Ռուսօվայց և Արգենտինան, արդեն մտնում են Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնավես և առևելքապահորքներ որպես պատմական իրողություն ձևաչափ 21 պետությունների ցանկը: Մերկոսուրի կազմի մեջ մտնող պետությունների պրեհինեստների 2004 թ. կայացած գազագամուղվում որոշում ընդունվեց հիմնել Մերկոսուրի պատմանուր, որին յուրաքանչյուր երկից, այդ թվում և Բրազիլիայից ու Պարագվայից, մասնակցում է 18 դեպուտատ: Մերկոսուրի պատմանուրը 2007 թ. նոյեմբերի 24-ին պաշտոնավես ճանաչեց և դաստիարակունց Հայոց ցեղասպանությունը: Ենթարկ այն իրողությունից, որ պատմանուր առեջեց որոշումն ընդունվել է Մերկոսուրի մեջ մտնող պետությունների նվաճումների կողմից, ապա սկսալ ված չենք ինչ եթե ասենք, որ Մերկոսուրի պատմանուրի անդամ Բրազիլիայի և Պարագվայի դեպուտատների կողմից հօգուտ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման թվաքարեկը չէր կարող տեսլի ունենալ առանց այդ երկնքների պրեզիդենտների գիտության, հավանության և սահմանադրության պահպանի անձնագիրը: Հետևարքի, ճիշտ կիմնի 21 պետությունների ցանկին ամերացնեան Մերկոսուր ուժիունակ կազմակերպությունը և երա կազմի մեջ մտնող երկու պետություն՝ Բրազիլիան և Պարագվայը, որի արդյունքուն Արմենոցից որպես պատմական իրողություն ճանաչող պետությունների թիվը կհասնի 23-ի²³: Մենք հավանաբար նման իրավունք ունենք՝ հաշվի առնելով նույն այն համեստները, որ Մերկոսուրի պատմանուր ունենք՝ հաշվի առնելով նույն այն համեստները, որ Մերկոսուրի պատմանուրի պահպանի անձնագիրն է: Անս «Անյար չըս երկնքների» Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Պարագվա-

239 N. Novhannasyan, The Armenian Genocide. Armenian—The Most Genocidal Genocide in Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, p. 570–571.

ի և Արտօնվայի օրենսդիր Ներկայացուցիչները դառապարտում են «Օսմանյան կայսրությունում իրազործված Հայոց ցեղասպանությունը, որը իսկեւ 1,5 մին եղանակ 1915–1923 թվականներին»: Մերկոսուրի բանաձև նաև իր աջակցությունն է պատահարտության հարցին և կոչ անում բոլոր երկրներին ճանաչել Յեղասպանությունը»²⁴⁰: Նշելու նաև, որ Մերկոսուրի պատվամենուի ընդունած քանակը նախօրոր դրական գնահատականի էր արժանացել Մարդու իրավունքների կոմիտեի կողմից, որից հետո նրան հավանություն էր տվել Մերկոսուրի ամրող պատվամենութը:

Բ. Արմենունցի ճանաչումը՝ Կարշատարածքային օրենսդիր մարմինների կողմից: Տիպարանորեն «Պաշտոնական չսփանիչներ» կառաւելորիսայի մեջ են մտնում նաև վեց երկրների 10 ինքնավար պետական կազմավորումների օրենսդիր մարմինները, որոնք նույնապես կոչվում են պաղամենուները: Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչել և դատապարտել են Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ռիվեր և Հարավային Ավստրալիայի, Բրազիլիայի Սան Պաուլո և Սեարա, Իսպանիայի Բասկերի և Կաստիլիայի ինքնավար մարզերի, Կանադայի Օւրարիո և Քվիբեք նահանգների, Մած Բրիտանիայի Ռիվերի և Շվեյցարիայի Ռեզի Կանտոնի պատվամենուները²⁴¹:

Դրանք, ինչպես, իրենց աստիճանակարգով ցիրում են տպվերնեն պատություններին և երանց օրենսդիր մարմիններին պաղամենուներին: Բայց դա տվյալ պարագայում այնքան է էական չէ, եթե մենց հարցին մոտենում ենք Արմենունցիի՝ որպես ցեղասպանություն կայացման պատմական իրողության ճանաչման տիսանելունեից: Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը վեց երկրների 10 ինքնավար մարզերի պաղամենուների կողմից հաստատում է Արմենունցիի ճանաչման դաշտի ընդարձակման վերաբերյալ թեզը: Դա յուրահատակ պահուատային ռեսուրս է ճանաչման հարցում, որը յուրահատուկ բաղարակության մեջնորդ է առեղծում այն երկրներում, որի կազմի մեջ մտնում են երանք, և որոնց՝ այդ երկրների պաղամենուները, դեռ ամրողցությամբ չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Նրանց ենթակայությունը մշտապես հիշեցնում է այդ երկրների բարձարագույն դեկամարդությանն Արմենունցիի ճանաչման հնարաւորությունը և անհրաժեշտությունը՝ ստեղծելով

240 Neroosur Parliament recognises and condemns the Armenian Genocide. 24 November 2007.

241 Լույն տեղում:

յուղահաստուկ քաղաքական լրավածություն այդ երկններում: Բայց բռնը դիսպեշտուուն նրանք ունեն իրենց կարելու դերակառապետումը: Նրանք ունի են հարբում և համապատասխան քաղաքական և քարոյահետքերանական քարենապատ մքեղորդու ատեղենու տվյալ երկրի կողմից Արմենոցի ամբողջական ճանաչման համար: Այդ հնցնավար մարզերի դրամական դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում՝ ի համբաւմ վերոնշյալ 21 կամ 23 պիտույքունների պաշտոնական ճանաչմանց, որակական փոփոխություն է մատուցմ Արմենոցի արդին ճանաչված լինելու կարգավիճակում, ամենի խոսուն, անտարկելի և անթեկանացի դրաձնում այդ պատճառական իրողությունը:

Այս կատեգորիայի մեջ է մտնում Արմենոցի ճանաչումը ևսև ԱՄՆ-ի 50 նահանգներից 43-ի նահանգային օրենսդիր մարմինների կողմից: Դա շատ տպավորիչ թիվ է, որի անհետու է անտեսելի կամ հաշվից դուրս ննուի: Իսկ եթե մենք դժուակ ամենացեղելու լինենք ևսև այն փաստը, որ 2010 թ. մարտի 4-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի՝ Ներկայացուցիչների պալատի Ազուարին հարաբերությունների կոմիտեն նորուածն ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, ապա կարենի է պետք, որ աշխարհի միակ և վերջին գերտերությունը՝ ԱՄՆ-ում, լուրջ խմբություններ են տեղի ունենում, որոնք մի փոքր ամենից քարենապատ զարգացումների պարագայում կարող են հանգեցնել Հայոց ցեղասպանության ակրողական ճանաչմանը: Մասնակիութ ենքառի ունենալով պրեզիդենտ Ռայման Օրամայի բավականին իերառակիպ մուտքեցան այդ հարցում, եթե ես ընդգծում է, որ չի հրաժարվում սեւառող ենած ճանակակ արտահայտած տեսակեններից և զարաֆարներից, եթե ես օգրագործեց «Մեծ Խեթեն» քառակարգացրունքը և հիշատակեց «զինոցիր» եզրը: Խոլորումները դրսերպվում են ևսև հայանպատ դիրքորոշում որդեգրող կոնքերամենների և սենատորների մոտ, որոնց թիվն աճում է օրեցօր:

Մենք չենք ցանկանում թքացնահատել ԱՄՆ-ի պաշտոնական դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում, որի ընդհանուր առմամբ հայանպատ չէ, և ամենի եպաստավոր է թուրքիակի համար: Բայց մուս կողմից չի կարենի եսև գերազանչանու ԱՄՆ-ի կառավարության դիրքորոշումը Արմենոցի միջնադրան ճանաչման հնդրում: Հայեական շրջանակներում տիրապետող է այն մոռավեռքունք, թե քավական է ԱՄՆ-ը պաշտոնական հայուարքի, որ ճանաչում է Արմենոցից, ապա ամեն ինչ իր տեղը կընկենի, և այլս որևէ խնդիր չի լինի: Մենք չենք կիսում այդ տեսակենությունը: Նրա ճանաչումը ճանաչած պետությունների թիվը կավելանա ընդամենը մեկով:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը չի սահմանափակվում համապատասխան բանեածելք կամ դեկլարացիան երապետականություն ունեցած է: Մյուսօր կամ բազմաթիվ այլ խորհրդներ, որոնց սույն աշխատության մեջ ներկա պատին հնարավոր չեն անդրադառնալու: Դա պահանջում է այլ ուսումնասիրություն կամ ուսումնասիրություններ: Դրա մասին է վկայում նաև այն հանգանակը, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ազգարին հարաբերությունների կոմիտեի կողմից Հայոց ցեղասպանության վկարձության 252-րդ բանաձևի ընդունումը փայլուն կերպով օգոստոսից հունիսից հունիսից կառավարության կողմից ամրության աշխարհին ցուց տապա, որ Թուրքական ԱՄՆ-ի կամավատարք կամ խամաճիկը չէ, անկախ է նրանից, չի պարի նրա շնչի տակ: Դա պարտավորությունն է հայերին շատ շշտապել, բայց նորին տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին և դառնալ ավելի հայակենարքն մեր դատողություններում:

Ավարտելով այս թեմա՝ ամենաշատը, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտօնաքին հարացերությունների կոմիտեն առաջին անգամը չէ, որ ընդունում է նման որոշում: Այս որոշումը բվում չորրորդն է: Նախորդները հետազ ընթացք չեն ընեցնել և չեն ներակայացվել՝ Կոնգրեսի բնեարկմանը: ԱՄՆ-ի Սահմանադրության համաձայն՝ մինչև այդ Կոմիտեի որոշումը չինք, Կոնգրեսը չի կարող քննարկել նման հարցեր: Բայց մյուս կողմից սահմանադրությունը պարտապիր չի համարում նման հարցի անբարևած բնեարկումը Կոնգրեսում, դա արդեն Կոնգրեսի իրավունք է: Անպես որ կոմիտեի ընդունած 252-րդ բանաձևի ընեարկումն անբարևած չէ, որ մասվի Կոնգրեսի լիազումար նխատի օրակարգում: Դա մնի հարցավային տակ է: Ոչ մի երաշխիք չկա, թե 252-րդ բանաձևը նույն ճակատագրին չի արժանանա, ինչպես նրա նախորդները:

Վարչատարածքային օրնեսուիր մարմինների օրգանական մասն է կազմուն նաև Արմենությունի ճանաչումը բարձրանարի մուսինցիալայինաների կողմից: Նման որոշումներ են ընդունել Ուկրաի մայրաքաղաք Կարունիից, Բուլղարիայի մի քանի նշանավոր քաղաքներ, ինչպես Պլովդիվը, Բուրգասը և այլն: 1915 թ. գոհերի հիշատակին տարբեր նորմների բաղադրներում կանգնեցվել են գանազան հուշարձաններ:

Գ. Ճահաշումը բարձրատիճան գեկավարեների կողմից: Պաշտոնական ճանաչումների չափանիշների բաժնի մի որոյն ներառածին է կազմուն Արմենությունի ճանաչումը պետական բարձրատիճան դիմափառների կողմից: Դրանց մեջ առաջինը պետք է հիշատակվի ԱՄՆ-ի 1976-1980 թթ. պրեզիդենտ Ջիմի Քարտերը, իբր նա 1978 թ.

մայիսին հայուարաքեց այն մասին, որ աշխարհում ընդհանրապես լավ չգիտեն, որ Խախուս 1916 թ. եղի և ամրող հայ ժողովրդին ոչնչացնելու փորձեր, և որ դրա համար չի եղի որևէ Նյուրիքերզյան դատավարությունները՝ Երկրորդ 1980-1988 թթ. ԱՄՆ-ի արևօդիենտ Շոնալդ Թեյզանն էր, որը գտնում էր, որ Հոլոքոստին Խախորդին է Հայոց ցեղասպանությունը և նրան հացորդին են Կամրջաշի և այլ ցեղասպանություններ՝ ընդգծեալ, որ դրանց դատեար նրանց չափությունը է մոռացվել։ Մյու ցանկում պետք է ներառվեն Խախ Կիրզիզիայի արևօդիենտ Սակար Ալբար, Իրանի պրեօդիենտ Մոհամամադ Խաքամին և մի շաբթ այլ պիտույքունների գելավարներ, քարքարատիենն պաշտոնական, կուսակցապետներ, սենատորներ, պատրամենուի մայումներ և այլն։ Կցանկանայինը այդ ցանկի մեջ ներառեն Խախ Անդ Բրիտանիայի վարչապետ Ռինարոն Չերչիլին, որին պատկանում են հետևյալ խոսքնը. «1915 թ. բռրքական կառավարությունը սկսեց և աւորոց կերպով իրազործեց Փառ Ալիայում հացերի տիսրահեցակ ընդհանուր ջարդեց և դիմորտուացինեա... Որևէ կամկած չկա, որ այդ ուրագործությունը պատճառուիլ և գրեթե բարեկան նորոց քրիստոնեական ռասայից մաքրեալ համար»²²։ Այսուհետ կարենք այն է, որ պրեօդիենտներն իրենց տեսակետները արտահայտեն և դիրքորոշումները դրսուրել են իրենց պրեօդիենտական պաշտոնավարության շրջանում և ոչ դրանից առաջ կամ հետո։ Հատկապես շատ են նրանց հայուարարությունները Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին Խախուս նրանց պրեօդիենտ դառնապը. ինչպես Զորյ Բուշ ակազը. Բիլ Քիննունց, Զորյ Բուշ կրտսերը և այլն. Բաց հենց որ երանեց դառնում էին պրեօդիենտ, մոռացուրյան էին տախի իրենց Խախընտրական խոստումները և զանազան պատրիվակներով իրամարդկան պաշտոնապետ ճանաչել Արևետցիոց. Դրանից հետո նրանց խոստումները այլև կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել միայն պատմության համար։

Դ. Արմենությունի ճանապարհը միջազգային պատրամենտական կառուցցների կողմից՝ ըստ պաշտոնական չափանիշների։ Այս հարցը չպեսոք է շփոթել Արմենություն առանձին նրկների պատրամենտների կողմից ճանաչելու հարցի հետ։ Դրանք տարբեր քաներ են, քանի որ նրանք տարբեր մակարդակներ են ներկայացնում. ընդունվում են

242 N. Hovhannissyan, The Armenian Genocide. Armenian—The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World, p. 571.

տարթեր արարողակարգով և ազդեցության ու արդյունավետության տեսակներից միանգամանակ այլ խնդիրներ հետապնդում։ Նրանք տարբեր օրգաններ են։

Եթու խոր է գլուխ միջազգային պարամենտական կառուցների մասին, ապա առաջին հերթին նկատի է առնվում Եվրոպական Միության օրենսդրական նրկու օրգանները՝ Եվրոպական «Պատշաճներով և Եվրոպայի Խորհրդություն» Նրանց իրենց ընտրով, խնդիրներով և կառուցվածքով միջազգային հարաբերություններում իրենց նախադաշտ չունեցող մարմիններ են։ Նրանք «կազմում են ԵՄ-ի երկարաւառակի օրենսդրական ձևող և համարվում աշխարհում առավել հզոր օրենսդրական մարմինները։ Պատրամենտը և Խորհրդություն ձևավորում են Միության ներսում բարձրագույն օրենսդրական մարմինը»²⁴³։ Ուրիշն, խորը ներս հեղինակավոր և Եվրոպինարքան կառավարման համակարգում միջազգային արտակարգ բարձր կարգավիճակ ունեցող մարմին մասին է։ Պատրամենտը բաղկացած է ԵՄ անդամ 27 պետությունների 736 դեպուտատներից։ Անս այս մարմինն է, որը 1987 թ. հունիսի 18-ին ընդունել է Բանաձև Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու վերաբերյալ։ Նա ապրիլի 24-ը հայուարարի է Հայոց ցեղասպանության օր։ Այդ Բանաձևում կա նաև մեկ այլ վերին ասովիճակի հետաքրքիր հարցադրում, որը հաճախ չէ, որ պատճենում է։ Խորը հետևյալի մասին է՝ Եվրոպականները «համոզված են, որ Թուրքիայում հայ ժողովոյի հերթությունը որպես Երսիկական, Մշակութային, Լեզվական և կրոնական փողքամասնություն հետևում է (բիսում է — Ն. Հ.) իր սեփական պատմությունը ճանաչելուց», և «Հայով առնելով, որ բռնքական կառավարման մարմանը մարտնչություն մերժելով ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանությունը, շարունակում է գրկել հայ ժողովոյին իր սեփական պատմության նկատմամբ իրավունքից», եօրպականում է, որ «Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը կդիմուի որպես հետատես մարդկային ակցիա, որը կարող է միայն պատճիվ թերել քուրքական կառավարությանը»²⁴⁴։ Այդ բոլորից հետո Բանաձևը հաստատում է, որ 1915-1917 թվականների ողբերգական դեսպանը, ոյուր իրենց մեջ ներդրավեցին օգնելով տերիտորիալում թափառ հալերին, ցեղասպանությունը է այն իմաստով, որը սահմանել է ցեղասպանությունը կանխելու և կրա հան-

243 W. Churchill, The World Crisis, vol. V, The Aftermath, New York, 1929.

244 European Parliament, http://en.wikipedia.org/wiki/European_Parliament

ցագործությունը պատմելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Կոլոնիզցիան²⁴⁵:

Եվրոպական պատմամենու 1987 թ. հունիսի 18-ին ընդունած Բանաձևին իր բռնականակությամբ, հարցադրումներով, քննարկվող հարցերի շրջանակներով նոյեմբերին է Եվրոպայի խորհրդի պատմիչայի 2001 թ. մայիսի 14-ի Բանաձևը: Հայոց ցեղասպանությունը համարելով և ճանաչելով որպես XX դարի առաջին ցեղասպանությունը, դաստիարակելով ցեղասպանության դրսերման բոլոր տեխնիկաները, ցեղասպանության դաստիարակումը համարելով անհրաժեշտ բայց ցեղասպանությունը կանխելու ճանապարհին՝ «Ասամբեայի ենթուստրացրյալ անդամները կոչ են անում Եվրոպական Խորհրդի պատմամենուական պատմիչայի բոլոր անդամներին անհրաժեշտ բայց ենթակելու դաշտի մասնարկելու» ճանաչելու Օսմանյան կայսրության կողմէց XX դարի սկզբին հայերի դեմ կիրառած ցեղասպանությունը»²⁴⁶:

Արագիտված Եվրոպական միության բարձրագույն օրենսդրական մարմնինը, կազմինած Եվրոպական պատմամենուից և Եվրոպայի խորհրդից, իր երկու քանակամերու ի լոր աշխարհի տնօնքացրեց, որ երա համար գոյություն չունի աշխախի հարց ողջ է արդյոք Հայոց ցեղասպանություն, բայց ոչ: Նա սանելիք կատարված անձնագույն է Հայոց ցեղասպանությունը որպես կատարված իրողություն և կոչ անում այն բոլոր նրկութիւնն, պարունակութերին, դիպուտատներին, որոնք դեռ չեն ճանաչել Արմենոցիդը որպես կատարված անհերքելի պատմական իրողություն, շրապեն դա անելու: ԵՄ-ի բարձրագույն օրենսդիր մարմնինը որևէ մեջ է տեսնում իր պատմական առաջնորդություններից մեջ՝ եթենու այն ճշնարիտ հիմնադրություն, որ նման ակցիան կինդի բավարդու միջոցներից մեջը՝ կանխելու նոր ցեղասպանությունները, համարելով դրանք հանցագործություն ընդունել համայն մարդկության:

Ե. Կրտսեարարությական չափանիշներ. Անզ մնամ է ավելացնել, որ ենան քանակամեր և որոշումներ են ընդունել նաև Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը, Խաղաղության կողմեակիցների համաշխարհային խորհուրդը, Երիտրասարդ մարդկանց քրիստոնեական ասոցիացիան և միջազգային այլ կազմակերպությունները: Ինչ դա նշանակում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչում նաև մեկ այլ, շատ կարևոր առակե-

245 European Parliament Resolution, June 18, 1987.

http://www.semenian-genocide.org/Affirmation.152/contents_category/7affirmation_d...

246 Կոմիտենու:

տով կամ շրբորդ չափանիշով՝ Արմենոցի միջազգային ճանապահ կրթական-քարողական չափանիշով։ Սա շատ էական համելում է սակածին, որևէ ամբողջացնում է մեր այն տեսակեցոց, որ Արմենոցի միջազգայնորեն ճանաչումն արդեն կառարված իրողություն է։

Բայց դա չի նշանակում, թե ճանաչման գործընթացն ընդհանրապես ավարտված է։ Ոչ, գործընթացը շարունակվելու է, նորանոր պատրայիւններ, ժողովորդներ և էրեխտական խմբեր նև ներգրավվելու դրա մեջ և դարձալ իրապարակավ հայտարարելու, որ իրենք ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, դատավարություն են դա իրականացրած երիտրության դադիվենքին, պահանջում թուրքիայի կառավարությունից ընդունել իր կառարած հանցագործությունը, ևերդուրյուն ինդեղից հայ ժողովրդից և բավարարել նրա պահանջները փոխաստուցման հարցում։ Ճանաչման պետությունների ներկա թիվը կազմող է 21-ից հասնել 51-ի, 75-ի և արև, որը ոչ թե հարցականի տակ է դնելու Արմենոցի արդեն ճանաչված լինելը որպես անհերթի իրողություն, այլ ընդհակառակը, ավելի հիմնավորելու և իմաստավորելու է ՄՄԿ-ի 1948 թ. Կոնվենցիայով հաստավված այն բացարձակ ճշմարտությունը, որ պայքարը ցեղասպանությունը կանխվելու և նրա հանցագործներին պատճեն համար ավելի լայն ժամանելու է ընդունելու և նոր բարի և ստանալու։ Նման պայքարի սաստկացումը միանգամայն արդարացված է, բայց որ ուզած ցեղասպանությունն հանցագործություն է ոչ միայն տվյալ ժողովրդի, այլև համայն մարդկության դևակ։

Կցանկանայինը այս հաստվածն ավարտել՝ հղում կատարելով Թուրքիայի վարչապետ Երրողակին Ծննդապանագետների միջազգային աստցիացիայի դեկանարենքի 2005 թ. հունիսի 13-ի բժակիր նամակի այն հաստվածից, որտեղ երանք միջազգային ցեղասպանագետ-փորձագետների անունից հայտարարում են՝ “The Armenian Genocide is corroborated by the international scholarly, legal and human rights community” — «Հայոց ցեղասպանությունը հաստատում է միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների հանրությունը»⁴⁴։

Սա Արմենոցի ճանաչման վերաբերյալ միջազգային հնդինակավոր աւորածի անցելանելի վերջիկուն է։

Եվ այսպես՝ «Հայոց ցեղասպանությունը-Արմենոցի-Հայասպանությունն արդյոք արդեն ճանաչված պատմական իրո-

247 Council of Europe, Parliamentary Assembly, Doc. 9056, 14 May 2001, <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc01/EDOC9056.htm>

դույրութեան է՝ հարցին մնեք պատսխանութեան և ներ դրականութեան Այն, 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում երիտարության դահիձների ձեռքով Հայոց ցեղասպանությունն արդին միջազգային հաւաքորյան, Եվրոպական, ասիական և ամերիկան տարրեր պետքարյունների, միջազգային պատգամիններական, դատական-իրավական մարմինների՝ տրիբունալների և ասցանների, մի շաբաթ երկրների պրեզիդիւնների, նկեցեցական համաշխարհային և այլ միջազգային կազմակերպությունների կողմից և Շնորհականությունը կամխելու և երա հանցագործությունը պատճենում ՄԱԿ-ի Կոնտենտիոնայի հիմնարքույթների համաձայն ճանաչված իրողություն է, ինչպես նրանքան Հոկտեմբեր և դրան հաջորդած մյուս գնդառապանություններն աշխատեն:

Այս համառակունքն անելիքը՝ նկատի ունենալ խան այլ համբաւմաները, որ փաստորեն մնան է մենք պիտույքն, որը շարունակում է կառաւային-ընկած ժամանելով Արմենացիդ-Հայուսպաւաւորյունը՝ ուշադրույթան չարձանացնելով նրան ուրդյան ազնիք, արդյարամիս և սրայի մուածող միջազգային ուժերի բազում կրչերն ու առաջարկությունները՝ ընդունելի իր ևստորդի կառարած մեղրեց և հանցանքները, ներուղյաց իննորելի իր գոհերի ժառանգելերից հայերից; Խոսքը Թուրքիայի տասին է: Բնականորեն հարց է ծագում, թե ինչ էիմանցներով հանցագործ-ուժրագործ տեսալիքոց պեսոք է գերակացող հանդիսանա աշխարհի բազում պետությունների, պարզաբնությունների, միջազգային կազմակերպությունների, իրավական մարմինների, պիտույքանների և գիտական կազմակերպությունների, պետական գործիչների և այլոց տեսակատառների վրա: Այդ որունի և որ հաստական առողջական է, որ Եականպատվորյունը տրվում է ուժրագործ-հանցագործի փաստարկներին, և Վիրոշիկուն արձակվում Է հաշիվ առնելով նրա ցանկությունները և արդարադատությունից խուսափելու երա հիվանդացին մղումները: Եթե կշնորի մի նմարի վրա դրվել ցեղասպան պիտույքան՝ Թուրքիայի կառարած հանցաներեց և բորբական «Փաստարկներ», իսկ մյուս նմարին՝ բազում միջազգային կազմակերպությունների, կառույցների, ասոցիացիաների, պարզաբնությունների և այլ օրենսդիր մարմինների թերած անեներեցի փաստարկները, առաջցուցելուց, դատավան-իրավական մարմինների արձակած հիմնաւոր վճիռները, եկեղեցական, մարդու իրավունքների պաշտպանների ընդունված բառեաձեւերը և այլն, ապա կշնորի որ նմարն ավելի ծանր կլցի: Հաւուն արդարադատության կարող ենք վառառի լինել, որ այդ հարցում երկու կարծիք չեն կարող լինել: Թուրքական նմարը միևնույթ պես որ կրաքարական և կանձնեառան:

Եթե Թուրքիան ուզում է շարունակել իր գոյությունը՝ ճակատին կը լով «ցեղասպան պետորդան» խարսած, մեկուսացված միջազգային գիտական, իրավական և մարդու իրավունքների համայնքից, դա նրա գործն է:

Բայց դա արգելակող հանգամանք չպետք է ծառայի ի լոր աշխարհի հայտարարելու, որ Արմենոցից ճանաչված ցեղասպանություն է, ինչպես Հոլոքոստը և մյուս ցեղասպանությունները: Արմենոցից, որ պիս ցեղասպանություն, ճանաչված սպառնական իրողություն է:

1. ՅՐԱԺԱՐՈՒՄ ԴՆԱՄԱԾ ՏԵՍՎՈՐՈՒՅԹԱՆԵՐԻՑ ՇՆՈՐՀԱՊԱՐՏ ԵՆՔ ՏԱԿԱՏԱԳՐԻՆ

Հայոց ցեղասպանության և եղան հացորդած ցեղասպանությունների վերաբերյալ բազմաքեռույք կրուժերի մանրազնին ռատումասիցուըյրեաց մեջ հետարափորբայուն և, առանց ավելորդ համեստություն ամենու, իրավունք է վերապահում կառարել մի շաբար հիմնավորված նօրահանգումներ, որոնց կանակությունը չի սահմանափակվում չու սույն աշխատության շրջանակներուն։ Այդ եղանակացուցումների շարիկի իրենց հետագա հաստատումն են գալուում վարուց ի վեր գոյություն ունեցող մի շաբար տեսական դրսություններ, ինչպես ցեղասպանությունների համար մարդկության դեմ ուղղված հանցանք և ուրագործություն լինելու հիմնադրույքը, իսկ մի շաբար այլ դեպքերում հեղինակած փորձել է առորմի մոտեցումներ ցուցաբերել ցեղասպանության թեուրի, պատճառների, իրագործման մնիաւահղմների, մարդկության դեմ ուղղված այլ ուրագործության նկատմամբ միջազգային գիտական, իրավական համրության և պիտական-պաշտոնական մարմինների դիրքորոշման բացահայտման հարցերուն։ Դրանց թվում պետք է նշել նաև «ցեղասպան պետության» և Արմենոցին ենթած բազմակրթմանի ու խորացին լրացրանությունը, ցեղասպանության հետ կապված հայոց փորձի պատմական հշանալության բացահայտումը, մասնավորապես Լեմինինի կողմից «Հենոցիոյ» եզրի ձևակրթման և հայտնարերման, «Ցեղասպանության» ասիմանման, ՄԱԿ-ի 1948 թ. Կունինցիոնայի հիմնադրույթների մշակման և հարակից այլ հարցերուն և այլն։ Կարծում ենք՝ առաջին անգամ է բահածակալ կերպով ռատումասիցում և տարբեր առավելաներով հետագություն մի այնպիսի հարցը, ինչպիսին Հայոց ցեղասպանության՝ որպես նախանդության դերն ու նշանակությունը Անմինի պատմական դրակազմիկ հայտնագործությունների մեջ։ Տարբեր ցեղասպանությունների, առաջին հերթին Հոգորոտի վերաբերյալ նյութից ուսումնասի-

բուրյունը հիմք հանդիսացան եզրականգնելու, որ պատմական ասպարեզում նրանց հայտնվելը թեավ չկարողացավ առվեր ոցել որոշ հարցերում Հայոց ցեղասպանության առաջնայնությունների վրա կամ նահմացնել նրա նշանակությունը ցեղասպանագիտության տեսության և պրակտիկայի մեջ:

Մեր նախառակն էր Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության դեպքում մեռ ոչ թե նրա շուրջը աւելիցված կարծրատախավերի խորհուրառում, ձանձրությ առաջացնելով և հեռացած մոտեցումների ծանծաղությունը և լող տաղ ցամաքելու վտանգի առցել հայտնված և բարակած առունելի վերածված նախվին գետակներում, այլ ցոյց տարու և, ինչոք չէ, ապացուցելու, որ Արմենոցիդի վերաբերյալ նախվին և հեռանաշ պատկերացումների դարաշրջանն անմերադարձ կերպով անցել է և ժամանակն է ձերքազատվելի հետոիներից: Չենք բարցնում, որ պահանջում էր համարձակությունն և համապատասխան ինֆախություն: Եվ մենք շնորհապարտ ենք ճակասուագրին, որ այդ հարցում նրա ընտրությունն ընկազ մեզ վրա: Եվ արդյունքում մենք կարողացանք ապացուցել, զոնք մենք այդպես ենք կարծում, որ Հայոց ցեղասպանությունը, Արմենոցիդ-Հայասպանությունը ոչ թե մոռացության տրված կամ չհանայված, մշտակիս վեճի և վիճարանության առարկան հանդիսացող ցեղասպանությունն է կամ թեևս, այլ արդեն ճանաչված պատմական իրողություն, որի հետ պես է հաշուվելու ցեղասպանությունը ժխտող առևտությունից աշխատների անզամ: Մենք այդ եզրակացությանը հանգնեցինք՝ մեզ աջակից ունենալով ամրող վիրիսարի պատմական նյութը, միջազգային գիտական, իրավական, պաշտոնական հանրությունը, մարդու իրավունքների համար պայքարողների հօգոր ռանակը, տարրեր հարանվանությունների պատկանող կրտսեական-եկեղեցական, այդ բավում և Եկեղեցիների համաշխարհային խորիրի որոշումները և մոտեցումները, միջազգային ամենահեղինակալոր գիտական, ցալքաբական, դրամական, դատավական փորձագիտական առանձների մուսնագիտական վերդիկտները և արք: Մենք մեր հաշվարկների մեջ մոցրեցինք նաև այն իրողությունը, որ վերոնշյալ կազմակերպությունների, մարդիների, ասոցիացիաների, խորիորդների հետեւից գլուխ և նրանց պաշտպանում նև հարցուր միշտնավոր մարդիկ: Դրանք ոչ թե առանց զինվորի զինվորակներ են, այլ գրաքետ գրահրամանատարներ, որոնք հիմանի նև տիրապեսում զինվորական արվեստին, հմտու նև ռազմավարության և մարտավարության առաքելություն:

Միաժամանակ մենք մեզ յոիվ հաջիվ ենք տախիս, որ առաջ բացելով Սրբնոցիի՝ որպէս գեղասպանության արդին ճանապահօծ լինենու և պատմական իրողություն լինելու տևականությունը՝ մեր դեմ ենք ենք համում ինքն տևակետների պաշտպանների մի վիճակարի բանակ, որը զանազան ձևերով կիրարձի հաջոցականի տակ առնել կառ կառակածի տակ դնեն, անգամ ինչ-ինչ պիտակներ կացնեն մեր նոր մոտեցումը միտնելու և Արմենցին աղոթե ճանապահօծ լինելու հանգամանքը հնդրելու նպատակով։ Հարգելով որդիշների իրավունքը՝ գտնում ենք, որ մեր տեսակետը նոպնպիս արդամի է համամեման մոտեցման։ Այդ առումով պատրաստ ենք լինու ամեն մի առողջ, անկրողենակայ, փառուարկված և իմանալորիսած ընթացաւողյուն։ Մենք չենք բարառում նաև, որ մեր կողմից առաջարկվող տեսակետը ոչ միայն իր հակառակորդները, այլև իր պաշտպանները կունենան։ Այս պահին, հարգելի ընթերցող, իմ առջև իմ լուսահոգի մոր՝ Երգուանու 1909 թ. ծնված Սրբուհի Հակոբի Պողոսյան-Հովհաննելուանի՝ ընդունուց վեց տարեկան հասակուն ցեղասպանության բորբոքված անցքած, գաղոթ ճանապարհները իրացրով հաղթահարած և Ակերաննորապոյն ամերիկան որրանոցում հայության հոգեաստանց դիմքն է։ Կյանքի վերցին շրջանում նա անընդհատ կրկեռում էր, որ եթի բոլոր տան իրեն զեալ Երգուան, ապա անպայման կզոտի իրենց հաքրական առնոր, տան բաւակին և դուրց բացնոր՝ կրտնի ներս։ Եվ նա չէր կարողանում իր արցունեցները զապել Բայց չստացվեց, և իմաս այդ պարագան ինձ հաւեջան չի տախիս և անցնեհատ հետապնդում է ինձ։ Ինձ համար դա Օսմանյան կայսրությունում կառարիւմ և Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող ամենազորեց արքացուցն է։ Իսկ մնացյար... մնացյալն ինչ ուզում են, բոլոր առնեն։ Դա արդին ինձ չի հետաքրքրում։

2. ԴԱՐԻԵԸ ԹՈՒՐԻԱՆ, ՄՆԱՏ ԴԱՐԻԵ, ԻՍԿ ԶՈՒՅՑ ԶՈՅՑ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՎԵՐՍՊՐԵՏ ԵԿ ԴԱՐՈՎՎ ՊԱՅԱՆՁԱՏԵՐ

Մենք մեր առջև խնդիր էինք դրել ենան հետազոտելու, թե Հայոց ցեղասպանությունից 95 տարի աեց ինչ փոփոխություններ են տեսիլ ունեցել դահմի և գոհի կարգավիճակուն։ Հարգարժան ընթերցույնին հիշեցնենք, որ սույն աշխատության վերենագրի օրգանական մասն են կազմում «Դահմակ և գոհ» բաները, որոնեղ դահմակը Թողրիան է, իսկ գոհը՝ առաջինն աշխարհում քրիստոնությունը պահական կրոն հոչակած հայ ժողովուրդը։ Ռւառմնասիրությունները ցուց են տախիս, որ

փոփոխությունները, իրոք, տեղի են ունեցել, սակայն միմյանց հակառակ ուղղություններով:

Թուրքիան ուժագործության և հանցանեցների ասպարեզներում շարունակում է ոչ միայն պահպանների իր առաջատար դիրքերը, այլև հարստացնելու ուժագործ քառյարի նոր տիտիկ իրողություններովէ Եվ այսպիս:

Թուրքիան ուժագործ-հանցանեցն է XX դարում առաջին ցեղապահությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունն իրացրծելու համար:

Թուրքիան հանցանեցն է, բոլոր պատմաբան, պրոֆեսոր Թանգօ Արշամի ընուրագրությամբ՝ որպես Արմենոցի և ընդհանրապես ցեղասպանության ժխտման ինդուստրիալի հիմնադիր:

Թուրքիան հանցանեցն է նաև մեկ այլ առումով: Հրեա ցեղասպանցներու նարարի Զարկին 2005 թ. Ֆորմայում կայացած Յեղասպանագիտության միջազգային ասոցիացիայի հերթական համաժողովում հայութարարեց. «Յեղասպանությունն կատարած պետության կողմից իր կատարած ցեղասպանության ժխտումը հավասար է նոր ցեղասպանության իրացրծում արդ նոյն ժողովուի նկատմամբ»: Երբ այս տեսանկերդումից ենք մտնենու Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու Թուրքիայի համար ցանցերին, ապա պարզ է դառնում, որ եա հայերի նկատմամբ կատարում է մի նոր հանցանեցն՝ երկրորդ ցեղասպանությունը:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի կուած փոփոխությունները վատից դեպի ավելի վատուն են տեղի ունեցել, ինչն ավելի է խորացնում երա հանցանեցն: Ստացվում է մի պետություն՝ երեք հանցանեցն՝ 1915 թ. մի պետություն՝ մեկ հանցանեցն դիմաց:

Թուրքիան պահպանն է դահճի իր կարգավիճակը՝ եռապատկելով իր դահճային գինաւոցը ուժագործությունների եռու տեսականիութ:

Փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև հայերի՝ որպես գոհի կարգավիճակում: Նրանք այլև ցեղասպանությունից հետո ընկած առաջին շրջանի նախկին հուսահատված, մոլորդած, ոչ մի տեղից օգնություն չակնակալու, շփոթված ամրությ չեն, որը կարծում եք, թե աշխարհի վերջը եկել է: Նրանք աստիճանաբար, բայց հաստատում քայլերով ծանր համազգային հարվածից հետո ուշից նկած ազգ ներ: Նրանք կարողացան վերականգնել իրենց անկախ պետությունը, որը դադարեց լինելուց, հայ հանձնարկ քանառանոց Հռովհաննեան Թումանյանի խորհրդով ասած, «որիք հայրենիք, որիք հայրենիք» և Միծ եղիսենի մասին խոսելու, խորին ոչ թե արցունք քամիկ, այլ արժանապատվությամբ՝ միջազգային ասլյաններում պիտականության դիրքերից ներկայացնելով իր համազգային խնդիրները: Հարությունը սկսնց իր խնդիրների, այդ

թվում և ցեղասպանության մասին խոսել ոչ թե ատերաբեռն, այլ պահանջերով: “Պատմության թեմից ընդմիշտ հետացազ հայ գոհի նախնին, խոհուկ տեսակը՝ իր տեսքը ցիցերով պահանջառեր և արժանապատիլ հայն՝ ընդունակ զենքով պաշտպանելոր իր իրավունքները:

Արմատական վիճակությունների ներարկվեց նաև ափուոքահայց: Նա ուրիշ կանգնեց, իր մեջը շուշեց և իր հոգերանությամբ, մտածելակերպով ու սոցիալ-քաղաքական դրությամբ դադարեց գաղթական լինելոց: Նա իր մոքից վաճաց գոհի պատկերը և այսօր աշխարհին ներկայանում է ամենապատիկ, իր ազգային կառուցներն ունեցող, աշխատասեր մի ժողովորդ, որը դարձել է կարևոր գործոն, և որի հետ հաշվի են ևսում նրան հյուրընկալող երկրների բնակիչները և իշխանությունները:

Ինչորևէ, հայերը՝ Հայաստանում թն այցուցում, չեն մոռացել, որ իրենք ներարկվել են ցեղասպանության և հայրենիք են կորցրել: Այդ չափով նրանք իրենց մեջ դեռ կրում են գոհի ներարկվածի պատկերը: Սակայն դա անհրաժեշտ է ոչ թե լացունութի, առևորչիվանի, այլ պահանջատիրության, օրինական Հայրենիքի օրինական պահանջառեր լինելու համար: Դա անհրաժեշտ է նրան իր օրինական պահանջները ներկայացնելու համար: Եվ հայի այդ նոր տեսակը հստակ պիտի այլ հասցեն, թե ուս պետք է իր օրինական պահանջները ներակայացնեն:

Դա թուրքիան է:

Հայաստանի հայերը և ափուոքահայերն այսօր աշխարհում միասին կազմում են 10 մը: ‘Դա արդեն մեծ թիվ է, որը չի կարելի անտեսել:’ Նա կարող է դառնայ կարևոր գործոն միջազգային հարաբերություններուն: Հայ պոեզիայի մյուս համեմարդի՝ Ավետիք Բասհանգանի բաներով առած՝ ուշադ ո հզոր քո պատճան, կարծակռու է իմ դու, Դո, Հայաստան, իմ համերժող անոն բառը ո վսիմ»:

Կառան ենք, ոյ ժամանակի աշխատում է հօգուտ հայերի:

Պատմությունն կարող է սիսավներ գործն, անզամ սայրաբեկ, բայց նրերը չի հաջումի կերծիքի և անարդարության հետ:

ՅԵՂԻՆԱԿԻ ՄՍՍԻՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի բորակից անդամ, Հայաստանի գիտության վառականության գործունեության հաջապահի մոցամակալից: Անդամ է մեզ տասնյակից ավելի արտասահմանյան գիտությունների ակադեմիաների և գիտական ընկերությունների:

Կես դադիր ավելի նորա գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում են գտնվում արարական երկների (Եօդիպոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Պորտուգալիա, ԱՄԷ, Սաուդյան Արաբիա և այլն) պատմության, Աերձայնոր և Միջեղն Արևելքի, Հարավարևելյան Ասիայի միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերությունների, ցեղասպանագիտության, երնորդաշրական բախումների, Լեռնային Դարարադի հիմնախմբների, Հայաստանի արևարին բաղադրականության և միջպետական հարաբերությունների, Հայ սփյուռքի, Բաշարական խւածի և այլ հարցերի ուսումնասիրությունը:

Նորա գրյիմ են պատկանում “Образование независимой Сирийской Республики”, Москва, 1968; “Ethnopolitical Conflicts in the Transcaucasus. Their Roots and Solutions”, University of Maryland, USA, 1997; “The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, 1998; «Արարական երկների պատմություն. VII–XXI դարեր», Երևան, 2003–2007 թթ.; “The Armenian Genocide. Armenianocide — The Most Genocidal Genocide. In Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian”, Yerevan, 2009.

Նեղինակ է 450-ից ավելի գիտական աշխատությունների, այդ թվում՝ մոտ 60 մենագրական հետազոտությունների, որոնց գետի մասց հրատարակել է տարբեր երկներում:

Թեմպրիցի (Անգլիա) Սիրազգային Կենսագործական Կենտրոնը 2004–2008 թթ. նորան ճանաչել է «XXI դարի ականակոր գիտնական», «Աշխարհի առաջատար գիտության»։ Խոհ 2009 թ. մտցրել է «100 ամենաականավոր գիտմականների ցանկը»։

ՕԳՅԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Փաստարձեր, պայմանագրեր, բանաձևեր ու էլեկտրացիաներ, որոշումներ, այլ պաշտոնական նյութեր

1. Անգլիակի. Ֆրանչիակի և Ռուսաստանի կառավարությունների Խաճառնող հայութաբորբոքունց Ծամանյան կայսրությունում Խայերի կոտորածների և թուրքական կառավարության անդամների անձնական պատությանաւերաբռն մասին. «Հայ», № 134. Սանկտ Պետերբուրգ, 13 մայ 1915 թ.
2. Արարագիան Առաջին Կռնքընաց. 1913 թ. Փարփա, Դայկական Յարց, Քանրագիտարան, Երևան, 1996:
3. Ազայումն Դ. Գ. Բախովոյ պայմանագրեր, Երևան, 2002:
4. Բարսեղյան Լ. Ա. Տարեգրություն Դայոց ընդասմանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման, Երևան, 2004:
5. Շնկրեա «Շնկրահայաստանի» նախարար, ընդունված ՌԽՖՍՀ ժողովությունի կողմից 1917 թ. ընկառությունի 29-րդ Դայկական Յարց, Դամբագիտարան, Երևան, 1996: Դայաստանը միշագգային դիմանագիտական և տպետական արտադին քաղաքականության փաստաբարերում, Երևան, 1972:
6. Թուրք արարական հոգինակ հուշագրությունը 1894–1896 թթ. Խայմազան կոտորածների նախ, «Պատմա–քանահայրական համելու», № 3, Երևան, 1990:
7. Դայաստանի Խանրապետության Արտաքին գործերի նախարարություն. Դիվանագիտական Բանքեր, Կենսունիկ–Խուալիա, 1993:
8. Դայաստանը միշագգային դիմանագիտական և տպետական արտադին քաղաքականության փաստաբարերում (1828–1923), պրոֆ. Յ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:
9. Դայերի ցեղասպառություն ըստ Երիտրությունի դրասավարության փաստաբարերի. Առօքարանը, քարգմանությունը, ծանոթագրությունը Ա. Յ. Փափաջանի, Երևան, 1988:
10. Դումական արխիվային փաստաբարերի հայ–հենական հայութեառությունների նախ Առաջին Դայոց կառավարության շրջանում (1918–1920 թթ.): Թարգմանություն հունարենից Դ. Մ. Բարբերացամ, Երևան, 1988:
11. Սեւրոնյան Ուլքեն. Խաղամացված Խայերի խմբիների շորջ, Երևան, 2008:
12. Անրի Խաչության պայմանագրը. 10 օգոստոսի 1920 թ. Դ. Ազայումն, Բախովոյ պայմանագրեր, Երևան, 2002:
13. Ենդասպանության բինանական արժարժումներ. «Ազգ», Երևան, 5 նոյեմբեր, 2010, էջ 1:

14. Փափազյան Ա. Գ. Դայերի ցեղասպանությունը բուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, 2001:
15. Փափազյան Ա. Գ. Թուղթական վալերագրական նյութերը Օսմանյան կայսրության ոչ մահմետական ժողովուրդների մասին (1839—1915 թ.), Երևան, 2002:
16. Պեղապակ վաստակություն ֆանանակավելից մեռքիայի հայ և այլ քրիստոնյա փորբանանությունների վերաբերյալ, «Սովորական նախատեսման» (ամսագիր), Երևան, 1983, Խո. 6:
17. Նայեր Է. Ղուսեյն Դայերի դեօ (Արամաստեսի վկայություններ), Գահիդն, 1960:
18. Օսկանյան Վ. Ա. Ամավազու տասնամյակ Ելույբների ընուրանի, Երևան, 2009:
19. «Սասադիր ալ-արաբիյա հասուլա քարիմա իրաշասի ալ-արման», «Արաբական ալ-արաբիյա հայերին ոչնչացնելու սօբազորքության մասին», Փաստաթղթերի ժողովածու, Կազմ. Ռ. Պողոսյան, Թբիլիսի, 1988, արացերենի:
20. «Կահանին ալ-օք'քամար ալ-արաբի ալ-ավալ. 1913», «Արարական աշարժին կոնքարելու փառակարգություն. 1913», Թբիլիսի, 1985, արացերենի:
21. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель проф. В. Микаелян, Ереван, 1995.
22. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, второе дополненное издание, Ереван, 1982.
23. Геноцид армян перед судом. Судебный процесс Талаат пашы. Стенографический отчет. Под ред. проф. д-ра С. С. Селекянца, Москва, 1992.
24. Дипломатический словарь, т. I, Москва, 1960; т. II, Москва, 1961; т. III, Москва, 1964.
25. Католикос всех армян Николаю II, 24 декабря 1912. Архив внешней политики России, Политархия, д. 3460, л. 32—35.
26. Ключников Ю. В., Сабанич А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах, декларациях. Ч. II. От империалистической войны до снятия блокады с Советской России, Москва, 1926.
27. Ключников Ю. В., Сабанич А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах, декларациях. Ч. III. От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции. Вып. II. Акты дипломатии иностранных государств, Москва, 1929.
28. Раздел Азиатской Турции [по секретным документам б. Министерства иностранных дел]. Под ред. Е. А. Адамова, Москва, 1924.
29. Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 года—10 мая 1914 года, Санкт-Петербург, 1915.
30. Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг. Москва, 1952.
31. A Noteworthy Document on Armenian and other Christian Minorities in Present-Day Turkey, "Kroonik" Yerevan, 1983, № 6.

32. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. 1918–1945. Series D, Band VII, Baden-Baden, 1955.
33. "California Courier", Los Angeles, December 8, 2005.
34. Catalonia Parliament recognizes the Armenian Genocide. 05. 03. 2010.
35. Council of Europe, Parliamentary Assembly. Doc. 9056 2nd edition. 14 May 2001. Recognition of the Armenian Genocide. Written Declaration No 320, <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDoc01/EDOC9.056.htm>.
36. Definition of Genocide Convention. Institute for the Study of Genocide. Articles I–IX of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Approved by the United Nations General Assembly Resolution 260A(II) of 9 December 1948, entry into force 12 January 1951 in accordance with article XII, http://www.instituteforthestudyofgenocide.org/oldsite/definitionof_genocide.html.
37. Deutschland und Armenien. 1914–1918. Summlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Johannes Lepsius, Potsdam, 1919.
38. Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. First Series, vol. I. London, 1952.
39. Documentation on the Genocide against the Assyrian-Suryoye-Chaldean-Aramaic People (Seyfo), 1999.
40. Doleful Conclusions of One Document. Eye-Witnesses Testify. "Armenia Today", Yerevan, 1985, No 6. Each and Every April 24. Renewing a Commitment to Remember and Survive, The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia. A Quarterly Publication, Yerevan, 1997.
41. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia, Vol. I, No3, July–September, 1997.
42. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia, Vol. 1, No 4 October–December, 1997.
43. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia, Vol. 2, No 1, January–May, 1998.
44. European–Armenian Joint Federation Press Releases. Events Campaign Documents. First Minister of Wales recognises the Armenian Genocide on Holocaust Memorial Day. <http://eafjd.eu/sspip.php?brevet=2353>.
45. European Parliament Resolution. July 18, 1987. European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question. Doc. A2-33/87. Believes that the tragic events in 1915–1917 in the Ottoman Empire constitute genocide.
46. The Holocaust. Etymology and Use of the Term, http://en.wikipedia.org/wiki/The_Holocaust.
47. Human Rights Association of Turkey, Istanbul Branch. Press Release, 24th April 2008. It stated "24th of April is worldwide recognised as the date signifying the Armenian Genocide. Only in Turkey it indicates taboo". www.armenian-genocide.org/Affirmation.362/current_category/5affirmation_d.

48. Hurewitz J., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record. 1914–1956*, vol. II, New York, 1956.
49. International Affirmation and Recognition of Armenian Genocide, www.ourarat.com/english_rec.htm.
50. International Association of Genocide Scholars. Officers, Former Presidents, Notes, External Links, http://en.wikipedia.org/wiki/International_Association_of_Genocide_Scholars.
51. International Association of Genocide Scholars. Florida Atlantic University, Boca Raton, Florida, USA, June 4–7, 2005. *Ninety Years after Armenian Genocide and Sixty Years after the Holocaust. The Continuing Threat and Legacy of Genocide*. 6th Biennial Conference, June 4–7, 2005.
52. International Association of Genocide Scholars Officially Recognizes Ottoman Genocide Against the Armenians, Assyrians and Hellenics, December 26, 2007. Resolution on genocides committed by the Ottoman Empire, www.atsur.com/~aah/news/2008031a.html.
53. Lemkin Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, 1944.
54. Lemkin Discusses Armenian Genocide in Newly-Found 1949 CBS Interview, *The California Courier*, Los Angeles, December 8, 2005.
55. The Crime of Genocide. A United Nations Convention is aimed of Preventing Destruction of Groups and of Punishing Those Responsible, 9 December 1948, N. Y. 1949. *Штутгартский Труд. Яшбрштадтский, 1948, № 12, с. 246; Сборник действующих договоров... Вып. 16. М., с. 66–71.*
56. *The Memoirs of Naim Bey*, London, 1920.
57. Mercosur Parliament recognises and condemns the Armenian Genocide, 24 November 2007, www.armenian-genocide.info/2007/11/mercosur-parliament-recognises-and.html.
58. No Place for Denial, IAGS Letter on calls for "Impartial Study. International Association of Genocide Scholars to a Prime Minister of Turkey Recep Tayyip Erdogan, Ankara, Turkey on recognition of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire during World War I, <http://www.rferl.org/content/article/1075779.html>.
59. Nobel Laureates Call For Armenian-Turkish Reconciliation and urged the Turkish government to acknowledge that the 1915–1918 mass killings and deportation of Armenians in the Ottoman Empire constituted genocide, <http://www.rferl.org/content/article/1075779.html>.
60. Oskanian V., Speaking to be heard. A decade of speeches, Yerevan, 2008.
61. Pan Armenian net_Swedish Parliament Refuses to Recognize the Armenian Genocide, June 12, 2008, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide.

62. Papers and Announcement of 6th Biennial Conference. International Association of Genocide Scholars, <http://www.institutefortheestudyofgenocide.org/oldsite/conference/006ags-conf2.html>.
63. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, vol. V, Washington, 1946.
64. Permanent Peoples' Tribunal. Verdict of the Tribunal. April 18, 1984. on recognition of the Armenian Genocide and denial by Turkey to Acknowledge it.
65. Raphael Lemkin (1900–1969), http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael_Lemkin.
66. Recognition of the Armenian Genocide. International Organizations, http://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_the_Armenian_Genocide.
67. Ronald Reagan, April 22, 1981. Proclamation 4838 of April 22, 1981. Days of Remembrance of Victims of the Holocaust by the President of the United States of America, www.armenian-genocide.org.
68. Sweden Parliament Report, March 29, 2000.
69. The White House Office of the Press Secretary. April 24, 2009. Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day. Recognition of the Armenian Genocide, Wikipedia; The Free Encyclopedia.
70. World Council of Churches. August 10, 1983. Official Report VI Assembly. World Council of Churches. Vancouver, Canada 24 July–10 August 1983. 5. 11 Minutes on Public Issues of Continuing Concern to the WCC. Minutes on the Armenian Genocide, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.65/current_category.5/affirmation_det.
71. Yang Men's Christian Association ("YMCA"), July 20, 2002. 15th World Council of YMCAAs Mexico, 14th–20th July, 2002. The World Alliance of YMCA recognizes and condemns the genocide committed against the Armenian people.

II. ԱՅԽԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՒԺԵՐ

72. Ազատության և Հայ ողբերք Ամերիկայի, Գիրը առաջին, Լոս Անդելս, 1955: Գիրը երկրորդ, Լոս Անդելս, 1999: Գիրը երրորդ, Լոս Անդելս, 2002:
73. Երևան Դ. Ա. Շնորհը հագումը, Երևան, 1975:
74. Իօնիկան Յ. Զ. Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Երևան, 1984:
75. Իօնիկան Յ. Զ. Սոցիալական հոգեբանությունը և ցեղասպանությունը: Երևան, 1990:
76. Կըրակոսյան Հ. Ա. Առաջին համաշխարհային պատճեազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1985:
77. Կըրակոսյան Հ. Ա. Երիտրուրեթը պատմության դրամատանի առաջ, Երևան, 1983:
78. Պատրարքան Մ. Ա. Օրեչկովսկա Ա. Ֆ., "Պատրոսյան Յու. Ա. Թուղթիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1989:

79. Հովհաննիսյան, Ա. Չ. Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում, Երևան, 1967:
80. Հովհաննիսյան Ա. Չ. Սարգսյան Յ. Յ. Միջամա անկախության համար մղյած պայքարում, Երևան, 1975:
81. Հովհաննիսյան Ա. Չ. և ինք. լուլ., Հայաստանի հարավից երկրների պատմություն, Երևան, 1992:
82. Հովհաննիսյան Ա. Չ. Դայոց ցեղասպանության պատճառների լուսաբանությանը և գնահատությամբ արարական ժամանակակից պատմագրության մեջ, Երևան, 1996:
83. Հովհաննիսյան Ա. Չ. Դայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
84. Հովհաննիսյան Ա. Չ. Դայոց ցեղասպանությունը արարական պատճառագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004:
85. Հովհաննիսյան Ա. Չ. Արարական երկրների պատմություն (VII դ. – 2007 թ.) Զորու հաւաքորդով: Գ. I. Արարենը VII դարից մինչև 1516 թ. Երևան, 2003; Գ. II. Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516–1918, Երևան, 2004; Գ. III և IV. Անգլիական և ինգրիշշանության դարաշրջան, Երևան, 2006 և 2007:
86. Ղազարյան Գ. Ա. Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Երևան, 2001:
87. Ներփական Ա. Գ. Պատմության կերպարները, Երևան, 1998:
88. Սահման Զահե ալ-Ղին. Օսմանյան կառավագործյան քաղաքականությունը Արևմտահայության և մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում, Երևան (անդամագիրով), 1994:
89. Սարգսյան Ե. Դ. Թուրքիան և նրա նվաճույքական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, 1914–1918 թթ. Երևան, 1964:
90. Սիհոնյան Գր. Ռ. Բ. Դաշնայի գանձվածային կրուպորանները Կիլիկիայում, (1909 թ. պարփ) Երևան, 2009:
91. Ավագյան Ա. Գեորգի, 1915 թ. Մеханизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1992.
92. Ավետյան Ա. Ս. Германский империализм на Ближнем Востоке: Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса, Москва, 1966.
93. Азимян Санд. Восстания арабов в XX веке, пер. с арабского, Москва, 1964.
94. Армянский вопрос. Энциклопедия, Ереван, 1991.
95. Барсегов Ю. Г. Геноцид армян преступление по международному праву, Москва, 2000.
96. Капанцян Г. А. Хайнас – колыбель армян, Ереван, 1947.
97. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. Т. I, II, Москва, 1957.
98. Матвеев К. П. Ассирийцы и ассирийская проблема в новое и новейшее время, Москва, 1979.
99. Миллер А. Ф. Краткая история Турции, Москва, 1948.
100. Оганесян Н. О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917–1958), Ереван, 1976.

101. Оганесян Н. О. Становление и развитие востоковедения в Советской Армении. Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина), Москва, 1988.
102. Оганесян Н. О. Арабская историография по новой истории Армении, в жн. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993.
103. Оганесян Н. О. Геноцид Армии, Ереван, 2005.
104. Петросян Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.), Москва, 1971.
105. Саркисян Е. К. Политика османского правительства в Западной Армении и дерожавы в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972.
106. Шимелькова В. И. Младотурецкая революция 1908–1909 гг. Москва, 1977.
107. Adonz N. Towards the Solution of the Armenian Question, Yerevan, 2007.
108. Barnett Ruth. The Turks have to recognise that their ancestors implemented a genocide on the Armenians. Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide, Yerevan, 2006.
109. Benks Michael Four Conceptions of Peace, 1997.
110. Blisa Murseli. Turkey and the Armenian Atrocities. A reign of Terror, New York, 1896.
111. Charny Israel. Genocide: The Human Cancer, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocide. An International Conference, April 20–21, 2005, Yerevan, 2005.
112. Churchill W. The World Crisis, vol. V. The Aftermath; New York, 1929.
113. Fein Helen. Accounting for Genocide after 1945: Theories and Some Findings, International Journal on Group Rights, 1993, №1, New York, 1979.
114. Fein Helen. Problems of Genocide, Canada, 1997.
115. Fuller Graham, Turkey Faces East. New Orientations Towards the Middle East and Old Soviet Union, RAND, Santa Monica, 1992.
116. Gurr Ted Robert. Peoples Against States: Ethnopolitical Conflicts and the Changing World System, International Studies Quarterly, № 38, 1994.
117. Gurr Ted Robert, Harff Barbara. Ethnic Conflict in World Politics. Westview Press, Boulder San Francisco, Oxford.
118. Hafiz Fuad Hasan, History of the Armenian People from the Beginning Up Today, Cairo, 1886, in Arabic.
119. Harff Barbara. Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities. Social Research. An International Quarterly of the Social Sciences, Spring, New York, 1995.
120. Hovhannisyan N. H. The Armenian Genocide. Armenianocide, Yerevan, 2002.
121. Hovhannisian N. H. Le Genocide Armenien, Erevan, 2005.
122. Hovhannisyan N. H. Der Volkmord an den Armenien, Jerewan, 2005.
123. Hovhannisyan N. H. Ermeni Soykırımı. Ermenikirim, Ceviren: Attila Tuygan, İstanbul, 2005.

124. Hovhannisyan N. H. *The Armenian Genocide*. Armenocide, Aichi Sangyo University, Japan (in Japanese), 2008.
125. Hovhanisyan N. H. *Az Ormerry Genocidium*, Budapest, 2007.
126. Nizulai Hufhanisyan Al-Alakat al-Tarikhya al-Armaniya-al-Arabiya Hovhannisyan N. H Armenian-Arabic Historical Relations, Cairo, 2008, in Arabic.
127. Nizulai Hufhanisyan, Nasile Qushie Armanyani, Hovhannisyan N. H. Armenian Genocide, Tehran, 2009, in Persian.
128. Hovhannisyan N. H. *The Armenian Genocide—Armenocide—The Most Genocidal Genocide In Ten Languages of the World*. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, 2009.
129. Horowitz Irving. *State Power and the Mass Murder*, New Brunswick, 1976.
130. Kuper Leo. *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven, 1981.
131. Littell Franklin. *Problems of Genocide*, Canada, 1997.
132. Marwan al-Moudawar. *The Armenians Through History*, Beirut, 1982, in Arabic.
133. Ambassador Morgenthau's Story. By Henry Morgenthau. Formerly American Ambassador in Turkey, New York, 1919.
134. Morgenthau H. *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913–1916*. Introduction by Ara Sarafian, Princeton, 2004.
135. Moussa Prince avec la collaboration de Marie-Ange M. Prince. *Un génocide impuni. L'Arménocide*. Edition Spéciale Numérotée (1–3000) à l'occasion du IIème Congrès International de Prophylaxie Criminelle, Paris (10–14 Juillet) 1967, Heidelberg Press-Lebanon.
136. Muhammad Rifat al-Imam. *The Armenian Question in the Ottoman State. 1878–1923*, Cairo, 2002, in Arabic.
137. Musa Prince. *The Armenian Genocide. A Crime Against the Mankind*, Aleppo, 1996, in Arabic.
138. Nadein-Raevski Viktor. *Problems of Genocide*, Canada, 1997.
139. Naim al-Yaffi. *Genocide of the Armenians and the Position of the Arab Public Opinion*, Al-Lataqya, 1992, in Arabic.
140. Osman al-Turq. *Pages from the History of Armenian Nation*, Aleppo, 1960, in Arabic.
141. Saleh Zahr al-Din. *The Armenian People and Problems*, Lebanon, 1988, in Arabic.
142. Saleh Zahr al-Din. *Armenians and Arabs between Turanism and Zionism*, Beirut, 1994.
143. Samir Arbabsh. *Arminiya. Land and People*, Beirut, 1991, in Arabic.
144. Schabas W. *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*, Cambridge, 2000.

145. de Zayas Alfred. Human Rights and International Law and Armenian Genocide, Ultimate Crime, Ultimate Challenge. Human Rights and Genocida. An International Conference, April 20–21, Yerevan, 2005.

III. Հոդվածներ

146. Ազալյան Լ. Դաբրեց և դեմքն, Երևան, 2003:
147. Առլուն Յափ. Իմացության տառապամբը. Պոլորուսի և ցեղասպանության հարցերը կրութքան մեջ, Ծայրագույն հանցանք, ծայրագոյն մարտադրագիր. Ասրդու իրավունքները և ցեղասպանությունը. Միջազգային համաժողով Ասրիլ 20–21, 2005, Երևան, 2005, էջ 11:
148. Արյամ Թաճեր. Կայ–բոլորական հաշտեցման խցընդուների վերաբերյալ, Ծանրագոյն հանցանք, ծայրագոյն մարտահրավիր. Ասրդու իրավունքները և ցեղասպանությունը. Միջազգային համաժողով. Ասրիլ 20–21, 2005, Երևան, 2005, էջ 10:
149. Քարքամ Եղազար. Կարո՞ղ է արդյոք Եթեսապանության հիշողությունը առանձինչ դաբի հաշտեցում. Ծայրագոյն հանցանք, ծայրագոյն մարտահրավիր... էջ 12:
150. Բատեր Շուույա. Դնարակի՞ն է արդյոք խոսափել ցեղասպանություններից. Ծայրագոյն հանցանք, ծայրագոյն մարտահրավիր... էջ 13:
151. Թիգե Մուրատ. Դիշողուրյուն, մոռացուրյուն և լուսայուն. Ծանրագոյն հանցանք, ծայրագոյն մարտահրավիր... էջ 14:
152. Զարագոյն Ռազիկ. Կայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ցննարկումների հմաստը. Ծայրագոյն հանցանք, ծայրագոյն մարտահրավիրներ... էջ 49:
153. Թորկի Զոհ. Ժխուման դիմամիլկան. հաշտեցում անցյակի հետ թուրքիայում և ճապոնիայում. Ծայրագոյն հանցանք, ծայրագոյն մարտահրավիր... էջ 17:
154. Չովիանիսյան Ն. Գ. Առաք ժողովրդի առանցականությունը, «Ալլիքսական Շայառուան», (ամսագիր), Երևան, 1965, № 3; նաև «Էջին գրականության և արվեստի», Թիգրաք, 1965, № 5:
155. Չովիանիսյան Ն. Գ. Արարագիտական հետազոտությունները Պայտաստամի Արևելագիտության իմստիտուտում, «Անրա Մուսելյու, Սոսիկյա, 1974, Նոյեմբեր», արարեցն:
156. Չովիանիսյան Ն. Գ. Ասրիլի 24-ի Եղենը և արաբների մարդասիրությունը. ընթացք՝ Ասիֆիր, Բնյուք, 1980 թ., ասրիլի 24, արաբերեն:
157. Չովիանիսյան Ն. Գ. Կայ–արարական բարեկանական կապերը. «Աղ–Ղաղ», Ղալեր, 1986, № 11–12, արաբերեն:
158. Չովիանիսյան Ն. Գ. Սովորան Արյուն Խամիլ II-ի հակահայկական բարեցականությունը արմեռական ժամամակականից պատմագրության գնահատմամբ. «Պատմա–քանակիրական հանցանք», Երևան, 1987, № 1:
159. Չովիանիսյան Ն. Գ. Խաբիրի 1915 թ. ցեղասպանության լուսաբանությունը արարական պատմագրության մեջ. «Պատմա–քանակիրական Գանձես, Երևան, 1989, № 1:

160. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Խճաճ այաբուզան խոհեյնին և հայեց, «Սահմա Արարտ», Թելուր, 1992, Խո 6, արարեթեն:
161. Պովիաննիսյան Ն. Գ. 1915 թ. ցեղասպանությունը արաքնիդի պատմության մեջ, «Սահմա Արարտ», Թելուր, 1992, Խո 6, արարեթեն:
162. Պովիաննիսյան Ն. Գ. 1915 թ. Պայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի լուսաբանումն արաքական պատմագրության մեջ, Երևան, «Պայքառ», 1995, № 4:
163. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Խաչիք Ազուրի, Զահրավի Մրդել ՝ Համիդ, Հայկական հարց, Պահրագիտարան, 1996:
164. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Արարական աշխարհը և Հայկական հարցը, Հայկական հարց, Համբարձուտարան, Երևան, 1996:
165. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Պարատառամբ անդրկովկասան-Շերծավորարնելյան աշխարհաբաղաբական տարածաշրջանի գործոն, ՄՄԱԾ, XVIII, Եր., 1999, էջ 16–39:
166. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Ակրի պայմանագիր. 80 տարի ամց. «Օրեր», Պրահա, 2000, Խո 7–8:
167. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Լիպարիտ Ազուրյանի «Հայո որբերը Սեծ Եղեռնի» եռագրության պատմագիտական արժեքը: Անդրաբանի փոխարքն. Լու Աննելը, 2002:
168. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Օսմանյան նայերությունում Հայկական հարցի լուծման լիրանանցան մողելը, «Մերձավոր և Միջին Արևելյան երկրներ և ժողովրդներ», XXI, Երևան, 2002:
169. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Պատմական նշանակությին ունեցող դատավարությին, որի վճիռներն ամբողջապես են: Սուրբարան «Անտիկ Փափազնամ. Հայերի ցեղասպանությունը ցան երիտրուորերի դրատավարութեան ժամանարդեցի», Լու Աննելեա, 2005, էջ I–V:
170. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Արօնություն. Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ. Սեծ Եղեռն-90. Պանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութը. «Պայքիք հրատարակություն», Գյումրի, 2005:
171. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Պայոց ցեղասպանության ճանապահն հարցը երիտրությունից դրատավարության վճիռ լուսի ներքո (1919–1920), «Պատմա-քանակի բականական համարժեք», Խանոնք, № 3, Երևան, 2006:
172. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Ցուրքիան և Մերձավոր Արևելյան տարածաշրջանական շահեր ու Հայաստանի արտաքին քաղաքականության ուսումնականական ինսիդենտներ. Աշխատանքային տեսոքը. Տարածաշրջանային անվտանգություն. Ցուրքիան, «Հայկական Բանակ» Ռազմագիտական համակենսի հավելված 3–4 (7–8), Երևան, 2008:
173. Պովիաննիսյան Ն. Գ. Արևելոց, 1915 թ. Հայկական ցեղասպանությունը Ցուրքական կայսրությունում, Ժողովածու, ճապոնիա, 2008. (էջ 35–62), ճապոններին:
174. Պուսեյն Մուրուզա. Թուրքամիզմի և սիոնիզմի միջև, Թելուր, 1996, էջ 86–87, աղոքերեն:

175. Միջնադ. Յեղասպանության արծագանքները. Խաճախին և ոռանիրական վերաբանման համեմատություն, Ծայրագույն Խանցանք, Ծայրագույն ճարտաժրավիր, էջ 22:
176. Չարի Խորայի. Եղասպանության միտոնան ազդեցությունը միտոդելի վկա. Անհամունք և ազգեր. Ծայրագույն Խանցանք, Ճայրագույն ճարտաժրավերներ... էջ 24:
177. Չարս Ռեյխամ. Անֆիզայ Խափան. Եղասպանության Խանցանքների մեջընթացները. Ծայրագույն Խանցանք, Ճայրագույն ճարտաժրավերներ... էջ 23:
178. Սարի Յափ. Խորայի դիրքորոշումը Պայոց գեղասպանության անցութանք. Ծայրագույն Խանցանք. Ծայրագույն ճարտաժրավիր... էջ 25:
179. Սաֆրանովան Ռ. Ա. Նախացիության օրենք (Proto-Geneocide). Ետուրյան և պատմության ինչիքնեւ (Օսմանյան Կապրության օրինակով). Թուրքական և սամանադիտական հետազոտություններ, Երևան, 2005:
180. Սրբանոց Գրեգորի. Եղասպանության խանգարող և նպասալ գործներ, Ծայրագույն Խանցանք, Ճայրագույն ճարտաժրավերներ... էջ 27:
181. Անդր Ուոթեր. Պայոց գեղասպանության կարևորությունը ու նշանակությունը իննուն տարի անց, Ծայրագույն Խանցանք, Գլուրագույն ճարտաժրավերներ... էջ 28:
182. Арабская историография о причинах геноцида армян в 1915 г. Вопросы истории и историографии. Сборник статей, Ереван, 1995.
183. Барсегов Ю. Г. Ответственность государства за геноцид в международном праве и в международной политике. Геноцид — преступление против человечества, Москва, 1997.
184. Бухейри Мраз, Теодор Герцль и армянский вопрос. Пер. с английского, Ереван, 1979.
185. Гриншилдс Томас. Поселения армянских беженцев в Сирии и Ливане, 1915–39, Пер. с англ., Ереван, 1982.
186. Джейнс Дж. Мартин. Рафаэль Лемкин и изобретение "геноцид", http://www.ihr.org/Ihr/v02p-19_Martin.html.
187. Оганесян Н. О. Админоцид в контексте геноцидологии. Глобус науки, Ереван, 2005, т. 5.
188. The Arabs and Armenians during our great alarm, "Arev", Cairo, 2002, № 4, in Arabic.
189. Habr Jamil. Armenians and Lebanon, "Al-Madina", Beirut, 1974, № 24, in Arabic.
190. Khalil Hama, On Armenian Question, "Munadif", Damasoua, 1983, No 163–164, in Arabic.
191. Hovhannissyan N. H. The Republic of Armenia: Politics and Diplomacy, "Newsletter", Berkley, v. I, No 1, Winter, 1995.
192. Hovhannissyan N. H. The Classic of Armenian Historiography Nikolay Adontz and New Approach to the Solution of the Armenian Question, in "Nikolay Adontz Towards the Solution of the Armenian Question", Yerevan, 2007, p. VII–X.
193. Hourani A. The National Minorities in the Arab World, London, 1947.

IV. Մամուչ

194. «Ազգ», Երևան, 1990–2010.
195. «Հայութաբի Դամբավառություն», Երևան, 2001–2009.
196. «Պատմա-քանակիրական հանդիս», Երևան, 1987–1990, 2007.
197. «Օրեր», Պրահա, 2000.
198. «Голос Армении», Ереван, 1998–2008.
199. «Новое Время», Ереван, 1996–2005.
200. «Армения сегодня», Ереван, 1970–1990.
201. Вестник общественных наук Академии наук Армении, Ереван, 1969, 1989.
202. Анбас Москва, Москва, 1974.
203. Армения и мир, Москва, 1995.
204. «Независимая газета», Москва, 2005, 2006.
205. «Парламентская газета», Федерального собрания России, Москва, 2002.
206. «The Armenian Reporter», New York, 1984.
207. «Armenia Today», Yerevan, 1973, 1983, 1984.
208. «The California Courier», Los Angeles, 2005.
209. «The Independent», London, 2007.
210. «Los Angeles Times», 2006.
211. «Europa World», 2001.
212. Marco Polo Magazine, Venice, 1998, 1999, 2004.
213. «Der Spiegel», Berlin, 2007.
214. «The New York Times», 2007.
215. «The Times», London, 2007.
216. «Yeni Aktuel», Istanbul, 2008.
217. Aleph, Cairo, 2001, 2002, in Arabic.
218. «Al-Akhbar», Beirut, 1970–1990, in Arabic.
219. «Al-Basat», Damascus, 1981, in Arabic.
220. «Al-Jamahir», Haleb, 1985, in Arabic.
221. «Al-Nida», Beirut, 1978, 1979, in Arabic.
222. «Al-Safir», Beirut, 1979, in Arabic.
223. Rouz al-Yusuf, Cairo, 2008, in Arabic.
224. Al-Tarik, Beirut, 1978, in Arabic.

ԲԱԿԱՆՈՎԱԴՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԱԿԱՆԻ	
«ԳԵՂԱՔ» ԵՎ «ՀԱՅ ԱՌԱՋԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ, ԱՎԱՐԱՐԻՑ	
1. ԱՌԱՅ	5
2. ՈՒԽԱՅԻ ԵԼՎԻՆԸ ԵՎ «ԳԵՂԱՔ» ԵՎ ՊԵՐԵՅ	9
3. ԴՐԱ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՌԱՋԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ, ԱՎԱՐԱՐԻՑ	12
4. ՄԻԱՀԻՄԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԿԱՅԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆ 1948 ՏՎԱԾԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ 9-Ի «ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԿԱՆԱԿ ԵՎ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԿՎԱՐԵՑԻՑ	21
ԳԼՈՒԽ ԵՐԱԿԱՆԻ	
ԱՐԺ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՄԱՅԻ ՊՐԻՎԱՆ ԵՎ «ԱՐՄԱՆՈՒՅԻՆ» ԵՐԱՅ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ	
1. ԱՎԱՐ ՅՈՒՆԻ ԿՐՈՒ-Տ ԱՅՐ ՊՐԻՎԱՆ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՇՈՒՍԻ ԾՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ	29
2. ԱՄԱՅ ՊՐԻՎԱՆ ԿՐՈՒ-Տ ԱՄԱՆՈՒՅԻՆ ԵՎ ՊՐԻՎԱՆ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՇՈՒՍԻ ԾՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ	34
3. «ԱՐՄԱՆՈՒՅԻՆ» ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐԱՐ	39
ԳԼՈՒԽ ԵՐԱԿԱՆԻ	
ՄՐՄԱՆԵՐ ՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԵՐ	
1. ԱՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ	48
2. ԲՐԵՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ	59
3. ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ԵՎ ՄՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ՓՈՒՏԸ	65
4. ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ԼՈՒԾ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ	73
5. ԱՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐԱՐ ԻՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐԻՆ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ՎԱՐ	80
ԳԼՈՒԽ ԵՐԱԿԱՆԻ	
ԵՐԱՅՈՒ ԿԵՐՈՒ ԵՐԱՐԱԿՈՒՆ ԵՎ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՎԵՐ ԿԵՐՈՒՈՒ	
ԵՎ ԵՐԱՅՈՒ ԵՐԱՐԱԿՈՒՆ ԿԵՐՈՒ ԿԵՐՈՒ ԿԵՐՈՒ	
1. ՏԵՐԱԿԱՆ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ	109
2. ՄԻԱՀԻՄԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ	112
3. ՄԻԱՀԻՄԱՐ ԱՎԱՐ ԱՎԱՐ	114
ԳԼՈՒԽ ԵՐԱԿԱՆԻ	
ԱՐՄԱՆՈՒՅԻՆ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՎԵՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ	
1. ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՎԵՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ ՎԱՐ ՎԱՐ ՎԱՐ ՎԱՐ	117
2. ՈՒԽԱՅԻ ԵԼՎԻՆԸ ԵՎ ԵՐԱՄԱՊԱՌԱՅԻ ՎԵՐ ՎԱՐԱՐ ՎԱՐ	119
3. ՎԵՐ ՎԱՐ	122

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՎԻԱԾԵԽԱՅ
ԱՐՄԵՆՈՎԱՐԴ ՏԱՆԱԿՎԱԾ ՑԵՂԱԾՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Ռազմական տեսքով»
Անդրաշխառական թերթի
«Արևոտը պատճենի»
«Հաղթեց»
Դամակագիրի ծառը

Հ Օ Յ Ա Կ Բ Մ Ե Ր Ա Յ
Ա Յ Ա Բ Ա Գ Վ Ա Խ Ա Բ Ա Յ
Ն Ժ Ա Ց Ե Փ Ա Բ Ա Մ Ա Կ Ա Յ
Ա Յ Ա Բ Ա Գ Վ Ա Խ Ա Բ Ա Յ
Ա Յ Ի Վ Ա Բ Ա Խ Ա Բ Ա Յ

ISBN 978-99941-1-768-0

Յանդուռամբ՝ օֆիս՝ Զանք՝ 83x84 1176 Խուճք՝ օֆիս՝
Զանք՝ 16.5 տր. ծանուլ.

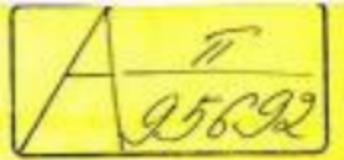

«ԶԱԲ/ԶԱԿ-97» ԳՐԱԾԱԿԱՆ/ՑՈՒՑԱԿ
0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ. (+374 10) 23-25-28
Ֆաք. (+374 10) 23-25-39, էլ. փոստ՝ info@zanpak.am
Էլ. կայք՝ www.zanpak.am, www.boot.am

12500 ₽.)

FL0150056

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստան
1915 թ. համատեղ հայտարարությունը

«Դաշնակից կառավարությունները իրապարականորեն հայտարարություն են Բարձր Դաշնությունը, որ իրենք հայկական կոտորածների համար ամբողջ պատասխանատվությունը դնում են անծամբ օսմանյան կառավարության ռուլոր անդամների, ինչպես նաև դրան մասնակցած նրանց գործակալների վրա»:

«Ելիտ», Խ. 124, Ամսական Պետքարտուր, 13 մայիսի, 1915 թ.
(Ըստ նշանակալիքի և նաև Լուսումում և Փարիզում)

Թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանի դատավճիռը
Թալեբարին, Ենվերին, Զեմալին և Երիտրութերի մյուս դեկա-
վարներին մահվան դատապարտելու մասին, 1919 թ. հուլիսի 5

«Դայերի տեղահանության ընթացքում՝ տարբեր ժամանակներում և
զամագան ընակավայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները
և դրանց քննությունները ցուց են տալիս, որ դրանք ոչ թե
սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխա-
մտածված իրագործվել են «Դատուկ կենտրոնի» բանակոր
հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով։ Լիովին ապացուցված է, որ
այդ կոտորածները տեղի են ունեցել Թալեբար, Ենվեր և Զեմալ թյերի
անմիջական հրամաններով և գիտությամբ»:

«Դայերի ցեղասպամությանը՝ Սառնեիլութուրիքի
բառակարգացման վաստակքներին»
Առաջապահ, բարձր Նախորդ՝ Ա. Փախազարյան, Ե., 1969

9 6789994 117680

ԵՐԵԿԱՆ + 2010

www.zangakil.am   www.book.am